TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
YAYINLARI 72
Seri : III Sayı : A. 17

UYGURLARIN SİYASÎ VE KÜLTÜREL TARİHİ (HUKUK VESİKALARINA GÖRE)

Doç. Dr. Özkan İZGİ

ANKARA
1987

Biricik Kızım AYÇA'ya

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ — ANKARA 1987

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ 5
KISALTMALAR 9
I. BÖLÜM: UYGUR DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ 11
1- Ötügen Uygur Devletinin Kuruluşu 14
2- Ötügen Uygurlarının Yıkılış Sebepleri 27
3- Uygurların Dağılışı 28
4- Uygur - Çin İlişkileri 30
5- Uygur - Çin Ticari İlişkileri 31
6- Uygur - Oğuz İlişkileri 35
7- Uygur - Şato İlişkileri 36
8- Kırgız Yenilgisinden Sonra Güneyde Kurulan Yeni Uygur Devletleri . 36
9- Sha - Chou Uygurları 39
10- Kan - Chou Uygurları 40
11- Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları 41
12- Uygur - Kitan İlişkileri 47
II. BÖLÜM: UYGUR HUKUK VESİKALARI 51
1- Vesikalar Hakkında Genel Bilgiler 51
2- Vesikaların Genel Mahiyeti 55
3- Uygur Hukuk Vesikalarının Genel Olarak Yazılış Düzeni 57
a- Vesikalarm tarihlendirilmesi 57
b- Malını hangi ihtiyaçtan dolayı satan veya kiraya verenin ismi, kime ne mukabilinde borç verdiği, kiraladığı veya sattığı 59
c- Borç yahut satın alınan veya kiralanan malın karşılığında ödemenin ne zaman ve ne şekilde yapılacağı 60
d- Malını kiraya veren veya borç veren yahut satan kimse ile borç alan veya kiralıyan yahut satın alan kişinin haklarının belirlenmesi ve korunması 60
e- Şahitler, borç veren veya kiraya veren yahut satıcının imza/mühürü 64
f- Vesikayı yazan kimsenin ismi 65
4- Borç Alıp - Verme Vesikaları 66
5- Kiraya Verme İle İlgili Vesikalar 78
a- Tarla kiraya verme vesikaları 78
b- Hayvan kiralama vesikası 82

6- Alım-Satım Vesikaları 83
1- Tarla satış vesikaları 83
2- Oğul Satışları 89
Oğulu rehin verme vesikaları 95
3- Köle Satışları 97
7- Vesikaların Genel Değerlendirmesi 104
III. BÖLÜM: KAO - CH'ANG (TURFAN) UYGURLARINDA VERGİ 108
EKLER 115
BİBLİYOGRAFYA 149

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi, Orta Asya Türk Tarihinde, Mogol devrine kadar kültür hayatı bakımından, büyük boşluklar vardır. Bu devreye kadar olan Türk tarihi, Çin kaynaklarına, seyahatnâmelere ve ilk örneklerine Göktürkler'de rastladığımız kendi dilleri ile yazılmış yazıt veya vesikalara dayanmaktadır.

İslâmiyetten Önceki Türk Tarihi'nde bilhassa kültür tarihi bakımından çok önemli bir yeri olan devlet hiç kuşkusuz Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarıdır. Ötügen Uygurları'nın tamamen bir devamı olan Hun ve Göktürk devletlerinin kültür mirası üzerine kurulmakla beraber, atalarına nazaran, göçebe toplum yapısını terkederek yerleşik hayata geçen bu toplum, yalnız kendi zamanındaki kültür öğeleriyle değil, aynı zamanda, kendilerinden sonra orta Asya'da hüküm süren Mogol çağataylarının Türkleşmesinde ve Timur'un böyle bir Türk bölgesinden çıkarak yeni bir Türk Devleti kurmasına yol açan bir niteliğe sahip olmuşlardır.

Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarının sosyal hayatlarını en iyi şekilde yansıtan ve zamanımıza kadar gelebilen iki önemli kaynak vardır. Bunlardan birincisi, Onuncu yüzyılda Turfan bölgesi Uygurlarını ziyaret etmiş olan Çin'in resmi elçisi Wang Yen-te'nin seyahatnâmesidir. 981-984 tarihleri arasında Çin'in Sung Sülalesinin başkenti olan Hsia-chou'dan yola çıkarak son durağı olan Beşbalık şehrine kadar takip ettiği yol üzerinde ve Uygur ülkesinde gördüğü halkın yaşayışına ait gözlemleri ilk ve çok önemli bir kaynaktır.

Uygurlar için ikinci ve tamamen kendi dilleriyle ve insanlarıyla yazılmış olan ikinci kaynağımız da, kağıt üzerine yazılmış ve X-XIV yüzyıllar arasında yazıldıklarını tahmin ettiğimiz *Hukuk Vesikaları*'dır. Nasıl ki, Göktürklerin yaşayışları, bir başka değişle, kültürleri hakkında *Orhun Yazıtları*'ndan bazı neticeler çıkartabiliyorsak, bu vesikalarla da Turfan Uygurları hakkında geniş bilgiler elde edebilmekteyiz. Yalnız ilerideki bahislerde görebileceğimiz gibi, bu vesikalardan kesin neticeler elde edebilmek için bu vesikaların haricinde, mutlaka bunları tamamlayıcı mahiyetteki başka kaynakların ortaya çıkması lâzımdır. Çünkü, bazı durumlarda vesikalarda kullanılan deyimler açıklanamamaktadır. Böyle olunca da bir değimin veya terimin metin içindeki anlamı boşlukta kalmaktadır.

Bu çalışmamızda, Hukuk vesikalarının daha ziyade ferdlerin kendi aralarında, (borç alıp-verme, kiralama, satış) hazırladıkları vesikalar üzerinde durduk. Yalnız, *III. Bölüm*'de görülebileceği gibi, ferdlerin devletle olan münasebetleri için düzenlenmiş olan vesikalardan yararlanarak, Uygurlarda vergilere ait bir kaç söz söylemeye çalıştık.

Vesikalar üzerinde, vesikaların bulunduğu yıllardan beri pek çok ilim adamı çalışmıştır. Yalnız iki Türk ilim adamınında söylediği gibi (Arat, *Eski Türk Hukuk Vesikaları*, ve Caferoğlu, *Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları*) bu vesikalar üzerinde hep dilciler vesikaların en doğru bir şekilde okunmaları için çalışmışlar fakat bir tarihçi tarafından bunların değerlendirilmesi yapılmamıştır. Bizim bu çalışmada yapmak istediğimiz husus da işte budur. Vesikaları, kültür tarihi açısından değerlendirmeye çalışmak. Dilci olmadığımızdan dolayı, kesinlikle, kelimelerin okunması üzerinde durmadık, yalnız vesikalar üzerinde yapılan en son çalışmaları toplıyarak bunlar üzerinde bir değerlendirmeye gittik.

Vesikalar üzerinde en geniş çalışmayı yapan ve en geniş hacimli eseri ortaya koyan Radlofl'tur. Radloff'un *Uigurische*'de neşrettiği vesikalar, bazı okunuş hataları yüzünden, zamanımıza kadar, pek çok dilci tarafından tekrar tekrar ele alınmış ve vesikalar yeniden okunup neşredilmiştir. Bu çalışmamızda yukarıda da söylediğimiz gibi, yapılan en son çalışmalardan faydalanılmış ve bunlar *Ekler* kısmında göstrilmiştir. Yalnız metin içindeki dip notlarda, Radloff'un kitabı kaynak olarak gösterilmiştir. Bunun tek sebebi ise, 128 vesikayı içeren bir kitabın içindeki faydalanılan diğer vesikalar dolayısıyla bütünlüğü bozmamak içindir. Aynı şekilde Malov'un da yapmış olduğu çalışmalar kaynak olarak gösterilmiş fakat bu vesikalar üzerinde yapılan en son çalışmalar var ise, bunlar *Ekler* kısmında verilmiştir.

Uygur hukuk vesikalarına dayanarak Uygur kültürü üzerinde durduğumuz bu çalışmada. *I. Bölüm*'de Uygurların siyasi hayatları hakkında bilgi edinmeden doğrudan doğruya kültür hayatlarına girmenin anlamsız olduğunu düşünerek, Uygurların siyasi hayatları hakkında yapılmış olan en son çalışmaların ışığı altında bilgi vermeyi uygun gördük.

Çalışmamızın ana hedefini teşkil eden *II. Bölüm*'de ele aldığımız ferdlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmalara dayanarak hazırlanan vesikaların değerlendirilmesi hususunda elbetteki tarihi açıdan en son sözler söylenmiş değildir. Hele yeni bulunan vesikaların neşredilmesinden sonra, daha bol bir malzeme ile, şimdilik çözülmeyen pek çok problemin tamamen ortadan kalkacağına inanmaktayım.

Bu bölümde, satış vesikası olmadığı halde, oğulu rehin vermeye ait bulunan iki vesikayı "Oğul satış vesikaları" incelenirken değerlendirmeye çalıştık. Her ne kadar bunlar satış vesikası değilse de, oğullukla ilgili olduğundan bu bölümde incelenmiştir. "Oğul satışları"nı bir tür "evlatlık verme" gibi değerlendirmek mümkünmüdür bilemiyorum. Yalnız vesikalarda kesin olarak bir ihtiyaçtan dolayı evladın satılması söz konusu edilmiştir. Bütün haklar da yeni babalığın üzerindedir. Bu yüzden Uygurların kendilerinin de kullandığı "sattım" kelimesi ışığı altında "Oğul satış vesikaları" olarak bu vesikaları inceledik.

III. Bölüm'de çok kısa olarak yine vesikalardan çıkarabildiğimiz kadarıyla, devletin hazinesine giden ve halktan toplanan vergiler üzerinde durulmuştur. Bu hususta bildiğimiz kadarıyla Çin kaynaklarında herhangi bir bilgi mevcud değildir. Dolayısıyla bu hususta da daha geniş bilgi edinebilmemiz herhalde, yeni vesikaların ortaya çıkmasıyla mümkün olabilecektir.

Ekler kısmında örnek olarak verdiğimiz vesikalar, elde edilebilen en son çalışmaların ürünüdür. Görüleceği gibi, bu vesikaların büyük bir bölümü Yamada'nın yaptığı çalışmaları içermektedir. Son 15-20 senedir Japon ilim adamlarının Orta Asya Türk Tarihine gösterdikleri ilgi, bu vesikalara da yansımış ve vesikalar bilhassa dil açısından değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu kısımda çalışmamızla doğrudan ilgisi olmayan bir "Vasiyetnâme" örnek olarak verilmiştir. Yine ayrıca, iki kölenin sahiplerinden habersiz olarak birbirleriyle evlenmelerini gösteren bir vesika da örnek olarak konulmuştur.

Yaptığımız bu çalışmada, eski Türk tarihimizin kısa bir dönemi ile ilgili olarak bazı neticeler ortaya koyabildiysek, bunların Türk toplumuna aktarılmasını sağlıyan *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*'nün yetkili organına ve bilhassa Enstitü Müdürü Sayın Prof. Dr. Şükrü Elçin'e şükranlarımı sunarım.

Ankara, Aralık 1986 — Doç. Dr. Özkan İZGİ

KISALTMALAR

Feng, *Pin.*	:	Feng Chia-Sheng - E. Tienishiev, "Three Ancient Ouigour's Documents concerning of Selling the man (Pin-t'ung Shan-pin) himself as slave, together with a Bill complaining againts the Master," *Kao-gu Hue-bao*, Cilt 2, Pekin, 1958.
HJAS		*Harvard Journal of Asiatic Studies.* Cambridge
JA.		*Journal Asiatique*, Paris.
Malov, *Dva*	:	Malov, Sergei Efimovich, "Dva Uigurskikh Documenta," *Barthold Festschrift*, Taşkent, 1927.
Malov, Uiguriskie		Malov, Sergei Efimovich, "Uigurskie rukopisnye dokumenty äkspeditsii S.F. Oldenburga," *Zapiski Instituta Vostokovedeniia*, Leningrad, 1932.
RADLOFF, Wilhelm,	:	*Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nacn dem Tode des verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, 1928.
Yamada, Adopted Sons	:	Yamada, Nobo, "Uiguru-bun dorei monjo oyobi yôshi monjo," (Uiguhur Documents of Slaves and Adopted Sons), *Osaka Daigaku Bungakubu Kiyô*, Cilt 16, 1972.
Yamada, Loan Contracts	:	Yamada, Noubo, "Uiguru-bun taishaku keiyaku-sho no shoshiki," (The forms of the Uighur Documents of Loan Contracts), *Osaka Daigaku Bungakubu Kiyô*, Cilt 6, 1963.

I. BÖLÜM

UYGUR DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ

İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenga nehri kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan ve çeşitli adlarla anılan[1] Bir Türk kavmi olan Uygurlar, Göktürk Devleti içinde ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir.

Uygurları bir oymak halinde toplıyan şalısın 605 senesinde kaganlık yapmış olan Shıh-chien olduğunu bilmekteyiz. Öldükten sonra kendisine ayrıca Ssu-chin adı da Çinliler tarafından verilmiştir. Ssu-chin'in ünvanının "İrkin/Erkin" olması kuvvetle muhtemeldir.[2]

Ssu-chin'den sonra yerine oğlu P'u-sa geçmiştir. Kendisinin kagan olduğu yıl kesin olarak bilinmemekle beraber 626 senesinde öldüğü kesindir.[3] P'u-sa'nın Göktürkler karşısında elde ettiği başarılardan dolayı kendisine "Alp İlteber" ünvanı verilmiştir. Bu ünvan bugünkü manasıyla "kahraman, vatana hizmet eden" anlamındadır.[4] P'u-sa'nın başa geçmesiyle güçleri artan Uygurlar, artık Göktürkler için tehlikeli olmağa başlamışlar ve 606 senesinde Göktürk hükümdarı kendilerine ağır vergiler yükleyince, Uygurların büyük bir kısmı bulundukları bölgelerden ayrılarak daha kuzey bölgelerine gitmişlerdir. Ayrılan bu Uygurların 100.000 çadırı bulduğunu Çin kaynakları bize nakletmektedir. P'u-sa ayrıca Çinlilerle birlikte Göktürklere karşı savaşmıştır. Barköl civarında yapılan bu savaşta Uygurlar büyük bir mücadele vermişler ve Çinlilerin takdirini kazanmışlardır. Diğer taraftan P'u-sa adının bir Budist adı olması muhtemeldir. Bundan dolayı da, Budizmin daha bu yıllarda Uygurlar arasında yayılmaya başladığını görmemiz bakımından önemlidir.

Uygurların 744 senesinde bir devlet olarak ortaya çıkışlarına kadar on tane kagan tarafından idare edildikleri bilinmektedir. Yukarıdaki ilk iki kagandan başka 646 senesinde kagan olup 648 senesinde ölen T'u mi-tu üçüncü kagan olarak başa geçmiştir. Bu kaganın bir evvelki kagan olan P'u-sa ile münasebeti belli değildir.

---

1 Uygurlara değişik zamanlarda Çinliler tarafından çeşitli isimler verilmiştir. Bunlar sırasıyla, Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wu-ho, Wei-ho, Wei-hu, Hui-ho, Hui-hu'dur.

2 İrkin/Erkin ünvanlarıyla ilgili olarak bak, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 3. baskı, İstanbul, 1984, s. 123.

3 P'u-sa'nın ölümü için bak, Özkan İzgi, "Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin incelenmesi, "Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi *Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*, Sayı 13, Erzurum 1985, s. 248.

4 Alp-İlteber ünvanı için bak, Kafesoğlu, aynı eser, s., 123.

Yalnız T'ang imparatoruna haraç[5] gönderdiği için, imparator tarafından kendisine "Huai-hua" generallik ünvanı ile bugünkü Dış Moğolistan'ı idare eden Han-hai askeri valiliğini vermiştir. Bu kagan zamanındaki memur ünvanları aynen Göktürklerde olduğu gibidir.

T'u Mi-tu'dan sonra yerine oğlu P'o-jun başa geçmiştir. T'ang devrinde çıkan Hu-lu isyanın sırasında Çine yardımda bulunmuştur. Bu büyük başarısından dolayı da Çin imparatoru tarafından kendisine "Sağ taraf askeri bölgesi büyük ge-

5 Burada "Haraç" kelimesinin biraz açıklığa kavuşturulmasının yerinde olduğu kanısında olduğumuzu belirtelim. Haraç, *Kung, Kung hsien* veya *Kung fang-wu* terimleri ile Çinliler tarafından izah edilen bir terimdir. Çinliler, herhangi bir ülkeden gelen heyetlerin getirdiği ve imparatorlarına sunduğu mallar için bu değimlerden birisini kullanmışlardır. Bu terimlerin dilimizdeki manaları ise sırasıyla *haraç, hediye takdim etmek* ve *mahalli ürünleri takdim etmek* anlamındadır. Bu her üç terim de Çin kaynaklarında, yabancı bir devletten gelen heyetin imparatorun huzuruna çıkıp, getirdiği malları kendisine sunduğu zaman için kullanılmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi, her üç terimde de ortak olan kelime *kung*'dur. Bu kelime Batı'da "Tribute" olarak tercüme edilmiştir. *Kung* terimi esasında bir sistemin ismidir. Bu sistemi anlıyabilmek herhalde Batı'nın usul ve kavramlarıyla mümkün olmaz. Ananevi Çin müesseselerinin yahut kavramlarının karşılığını Batı'da aramak zannederim bizi yanlış bir yola götürebilir. *Kung* veya *Haraç* sistemi ancak ananevi Çin müesseseleri ve terimleri ile izah edilebilir.

Kung yahut *haraç* münasebetleri daima iki taraflıdır. Bir üçüncü taraf yahut tek bir taraf düşünülemez. Bu taraflardan birisi bu sistem var olduğu müddetçe daima Çin daha doğrusu Çin hükümdarları olmuştur. Çin hükümdarına haraç sunulması Çinin diğer münasebette oldukları devletlerden daha yüksek bir medeniyete sahip olmasından ileri gelmektedir. Bu husus, bütün Orta Asya devletlerinde hâkim olan bir inancın neticesidir. Bu inanç da Çin imparatorlarının biolojik olarak değil, fakat kutsiyet bildiren bir düşünce içinde onların "Göğün oğlu" olmalarındandır. Kendilerine bu yüzden daha bir başka saygı gösterilmektedir. Zaten bu yüzdendir ki, Çin hükümdarlarının diğer ülkelere verdiği mallar için Çinlilier bu yakarıdaki kelimeler yerine daima "İhsan" yahut "Hediye" anlamına gelen kelimeler kullanmışlardır. Kung yahut haraç sisteminin Çin'de kuruluşu Çinin Han Sülalesi (M.Ö. 221-M.S. 220) zamanına rastlamaktadır. Bu sülalenin kuruluşu ile pek çok bölgede yabancı kavimlerle olan münasebetler, yeni bir devrin başlangıcı olarak görülmektedir. İşte bu devirden itibaren başlayan bu "haraç" sistemi kendisini 19. yüzyılın ortalarına kadar hissettirmiştir. Yalnız burada şunu da hemen işaret edelim ki, Batı'da yahut Osmanlılar döneminde gördüğümüz "haraç verme" işlemi bizim burada konu ettiğimiz haraç sisteminden çok farklıdır. Osmanlılar döneminde kendilerine verilen haraç tek taraflı olduğu halde, Orta Asya Türklerinin Çinlilere verdikleri haraç çok değişik bir şekil göstermektedir. Burada verilen haraş, ticaretin yapılabilmesi için bir vasıta olmuştur. Yani haracı Türkler, Çinlilere ticaret yapabilmek için vermişlerdir. Kaynaklardan gördüğümüz kadarıyla, Türklerden her giden haraç heyetinden sonra mutlaka Türkler ve Çinliler arasında bir ticaret heyeti gidip gelmiştir. Bu hususta daha fazla bilgi için, bak, Özkan İzgi,

nerali" ünvanı ile Han-hai Tu-tu-fu'luğu yani Han-hai Tudun'luğu[6] verilmiştir. 648 senesinde başa geçen bu kagan 662 senesinde ölmüştür.

P'o-jun'dan sonra sırasıyla Pi-sou-tu (662-680), Tu Chieh-chın (680-?), Fu Ti-fu (715-719), Ch'eng-tsung (719-727), Fu Ti-nan (727-?) ve Hu-su Uygur Devleti kuruluncaya kadar Göktürk devleti içinde başa geçen kaganlar olmuştur.[7]

Hu-su, Ch'eng-tsung'un yeğenidir. Esasında bu şahsın kagan olduğuna dair kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Fakat Göktürkleri yenerek yeni bir kaganlık kuran Uygurların ilk kaganı olan Kutluk Bilge Kül Kagan'ın babası olduğundan büyük ihtimalle kendisi kaganlık yapmıştır.

Shıh-chien Ssu-chin'den Hu-su'ya kadar, yani bir "Urug"dan bir "devlet" haline geçiş süresinde, Uygurların kendi içlerinde şu 9 "Uruğ" (aile) a bölündüğünü görüyoruz. 1- Yağlakar, 2- Hu-tu-ko (Uturqar), 3- Hu veya Chiu-lo-wu (Kürebir), 4- Mo-ko Hsi-chi (Baga sıgır), 5- A-wu-ch'o (Ebirçeg veya Abırçak), 6- Ho-sa veya Ko-sa (Hazar), 7- Hu-wu-ssu (Huguzu), 8- Yo-wu-ku (Yagmurqar), 9- Hu-ye-wu (Ayabire). Bu dokuz uruğun idaresi altında bulunan "Dokuz Oğuz" kabileleri ise şunlardır: 1- P'u-ku (Buku), 2- Hun, 3- Pa-ye-ku (Bayırku), 4- T'ung-lo (Tongra), 5- Sse-chie (Sıgar), 6- K'i-pi, 7- A-pu-sse, 8- Ku-lu Wu-ku, 9- A-tie (Etiz).

Onuncu yüzyıldan itibaren yazılmağa başlanan Arap coğrafya kitaplarında sık sık, "Dokuz-oğuz, On Uygur" tabiri geçmektedir. Aynı zamanda Uygurları ziyaret etmiş olan Arap seyyahı Tamim İbn Bahr, bu devrede Uygurlarda 17 tane "Beg" bulunduğundan bahsetmiştir.[8] Bu her iki kavramda şöyle izah edilebilinir. Görüldüğü gibi 9 tane Uygur urugu, 9 tane de Oğuz boyu bulunmaktadır. Bu devrede Oğuzların Uygurlara tâbi olarak yaşadıklarını bildiğimizden, bu 9 Oğuz oymağı bir bütün olarak düşünülmekte ve 9 Uygur uruguna eklendiğinde "On Uygur" birliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Tamim İbn Bahr'ın bahsettiği "17 Beg" 9 Oğuz boyu ile 8 Uygur oymağının birleşmesinden meydana gelmiştir. Aslında 9 oymaktan meydana gelen Uygur birliğinde "Yağlakar" oymağı idare eden boyu meydana getirdiğinden, bu oymaklar topluluğunun dışında tutulmuştur. Yani yağlakar oymağı hükümdar ailesini temsil ettiğinden bu oymaklar içine dahil edil-

---

"XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le yaptığı ticari münasebetler,". İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, 1978, ss. 87-106.

6 "Tudun" eskiden Çinde kullanılan bir memuriyet ünvanıdır. T'ang sülalesi zamanında kurulmuştur. Bu ünvan daha sonra Türkler tarafından da kullanılmıştır. Bu terimin kullanılması için bak, Hilda Ecsedy, "Old Turkish titles Chinese origin", *Acta Orientalia*, sayı 18, 1965, s., 89.

7 744 senesine kadar başa geçen kaganlar hakkında Çin kaynaklarındaki tutarsızlıklar hakkında bak, Ö. İzgi, "Uygur kaganlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi", s., 245-264.

8 V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs," *Bulletion of the School of Oriental and African Studies*, 1948, s., 281.

memiştir.Bundan dolayı 9 Oğuz boyu ile 8 Uygur boyu toplandığında "17 Beg" etmektedir. Daha sonraları, bilindiği gibi, bu Uygurların idaresindeki 9 Oğuz boyuna Basmıl ve Karluk birlikleri de dahil olunca, bu sayı 11'e çıkmış oluyordu. Çin kaynaklarında bu devirdeki Uygurların 11 vali tarafından idare edilmekte olduğu bildirilmektedir. Bu da yukarıda izah edildiği gibi 9 Oğuz boyuna Karluk ve Basmılların dahil edilmesiyle elde edilen sayıdır.

Yine bu devirdeki Uygurlardan bahseden bazı kaynaklarda görülen "Toguzguz" ismini "Dokuz-Uygur" boy birliği ile eş tutan bazı yazarlara rastlanmaktadır. Fakat bu yorum bizce kesinlikle hatalıdır. "Dokuzguz" ancak "Dokuz-oğuz"larla eş anlam olarak düşünülmelidir. Orhun kitabelerinde geçen "Dokuzguz" boyu Dokuz-oğuz'lardan başka bir şey değildir.

ÖTÜGEN UYGUR DEVLETİNİN KURULUŞU

742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan müteşekkil boylar Göktürklere hücum ederek Göktürk kaganını öldürmüşler ve yerine Basmılların lideri olan Hsieh-tieh-i-shih kendini kagan olarak ilan etmiştir. Ötügen'de kurulan bu yeni "Kaganlık"da Uygurlar "Sol Yabguluk", Karluklar da "Sağ Yabguluk" mevkiine gelmişlerdir.[9] Bu arada 742 senesinde "Yabgu" ünvanını taşıyan Uygurların reisi Çine elçiler yollayarak Çin imparatorundan "Adaleti kabul eden reis" ünvanını almaştır.[10] 743 senesinde Uygur Yabgu'su Göktürklerin son kaganı olalı Wu-su-mi-shih (Ozmiş) Kagan'a hücum ederken diğer taraftan Dokuz-Oğuzlar'ın başında bulunan oğlu da Oğuz kuvvetleri ile birlikte savaşa katılır. Ba savaşda Ozmış Kagan ağır bir yenilgiye uğrar ve karısı da Uygurlara esir olur.

Göktürk Devleti'nin tamamen tarih sahnesinden silinmesine sebep olan en son darbe 744 senesinde yine Göktürkler gibi "Aşına" soyundan gelen bir hükümdara sahip olan Basmıllar tarafından vurulur. Basmıl kaganı, Ozmış Kagan'ın başını keserek Çin sarayına yollar. O zamana kadar Uygurların hakimiyetinde olan Basmıllar bu başarılarından dolayı bağımsızlıklarını ilan ederler ve hükümdarları Otügen'de Kagan olarak başa geçer. Fakat Uygurlar bu kaganı tanımazlar ve Uygur Yabgu'su Karlukların yardımıyla da Basmıl Kaganı'nı yener ve kendisini öldürür. Böylece Ötügen bölgesinde yeni bir Kaganlık kurulmuş olur.

744 senesinde Ötügen'de kurulan yeni devletin ilk kaganı Çin tarihlerinde Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh K'o-han olarak geçen "Kutluk Bilge Kül Kagan"dır. T'ang imparatoru tarafından kendisine "Feng-ı Wang" adı ve daha sonra da "Huai-jen" ünvanı verilmiştir. Bu tarihe kadar olan süre içinde Türk-Çin münasebetlerinde daima Çinliler tarafından Türklerde başa geçen kaganlara ünvan verilmesi ve onların

---

9 "Yabgu" ünvanı Türk devletlerinin doğu kısmını idare eden kişinin ünvanıdır. Bu ünvan için bak, E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, St. Petersbourg, 1903, s., 95.

10 C. Mackerras, *The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra, 1968, s.1.

kaganlıklarının tanınması olayı büyük merasimlerle yapılırdı. Kutluk Bilge Kül Kagan için de ünvan verilmesi ve kaganlığının tanınması hadisesi Çin sarayında bir merasimle gerçekleşmiştir. Kutluk Bilge Kül Kagan tarafından Çin sarayına bir elçi yollanmış ve elçi "Büyük İmparatorluk Sekreterliği" dairesi başkanı tarafından çağırılmış ve kendisine burada kaganın atama evrakları verilmiştir. Elçi daha sonra binadan çıkarak kendisini Çin başkentinden geri götürecek olan imparatorluk arabasına binip şehrin dışına gitmiştir. Burada arabasından inen elçi kendi flama ve amblemleri ile yürüyüp ülkesine geri dönmüştür.[11]

T'ang Sülalesi tarihçileri, Kutluk Bilge Kül Kagan zamanında Uygurların, Altay Dağlarından, Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar "Ordu-balıg" denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan "Kara-balgasun" şehrini seçmişlerdir.

Kutluk Bilge Kül Kagan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Mo-yen-ch'o "Moyun Çur" Kagan başa geçmiş ve "Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kagan" ünvanını almıştır. Bu ünvan bugünkü Türkçeyle "Gökte doğmuş, memleket idare etmiş, bilge kagan" demektir.

Bu kagan zamanında Uygurlar, Batı'da Türgeşlerle mücadele etmişler ve bunları hakimiyetleri altına alarak sınırlarını batıda Sir-Derya nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzeyde ise, Kem nehri aşılarak Kırgızlar ile kendilerine bağlanmıştır. Moyun Çur zamanında en önemli siyasi münasebetler Çinlilerle olmuştur. Moyun Çur Kagan tahta çıktığı zaman Çinde büyük karışıklıkların hüküm sürdüğünü görmekteyiz. Bu sırlarda Karluklar tarafından desteklenen Arap kuvvetleri ile Çinliler arasında 751 senesinde Talas'ta meydana gelen savaşta, Çinliler ağır bir mağlubiyete uğramış ve aynı zamanda Tarım bölgesinin Uygurların eline geçmesine sebebiyet veren bu savaş sonrasında Çin'de büyük olaylar meydana gelmiştir. Annesi Türk olan An-lu-shan ismindeki bir Çin generali Çinin bu iç karışıklığından istifade ederek isyan etmiş ve Çin imparatorluğu büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Bu isyan üzerine Çinliler önce Araplardan yardım istemişler, fakat Arapların yardımı edememeleri üzerine Uygurlar bu yardımı kendileri sağlamışlardır. İsyanın bastırılması üzerine, Çin imparatoru, öz kızını Moyun Çur kagan ile evlendirmiştir. Uygurlar bu başarılarından sonra Çin nezdinde daha da kuvvetlenmişler ve Çin imparatoru tarafından kendilerine her yıl 20 bin top ipek verilmeğe başlanmıştır.[12] Moyun Çur kagan'ın bıraktığı en büyük miras, Şine-Usu yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt olmuştur.[13]

759 senesinde Moyun Çur Kagan ölünce yerine Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun geçmesi lâzundı. Fakat büyük oğul bilmediğimiz bir

---

11 Mackerras, *aynı eser*, s., 2.

12 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s., 213.

13 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 124.

sebepten dolayı öldürülmüş ve yerine Moyun Çur'un küçük oğlu kagan olarak başa geçmiştir. Çinliler tarafından "Teng-li mou-yü" (Tengri Mou-yü) diye isimlendirilen bu kaganın birkaç tane isminin olduğunu biliyoruz. Bu isimlerden en tanınmışları "Bugu" veya "bögü" ile "tengri"dir. "Bögü", Uygurcada "âlim, hekim" anlamına geldiği gibi, "Sihirbaz" anlamına da gelmektedir. "Bögü" ismini almasının sebebi hiç şüphe yok ki, Mani dinini Uygurlar arasında yaymış olmasından ileri gelmektedir. Bögü Kagan'a 764 senesinin Haziran ayında, T'ang imparatoru tarafından "Teng-li Ku-ch'o Mi-shih Ho Chü-lü Ying-i Chien-kung P'i-chia K'o-han" "Tengride Kut Bolmış İl tutmuş Alp Külük Bilge Kagan" bugünkü Türkçeyle de "Gökte saadet bulmuş, vatanı idare etmiş, kahraman, meşhur Bilge Kagan" ünvanı verilmiştir.[14]

Çin tarihi içinde ayrı bir yeri olan T'ang Sülalesi, içteki ve dıştaki sürekli savaşlardan dolayı zayıflamağa başlamış ve hatta yıkılmaya yüz tutmuştu. Çin halkının ayaklanmaları yanında Tibetlilerin de saldırıları kendilerini çaresiz durumda bırakmıştır. An-lu-shan isyanının neticesinde bu isyana iştirak etmiş olan asi generaller, ordunun başına geçmişler ve imparatoru güç durumda bırakmışlardır. Uygurlar ise, eskiden olduğu gibi, Çinlilerin bu karışık durumlarından istifade etmek istemişler ve Çin imparatorunun tarafına geçerek kendilerine yeni haklar elde etmeye çalışmışlardır. Bu yardımın bir sebebi de Uygur kaganlarının T'ang sülalesi prensesleriyle evli olmalarından dolayı, kendilerini Çin imparatorlarının yardımcıları ve âdeta imparatorluğun hamileri durumuna getirmiş olmasındandır. Bu devirde Uygurlar ile Çinliler güç olarak hemen hemen denk bir kuvvetteydiler. Bögü kagan, Çin imparatorunun artık hiçbir kuvveti kalmadığını çok iyi biliyor ve aynı zamanda Çini zaptetmenin de zamanı geldiğini seziyordu. Başlangıçta kagana bu fikri aşılayan, An-lu-shan isyanının asi generalleri olmuştu. Hatta 762 senesinde Uygur başkentine gelen Çin elçisine Bögü Kagan, artık Çin'de bir imparatorun kalmadığını söylemiş ve böyle bir elçinin gönderilmesine nasıl cesaret edildiğine de şaşarak, sert bir şekilde Çin elçisine hakaret etmiştir.[15]

Bögü Kagan Çin'i asilerin elinden kurtarmak için bir sefer düzenlemiş ve 762 senesinde Çin'in önemli şehirlerinden olan Lo-yang şehrini asilerin elinden kurtarmıştır. Bögü kagan'ın bu Lo-yang seferi sırasında Çin de uzun süre kalması, Uygur tarihi için manevi açıdan olduğu kadar, fikir tarihi bakımından da önemli neticeler doğurmuştur. Bögü Kagan bu Lo-yang seferi sonrasında ülkesine dönerken dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu Rahipler Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizmi Uygurlara aşılamıştır. O sıralarda Uygur Devleti'nin ağırlık merkezi de tedricen güney-batıya ve tamamiyle Tarım havzasına kaymıştır.

Bögü Kagan'ın kayınpederi olan Bugu Huai—en o sıralarda Çin topraklarında hüküm sürüyor ve aynı zamanda Çin sarayı içinde de büyük bir otoriteye sahip bu-

14 Mackerras, *aynı eser*, s., 21.

15 Mackerras, *aynı eser*, s., 87 ve Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 124-125.

lunuyordu. Uygur kaganlarının kız aldıkları Bugu oymağından olan bu şahsın, kagan üzerinde büyük bir otoriteye de sahip olduğu bilinmektedir.

Uygur kaganlığı üzerinde oldukça kuvvetli bir otoriteye sahip olan Bögü kagan'ın kayınpederi Bugu Huai-en 765 senesinde ölümü üzerine Uygurların disiplini bozulmuş ve orduda bir anarşi meydana gelmiştir. Bunun üzerine Çin ve Uygurlar arasında eşit şartlarda bir ittifak anlaşması yapılmıştır.[16] Bu ittifak neticesinde Uygur ve Çin ordusu müştereken Tibetlilere karşı bir askeri harekâta geçmişler ve Tibetlileri büyük bir mağlubiyete uğratmışlardır. Bu sırada Uygurlar içinde bulunan Dokuz Oğuz boyları Çin'e karşı bir sefer yapıp Çini yağmalamak istiyorlardı. Bu isteklerine Bögü Kagan uymuş fakat o sırada Uygurların veziri olan Tun Baga Tarkan bu duruma muhalefet etmişti. Vezirin ısrarla Çin seferinden vazgeçme fikri üzerinde durması, Hun Kaganı Mao-tun'dan beri Çin'in yabancılar tarafından zaptedilmiyeceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. Çünkü Türkler her ele geçirdikleri fırsatta Çin'i istila ederek oralarda yerleşmek istemişler fakat kendilerinin asimile edilmelerinden korkmuşlardır. Benliklerini kaybetmek istemediklerinden dolayı bu fırsatlardan yararlanmak istememişlerdir. Kagan ve veziri arasındaki bu münakaşa büyümüş ve vezir Tun Baga Tarkan, Bögü Kagan'ı 779 senesinde öldürüp yerine kendisi kagan olarak başa geçmiştir. Bu hadisenin Uygurların sosyal hayatlarındaki etkisi büyük olmuştur. Çünkü, Dokuz Oğuz'ların müdafaa ettikleri fikir iddiasını kaybetmiş ve bunun sonunda da Dokuz Oğuz'ların Uygur Devleti içindeki rolleri son bulmuştur. Yeni Uygur Kaganı Tun Baga Tarkan, Dokuz Oğuz ve bögü Kagan'ın bütün ileri gelenlerini ortadan kaldırmıştır.

Yukarıda, Uygurların Bögü Kagan tarafından yeni bir dinle tanıştırıldıklarını ve bu durumunda Uygur kültür hayatında önemli bir rolü olduğunu söylemiştik. Uygurlar bilindiği gibi önceleri Gök Tanrı dini inancında olmuşlar, arkasından Şamanizm'i ve daha sonra da Budizm dinini kabul etmişlerdir. Esasında Uygurlar inanç alanında çok serbest olmuşlar, çabuk din değiştirmişler ve yeni kabul ettikleri bir dini yaymak için de çok çalışmışlardır. Uygurların din hususundaki hoşgörülü olmalarında da başarılı olduklarını söyliyebiliriz.

Uygurların Budizm diniyle daha Göktürkler çağında karşılaştıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Uygur birliğini kuran P'u-sa'nın adının sanskritçe "Bodhisattva"dan geldiği ve kelimenin "B'uo-sat" olduğu bilinmektedir.[17] Uygurların 744 senesinde devletlerini kurdukları sırada, halkın hiç olmazsa bir kesiminin Budist olduğunu söyliyebiliriz. Uygurlar, Budizmin "Mahayana" ('Büyük Sal') mezhebine bağlanmışlardır.[18] Diğer taraftan yukarıda da söylediğimiz gibi, Bögü kagan, Loyang seferi sonrasında ülkesine dönerken, beraberinde dört Mani rahibini de götür-

16 Mackerras, *aynı eser*, s., 93.

17 P'u-sa adı için bak, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, İstanbul, 1971, s., 87.

18 Şinasi Tekin, *Maytrısimit, Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma, Uygurca iptidai bir dram*, Ankara, 1976, s., 8.

müştür. Mani dininin Uygurlar arasında yayılmasına karşı tepkiler o kadar şiddetli olmamış, buna mukabil, sanat ve ticaret yönlerinde büyük bir gelişme gösterdiğinden çok çubuk yayılma fırsatı bulmuştur. Uygurlar Mani dinini kabul ederken, şüphesiz onun ahlaki prensiplere dayalı bir din olduğunu gözden uzak tutmamışlardır. Mesela, şaman inancına göre adam öldürmek, insana ahirette faydalı olduğu inancına karşılık, Mani dininde yalnız adam öldürmenin değil, hayvan eti yemenin bile haram olmasına rağmen bu dine girebilmişlerdir. Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Uygurlar, kendileri de anlatmışlardır. Uygur kitabelerinde bu mevzuuda deniliyor ki, "Evvelce et yiyen kavim, bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan bu memlekette bundan sonra hayır hükümran olacaktır."[19]

Uygurlar, Çin'de karşılaştıkları ve ülkelerine getirdikleri bu dört Mani rahibinin tesirinde bu kadar uzun seneler sürekli olarak nasıl kalabilmişlerdir? Kanaatimce bu dört Mani rahibinden çok Sogd tüccarlarının rölü çok büyük olmuştur. Çünkü, kendilerinden evvel Budistler ve çağdaşları olan Hıristiyanlar gibi Mani dini taraftarları da Sogd'lar arasında kolayca kendilerine yer bulmuşlar ve onların arasında çok başarılı işler görmüşlerdir. Mani dininin taraftarları, Sogd kavminin ticaret işlerindeki başarılarından kendi dini propogandaları hususunda da istifade etmişlerdir. Orhun yazıtlarının bulunduğu bölgede Soğdça yazılmış küçük bir yazı parçası günümüze kadar gelebilmiştir. Bu yazıttan, Uygurlara Mani mezhebini öğretenlerin Sogd misyonerleri olduğu anlaşılmaktadır.[20] Diğer taraftan Çin kaynaklarından biliyoruz ki, Sogd misyonerleri göçebelere, bir başka değişle Uygurlara, doğrudan doğruya Sogd ülkesinden gelmemişlerdir. Sogdların göçebe Türk kavimlerine gerçek tesirleri, bunların Çinde ve Çin'e giden yol üzerinde ticaret kolonileri kurmalarından sonra başlamıştır. Özellikle, Türklerin gerek Çin'e ve gerekse bugünkü Doğu Türkistan bölgelerine olan akınlarının çoğalması, bu münasebetin kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Uygurları dini propoganda ile etkilemek hususunda Sogdların tesiri, Doğu Türkistan'ın doğusunda yaşayan İndo-Avrupa kavimlerindekine nispetle daha kuvvetli ve çeşitli olmuştur. Mani ve Hıristiyan dinlerinin en önemli başarıları, VII. yüzyıl sonları ile VIII. yüzyılın başlarına, yani Batı-Asya'da İslâmiyetin siyasi hakimiyetinin yerleşmiş olduğu zamana rastlamaktadır.[21]

Uygurlar Mani dinini o kadar çok benimsemişlerdir ki, bu dinin Çin'de yayıcısı ve koruyucusu olmuşlardır. Bir çok defalar (770, 771 ve 807 senelerinde) Uygur elçileri T'ang imparatorluğu sarayında, Çin'e yerleşmiş veya yerleşecek olan Maniheist toplulukların koruyuculuğunu da üstlenmişlerdir. 768 tarihinden itibaren Uygur kaganı Çin imparatorundan Çin'de Mani dininin yayılması için Hu-pei

19 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 98.

20 Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabulu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1965, s., 5. ve W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Hazırlıyanlar: Dr. Kâzım Yaşar Kopraman - Dr. Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975, s., 63.

21 Barthold, *aynı eser*, s., 63-64.

şehrine ve başka şehirlere Mani mabetleri inşa ettirmiştir. Bundan başka 807 senesinde bir Uygur elçisi, Lo-yang ve Tai-yüan şehirlerinde de Mani tapınakları kurulması için izin istemiştir.[22]

Mani dini ile birlikte bu dinin yayıcıları olan Sogdların alfebelerini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde milli bir edebiyat geliştirerek, ilk Türk edebiyatının eserlerini ortaya koymuşlardır. Önceleri bu yeni yazı çeşidiyle Farsçadan birçok Mani metni ile Sanskritçeden veya Çinceden Budist metinlerini Uygurcaya çevirmişlerdir. Bu şekilde Uygurlar diğer Türk ve Moğol milletlerine nazaran çok büyük ilerleme kaydetmişler ve hatta Cengiz Han zamanına kadar bu milletlerin hocalığını yapmışlardır.[23]

Uygur Mani edebiyatı, özenilerek yazılmış "İlahiler, Günah çıkarma formülleri, vaazlar ve efsaneler" şeklinde zamanımıza kadar gelmiştir. Yalnız şimdiye kadar çoğu zaman menfi yönden ele alınmış ve bu tutum Mani dini hakkında yanlış fikir veren görüşler olarak ortaya konmuştur.[24] Şimdiye kadar bizim tarihçiliğimizde de bu yol izlenmiş ve daha çok Mani dinin "savaşçılık özelliklerini" kaybettirdiği şeklinde düşünülmüştür.[25] Mani dininin bu özelliği hiç şüphesiz doğrudur. Fakat bunun yanında Mani dininin yüksek ahlak seviyesi, musiki ve resim sanatlarına önem vermesi, bu dinin diğer önemli özelliklerindendir. Denilebilir ki, Hıristiyan ve Zerdüşt felsefesi unsurları ile İran sanatını ihtiva eden Mani dini, Uygurların medenileşmesine yol açmıştır. Bu husus Uygurların kendi yazıtları olan Karabalgasun yazıtında da göze çarpmaktadır: "Vahşi âdetleri olan ve kan seline boğulmuş bu ülkenin sebzeyle beslenilen bir ülke haline geldiği, insanların öldürüldüğü bu yerin, iyilik yapmanın teşvik edildiği bir yer haline geldiği" söylenmektedir.[26]

Bögü Kagan'ı ve Maniheizmi burada bırakarak, tekrar Uygurların siyasi hayatlarına dönecek olursak, 780 senesinde Tun Baga Tarkan, Bögü Kagan'ı öldürerek kendisini kagan ilan etmiştir. Kagan olduktan sonra ilk iş olarak derhal Çin ile siyasi münasebetlerinin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muaffak olmuştur. Çinliler tarafından kendisine "Alp Kutluk Bilge Kagan" ünvanı verilmiştir. Bu ünvanın bugünkü Türkçeyle anlamı ise, "Kahraman, Tanrı tarafından şans verilmiş, alim kagan"dır. 780 senesinde meydana gelen bu önemli hadise Çin sarayında da çok olumlu tesirler yaratmıştır. Tun Baga Tarkan Uygurlar içindeki Dokuz Oğuz beylerini ortadan kaldırıp onların güçlerini kırınca, Uygur devletinde büyük karışıklıklar meydana gelmiştir. Tun Baga Tarkan, Dokuz Oğuz'ların Uygurlar için-

---

22 R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz/Timur*, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s., 131.

23 Grousset, *aynı eser*, s., 132.

24 L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s., 109.

25 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 98.

26 Chavannes-Pelliot, "Un traite manichéen retrouve en Chine", *Journal Asiatique*, Sayı 11, 1913, s., 268.

deki hakimiyetlerini meşru saymıyor ve onları tanımıyordu. Kagan ile Dokuz Oğuzlar arasında anlaşmazlık başgösterince, Çin'deki diğer Uygur boyları yeni kaganlarına yardım etmek için ülkelerine dönmek üzere hazırlık yapmağa başlamışlardı. Çin'deki bu Uygurlar o zamanlarda Çin sarayı civarına yerleşmiş, mal mülk sahibi olmuş ve aralarında pek çok alim yetişmişti. Buna mukabil, Çin'de yerleşmiş Dokuz Oğuz boyları ise, Çin'de kendilerini daha emniyette hissettikleri için, ülkelerine dönüp diğer Dokuz Oğuzlara yardım etmek istememişlerdir. Çindeki Uygurlar, şefleri Tudun'un idaresinde Orhun nehri kıyılarına doğru yola çıkıp Çin'in önemli şehirlerinden olan Chen-wu şehrinden geçerken, Çin valisi Uygurların yanlarında bulunan eşyalardan şüphelenmiş ve bunların kontrol edilmesini istemiştir. Yapılan aramada, eşyaların içine gizlenen Çinli kadınların bulunduğu anlaşılmış ve vali bu kadınları derhal tutuklatmıştır.[27]

Çinlilerin öteden beri Türklere karşı uyguladıkları bir siyasetin, az dahi olsa, bu olayla geçerliliğini görmekteyiz. Bilindiği gibi, Çinliler ve Türkler çok uzun zamandan beri komşu olarak bazen harp etmişler, bazen sulh içinde yaşamışlar ama daima birbirlerine muhtaç olmuşlardır. Çinlilerin en büyük korkusu, kuzeyden gelecek Türk akınlarına karşı ülkelerinin parçalanmasını önliyebilmekti. Zaten bu yüzdendir ki, daha Hunlar zamanında bu akınlara karşı koyabilmek için Çin Seddi'ni yaptırmışlardı. Daha sonraki dönemlerde ise, ticaretin geliştirilmesi için önlemler almışlar ve hatta yapılan ticaret anlaşmalarında tesbit edilmiş ürün miktarının fazlasını vererek Türklerin Çin topraklarına girmemelerini sağlamaya çalışmışlardır. Hatta Türkleri sınırlarında tutabilmek amacıyla sınırlarda yeni şehirler kurmuşlar ve burada pazar yerleri kurarak Türklerin kolaylıkla alış-veriş yapmalarını sağlamışlardır.[28] Buna mukabil, Türkler hiç bir devrede, en kuvvetli oldukları dönemlerde bile, Çin'i istilâ ederek orada oturma ve Çin'i kendi eğemenlikleri altında yaşatma yolunu pek seçmemişlerdir. Çünkü, Türklerdeki bir düşünceye göre, şayet Çin'e gidip orada yerleşilirse, o zaman, kendi benliklerini kaybedecekler ve Çinlileşeceklerdi. Türkler bu duyguyu her zaman yaşamışlar ve bu yüzden de Çin hiç bir zaman Türklerin olmamıştır. Türklerin bu duygu ve düşüncelerine karşılık, Çinliler her zaman için dağınık en ufak bir Türk zümresini bile hemen yerleştirmişler ve onlara yerleşikliğin bütün icaplarını öğreterek asimile etme yoluna gitmişlerdir. İşte yukarıda ki bu hadisede de bunun izlerine rastlıyoruz. Kendi topraklarında yaşayan bu Uygurları Çinlileştirmek, onları geri göndermemek ve kuvvetlerini bölmek düşüncesi hakimdi.[29]

---

27 Ögel, *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar*, (1967-68 Ders Yılı Notları) Derleyen Ramazan Baskın, Ankara, 1968, s., 71-72.

28 Chusei Suzuki, "China's relations with inner Asia: The Hsing-nu, Tibet", *The Chinese World Order*, John K. fairbank editor, Harvard East Asian Series 32, 1969, s. 181. ve Mackerras, aynı eser, s., 94.

29 Tarihte genel olarak Çinlilerin Türklere karşı tutumları şöyledir: a- Türk topluluklarıyla akrabalık kurarak iyi geçinmek, b- sınırlarda kendilerini korumak, c-sınırları içine girmiş olan Türkleri kendi medeniyetleri içinde eritmek, d- çeşitli

Çin'den yola çıkan Uygurlar, Tun Baga Tarkan'ın kagan olduğunu duyunca, bu teşebbüslerinden vazgeçip tekrar Çin'e geri dönmek istemişlerdir. Bu yüzden Çinlilerle yapılan çatışmada, Uygurların başında bulunan Tutun Çinliler tarafından öldürülünce, başsız kalan Uygurlar, Çinliler tarafından kolaylıkla dağıtılmışlardır. Bu öldürülen Tudun'un sonradan Tun Baga Tarkan'ın amcası olduğu anlaşılmıştır. Tun Baga Tarkan, kendi soydaşlarına karşı yapılan bu hareketten dolayı çok üzüldüğü gibi aynı zamanda da çok kızmış ve o sırada ülkesine gelen ilk Çin sefaret heyetine çok kötü muamele ederek onları bu olaydan dolayı sual yağmuruna tutmuştur. Tun Baga Tarkan, Çin'den Tudun'u öldürenlerin cezalandırılmasını istiyordu. Çin elçileri çok üzgün olarak bu olayın bir kaza olduğunu ve Tudun'un kesinlikle imparatorlarının emriyle öldürülmediğini söylemişlerse de Kagan'ı ikna edememişlerdir. Bu hadiseden dolayı Çin elçileri çok kötü durumda kalmışlar ve Çin ile Uygurların arası açılmıştır. Tun Baga Tarkan daha sonra Çin elçilerini affetmiş ve onları serbest bırakmıştır. Elçiler de Çin'e geri dönmüşlerdir.[30]

Elçilerin Çin'e geri dönmelerinden hemen sonra, Tun Baga Tarkan aradaki durumun düzeltilmesi için Çin'e bir elçi göndermiş ve Çin imparatoruna, kendisinin bir Çinli prensesle evlenmek istediğini bildirmiştir. Çin imparatoru, kendi prenseslerinin ancak Çinlilerle evlenebileceğini ve bu yüzden başkalarına verecek kızı olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Uygur elçisi imparatora, Çinlilerin Uygur Tudun'unun haksız yere nasıl öldürdüklerini hatırlatmış ve Çinli elçilerin bütün bu kötü duruma rağmen ülkelerine sağ salim döndüklerini söylemiştir. Uygur elçilerinin bu konuşmaları üzerine, Çin veziri de imparatorunu ikna etmiş ve Uygur kaganına bir Çinli prenses verilmesini kabul ettirmiştir. Daha sonra ki konuşmalarda ise, verilecek olan bu prensesin imparatorun öz kızı olmasına karar verilmiştir. Çin tarihinde çok ender rastlanan böyle bir evlenmeye imparatorun rıza göstermesi çok mühim bir olaydır. İmparatorun öz kızına "Kutluk Bilge Konçuy" ünvanı verilerek Kagan'ın veziri refakatinde büyük bir Çin heyetiyle birlikte Tun Baga Tarkan'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır.

Karabalgasun kitabesinde, Tun Baga Tarkan'ın kuvvetli şahsiyetinden, kuvvet ve kudreti ile herkese hakimiyetini tanıttığından, maharet ve cesaretiyle dahildeki ve hariçteki işlerini kolaylıkla yoluna koyduğundan bahsedilmektedir. Tun Baga Tarkan'ın Uygurlara kagan olmasından sonra, Uygur hükümdar sülalesinde bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra, Tun Baga Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır.[31]

---

guruplar arasındaki sülale çatışmalarından veya aynı gurup içindeki bir zümreyi tutup onların kendi içlerinde parçalanmalarını sağlamak, e- harp etmek. Bu hususta daha fazla bilgi için bak, İzgi, "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları yerleştirme siyasetleri". Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler, İstanbul, 1980, s., 197.

30 Ögel, *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar*, s., 73.

31 Mackerras, *aynı eser*, s., 91.

Tun Baga Tarkan ölünce yerine oğlu geçmiştir. Bu kaganın ünvanı "Ay Tengride Kut Bulmış Külük Bilge Kagan"dır. Bugünkü anlamıyla "Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kagan"dır. Görüldüğü gibi, bu kaganın ünvanındaki yenilik "Ay" kelimesinin olmasıdır. Uygur Devleti kurulduğundan beri, kaganların ünvanlarında bu kelimeye rastlanmamıştı. Bilindiği gibi, "Ay" Maniheizm'de önemli bir mefhumdur. Bu sebeple, Mani dini ilk tesirlerini kaganların ünvanlarında göstermeğe başlamıştır. "Ay" Maniheizm'de "Gök" kadar önemli bir mefhumdu.[32]

Karabalgasun yazıtında, bu kaganın Uygurların örf ve adetlerini islah etmeğe çalıştığından bahsedilmektedir. Karabalgasun yazıtının Maniheist bir düşünce ile yazıldığı göz önünde tutulursa, bu kagan'ın da Bögü Kagan gibi, Mani dinini yaydığı ve ünvanın başına "Ay" kelimesinin niçin konduğunu anlıyabiliriz.

Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kagan zamanında Orta Asyada karışıklıklar çıkmıştır. Beşbalık şehrinin yakınlarında yaşayan Şato Türkleri, Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Diğer taraftan Uygurlar ise, Beşbalık'daki kendi çıkarlarını koruyabilmek için bu Şato Türklerine cephe almışlardır. Fakat Şato'lar Uygurları yapılan savaşta bozguna uğratmışlar ve bu durum üzerine kaganın kendi ülkesinde itibarı sarsılmış ve karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.

Öldürülen bu Kagan'ın yerine küçük kardeşi başa geçmiştir. Türk töresine göre, yerine oğlu geçmesi lâzımken kardeşinin tahta geçmesine devletin ileri gelenleri göz yummayarak yeni kaganı taraftarları ile birlikte öldürmüşler ve kaganın küçük oğlunu Uygur tahtına çıkarmışlardır. Herkes bu töre geleneğine saygı göstermiştir. Bu arada Tibetlilerde mağlup edilmişlerdir. To-lo-szu Kagan arkasında hiç bir halef bırakmadan 794 senesinde ölmüştür.[33]

To-lo-szu'nun 794 senesinde ölümü üzerine yerine nazırı "Kutluk Bilge" geçmiştir. Bu yeni Kagan'ın ünvanı "Ay Tengride Ulug Bulmuş Alp Ulug Bilge Kagan"dır. Bu ünvanın manası ise, "Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük Bilge Kagan"dır. Kendisi Bögü Kagan'ı öldürerek yerine geçen Tun Baga Tarkan'ın torunudur. Kutluk Bilge Kagan'ın Töles kabilelerinden birisine mensup olduğu biliniyorsa da, hangi kabiliye mensup olduğu meçhuldur. Ölen kaganın yerine nazırının geçmesi, kaganla bu kişi arasında bir akrabalık olup olmadığı meselesini de ortaya getirmesine rağmen bu hususta da bir bilgi kaynaklarda mevcud değildir. Uygurlar'da bilindiği gibi kaganlığa hep "Yağlakar" soyundan gelen kimseler geçerdi ve bunlar aynı zamanda isimlerinin sonunda hep "Yağlakar" kabilesinin adını taşırlardı. Kutluk Bilge Kagan ise "Yağlakar" kabilesinden de değildi. Fakat, Kutluk Bilge Kagan'dan sonra başa geçen oğullarının ve torunlarının hem kagan olduklarını ve hem de isimlerinin arkasında "Yağlakar" adını taşıdıklarını görüyoruz. Bu karmaşık duruma bize yine Çin kaynakları açıklık getirmektedir. Bir Çin kayna-

32 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 99.

33 İzgi, "Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin incelenmesi", s., 293.

ğında "Kutluk Bilge" Kagan'ın, Uygur kağanının "evlatlığı" olduğu yazılıdır. Bu sebeple onun oğulları kagan ailesinin adı olan "Yaglakar" ismini taşıyorlardı denmektedir. Bu suretle Uygurlarda bir "evlatlık" müessesesinin olduğunu görmekteyiz. Uygur Hukuk vesikaları incelenirken bu konuya tekrar değinilecek olmasına rağmen burada şunu hemen belirtmeliyim ki, Uygurlarda "evlatlıklar" babalıklarının aile ismini taşıyabiliyorlardı.[34]

Karabalgasun yazıtına göre bu kaganın tahta çıkışı şöyle olmuştur. 794 senesinde kagan öldüğü zaman, kendisi bütün prenslerin ve Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısıymış. Bütün Uygur tudun (vali)ları, nazırları, ordu komutanları, sınır valileri kendisini desteklemişler ve hatta tahta çıkması için teşebbüste bulunmuşlardır. Neticede kendisini kagan olarak tahta çıkarmışlar. Uygurlara saadet verdiğinden, otağında yaptığı harp planlarıyla, çok uzak bölgelerdeki harpleri kazandığından bahsedilmektedir. Esirgeyici, koruyucu, kendi halkını daima müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar çıkartan bir kagan olarak bilinmektedir.[35]

Kutluk Bilge Kagan'ın başlıca faaliyetlerini şöyle sıralıyabiliriz. Tibet ve Karlukların Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri ortadan kaldırmış, Karlukları tamamen kendisine tâbi kıldıktan sonra Turfan bölgesine inmiştir. Burada da Tibet ve Karluk çeteleriyle karşılaşmış ve bunları da tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak, asayişi bozmayan bölge halkını mükâfatlandırmış, asayişi bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Kutluk Bilge Kagan'ın en büyük icraatı Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedileştirmiştir denilebilir. Orta Asya'nın kuzeyinde oturan ve bir Türk kabilesi olan Kırgızlar, cesur ve kuvvetli bir kabileydiler. Uygurlar, bugünkü Turfan bölgesine kadar hakim olunca, Kırgızların güney bölgeleri ile ilişkileri hemen hemen tamamen kesilmişti. Bu yüzden Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardı. Karabalgasun yazıtına göre, bu dönemde, Kırgızlar 400.000 fazla okçuya sahipmişler. Yapılan bu savaşta Kırgız Kagan'ı öldürülmüştür. Yazıttaki bilgilere göre, Kırgızlar tarafından terkedilen at ve sığırların sayısı vadiler dolusu, elde edilen silahlar ise, bir dağ yüksekliğindeymiş.[36]

Kutluk Bilge Kagan 805 senesinde ölünce, yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kagan" geçmiştir. Bu ünvanın bugünkü anlamı ise, "Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kagan"dır. Bu Kagan'ın önemli faaliyetlerini de şöyle sıralıyabiliriz. Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizmin Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayret. 806 senesinde Uygurların başkenti Ordu-balık'ta Mani rahipleri kagan ile ülkenin idaresi hakkında konuşuyorlar. Kagan'ın Mani

---

34 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 101.

35 Ögel, *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar*, s., 75.

36 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 102.

rahiplerine ülkesinde oturmaları için devamlı oturma müsaadesi vermiş olduğu görüyoruz. Bu devirde Uygur ülkesinde pek çok Mani mabetinin inşa edildiğini görüyoruz. Uygurlar Mani dininin Çin'de yayılmasını istemişler ve bu yüzden Çin'de Mani mabetlerinin Uygur ustaları tarafından yapılmasını sağlamışlardır. 807 senesinde de Çin'de kurulacak olan bütün mabetlerin imtiyazı Uygurlara verilmiştir. bu Mani mabetlerinin faaliyetlerini kontrol bahanesiyle Uygurlar yavaş yavaş Çin'e yerleşmişlerdir. Zaten bu devirde Çin imparatorluğu Uygurlara ağır vergiler ödemektedirler. Uygurların bu devirdeki Çin hakimiyetleri, Cengiz Han devrine kadar devam edecek olan Uygur kolonilerinin kurulmasına yol açmıştır. Çin'de bulunan Uygurlar, Mani mabetleri adına Çinlilerden para toplamağa başlayınca, bu durumdan hoşnut olmayan Çinliler isyan etmişleridir.[37]

Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külük Bilge Kagan 808 senesinde ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kagan" geçmiştir. Bu ünvanın bugünkü manası, "Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman Bilge Kagan"dır. Bu Kagan'ın diğer Uygur kaganları arasındaki önemi, Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasındandır. Bu dönem Uygurlarının, bilhassa kaganlarının faaliyetlerini Çin kaynakları kadar bu yazıttan da takip edebilmekteyiz.[38]

Karabalgasun yazıtı, Türkçe, Çince ve Sogdça olarak yazılmıştır. Bütün dillerdeki metinler ne yazık ki şimdiye kadar sağlıklı bir şekilde Türkçemize kazandıralamamıştır.[39]

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kagan'ın önemli siyasi faaliyetleri yoktur. Kendinden önceki kaganlar gibi Maniheizmin yayılması için de fazla bir gayret göstermemiştir. Bu kagan da Çin imparatorundan bir prenses istemiş ve şimdiye kadar olduğu gibi, bu prensesin de Uygur ülkesine gitmesi çok masraflı olduğu için, imparator bu evliliğe razı olmamıştır. Bu sırada Uygurlardan Çin'e gelmiş olan 8 Mani rahibinden bu mesele için aracılık etmeleri istenmiştir. Bu Mani rahiplerinin aracılığı ile Uygur Kagan'ı isteğinden vazgeçmiştir. Bu hadise, bize hem Uygurların bu sıralarda siyasi yönden zayıfladığını, hem de, Mani dininin daha doğrusu Mani rahiplerinin manevi tesirlerinin ne kadar fazla olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kagan ölünce, yerine bir evvelki kaganın küçük kardeşi 821 senesinde kagan olmuştur. Bu kagan'ın ünvanı "Ay Tengride Kut Bolmış Bilge Kagan"dır. Bu ünvanın bugünkü Türkçeyle anlamı ise, "Ay Tan-

37 Mackerras, *aynı eser*, s., 109.

38 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 126.

39 9. yüzyıldan kalma bu sütunlu Karabalgasun yazıtının Çince kısmı oldukça iyi bir şekilde zamanımıza kadar gelebilmiştir. Yazıtın Çince tercümesi için bak, G. Schlegal", Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. Übersetzt und erlautert von G. Schlegel. Helsingfors 1896. Ayrıca Nimetullah Ma'nın Çinceden yaptığı tercüme Hüseyin Namık Orkun, *Türk Yazıtları II* de yer almıştır.

rısında saadet bulmuş, Bilge Kagan"dır. Uygurların ilk devirlerinden itibaren 21. kaganı olan bu kişinin bir başka ismi de "Hasar Tegin"dir.[40]

Yukarıdaki bahislerin birinde Uygur kaganlarının Çin imparatorları tarafından tanınmasından bahsetmiş ve bunların Çin isimleri ile ünvanları aldıklarından söz etmiştik. Bu hadise ne kadar tabii ise bir kaganın ölümünden sonra yine Çin sarayı tarafından yas ilan edilmesi de o kadar tâbiidir. 821 senesinde Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kagan ölünce, Çin imparatoru, bir yas alâmeti olarak üç gün saraya gelmemiştir. Ayrıca, saraydaki yüksek rutbeli bütün memurların Hung-lu mabedine (Budist Mabedi) giderek Uygurların elçisine taziyede bulunmalarını emretmiştir.[41]

Hasar Tegin başa geçince, Çinlilerle bir evlilik yoluyla akrabalık kurmak istemiştir. Daha önceleri de gördüğümüz Çinli prenseslerle evlenerek bir akrabalık bağı tesis edilmesinin her iki toplum, yani Türk ve Çin toplumları açısından bir takım yararlar sağlıyacağı aşikârdır. Çinliler açısından, bir defa, Türklerin Çin sınırlarına gelip şehirleri yağma etmeleri az çok önlenecek ve Çin'in zaman zaman gördüğümüz gibi, zayıf dönemlerinde, yardımına gideceklerdir. Türkler açısından ise, bu akrabalık tesisi ile ticaretin daha iyi işler bir hale gelmesini sağlamaktır. Zaman zaman Türklerin bu isteklerine Çinliler çeşitli sebeplerden dolayı karşı çıkmışlardır. İşte Hasar Teginin de böyle bir isteği Çin sarayına çok masraf açtığından dolayı önce kabul görmemiş fakat sonradan kabul edilmiştir. Çin imparatoru küçük kız kardeşi T'ai-ho Konçuy'u Hasar Tegin ile evlendirmiştir. Bu evlilik merasiminin nasıl yapıldığı hakkında bir Çin kayñağı çok ayrıntılı bir şekilde bilgi vermektedir.

"821 senesinin Mayıs ayında, Uygurların başbakanı, Tudun, prensesler, Mani dini adamları v.s. den ibaret 573 kişi, hep birlikte Çin sarayına geldiler. İmparator, T'ai-ho Konçuy'un Uygurların kaganı ile evlenerek onun K'o-tun (Hatun) olmasını emretti. Ayrıca bu haberin mabetten ilan edilmesini emretti. Bu arada Konçuy'u Uygurlara götürecek ve Uygurların kaganlığını da tanıyacak elçilik heyeti de tayin edildi. Ayrıca, Uygurları idare etmesi için orada yeni bir idari teşkilât kurulacaktı. Uygurların memurlarına da, Çinlilerin akraba memurları gibi aynı şekilde muamele edilecekti."

"Uygurlar, Hsien-an Konçuy öldükten sonra, birkaç mektup sunarak eskisi gibi akrabalıklarını devam ettirmek istediler. Fakat bu istekleri uzun süre kabul edilmedi. Sonra imparator, kuzey taraftaki Jung gibi barbarları yıllarca Çin sarayına taarüz ettiklerini düşündü. Bunun için Uygurların kaganının Çin prensesi ile evlenme isteğini kabul etti. Bunu kabul ettikten sonra, imparator kendi küçük kız kardeşine T'ai-ho Konçuy ünvanı verdi. Bu suretle Konçuy'u Uygurlara teslim etmek için onların kaganı ile evlenmeye gönderdi."

---

40 İzgi, "Uygur Kaganlarının ...," s., 263.

41 Tsai, Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar*, Doktora Çalışması, Taipei, 1967, s., 2.

"821 senesinde Uygurların "Tengride kut bulmış alp Bilge Kagan"ı (Tanrıda saadet bulmuş, kahraman Bilge Kagan) T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için büyük elçi İnanç Külüg, Tudun Sekel, dış işlerine bakan başvezir ve damadı, bir prenses, Tarkan v.s. ibaret bir heyet ile 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deve göndertdi. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık bir heyet yoktu. Çin imparatoru, onlardan yalnızca 500 kişinin başkent Ch'ang-an'a gelmelerini ve diğerlerinin ise T'ai-yüan şehrinde kalmalarını emretti."

"821 senesinin Temmuz ayında T'ai-ho Konçuy Uygurlara gitmek üzere yola çıktı. İmparator, Saray muhafız gücünün yarısı ile beraber bizzat Tung-hua-men kapısına kadar geldi ve yolcu etti. Konçuy'u Uygurlara götüren Çin görevlileri Çin'e döndükten sonra şunları anlattılar: T'ai-ho Konçuy, Uygurların memleketine gittiği ilk günlerde birkaç gece iyi uyuyabildi. Kagan, yüzlerce süvariyi bize göndererek Konçuy'un daha önce onlarla başka bir yoldan gitmesini rica etti. Fakat, elçiniz bu isteği kabul etmedi. Barbarların elçisi o zaman şöyle dedi; 'Eskiden Hsien-an Konçuy bize geldiği zaman, Uygurların otağına yüzlerce mil mesafe kala bizzat bizimle beraber gitmişti. Şimdi, bizi niçin, kabul etmiyorsunuz?' Çin elçisi de şöyle cevap verdi; 'İmparatorumuz, Konçuy'u kaganınıza götürmemizi emretti. Kaganınızın henüz daha kendisini görmedik. Konçuy daha önce sizle nasıl gidebilir.' Barbarların elçisi bir daha ısrar etmedi ve isteğinden vazgeçti."

"Ondan sonra, biz Uygurların başkentine geldik. İyi seçilmiş bir günde, Konçuy'a Uygurların Hatun'u ünvanı verildi. Merasimde kagan evvela kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçuy'u oturtmak için keçe ile süslenmiş hususi bir çadır kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçuy'a barbar adetlerini öğrettiler. Bundan sonra, Konçuy kendi T'ang yani Çin elbiselerini çıkardı ve barbarların elbisesini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber kulenin önüne çıktı ve yüzünü batıya doğru çevirerek ibadet etti. Biraz sonra, kendisi tekrar keçe çadırına döndü. Evvelce giydiği elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli ceketi vardı. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapadı. Konçuy bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi Kaganın önüne kapanarak selam verdi. Barbarlar evvelce, önde küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahtırevan hazırladılar ve onu ipeklerle süslediler. Bu sırada başvezir, Konçuy'u tahtırevana davet etti. Ondan sonra, Dokuz kabile Uygurlarının başvezirleri kısımlara ayrılıp beraberce tahtırevanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyarak avlunun sağ tarafından başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra Konçuy tahtırevandan indi ve kuleye çıktı. Kagan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra, bütün memurlar ve saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve Hatun'a selam verdiler."

"Hatun'un kendine mahsus bir hususi otağı vardı. Kagan, iki veziri onun hizmetine vererek otağa girip çıkmalarını emretti. Çin elçilik heyetinin dönmesinden

önce, Hatun kendi otağında bizi yemeğe davet etti. Bütün gün bizden ayrılmadı ve göz yaşı döktü. Kagan da bunun için bize hediye verdi."[42]

Bu evlenme merasiminden sonra Uygurlar Çin imparatorına bir elçi yollayarak şunları bildirmiştir: "Biz T'ai-ho Konçuy'u iyi karşılıyabilmek için 10.000 süvariyi de An-hsi (Tanrı dağlarının güneyinde) şehrine göndererek Tibetlileri burada kovmak istiyoruz."[43] Bu elçilik heyetine Çin imparatorunun ne şekilde bir cevap verdiği bilinmemektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi, 821 senesinden sonra Uygurlarda siyasi yönden genel bir bozukluk görülmektedir. Uygurlardaki bu iç karışıklıkları Mani dinine bağlıyanlar olduğu gibi, meydana gelen sülale değişmesinin de rol oynadığını ve Çinin olumsuz etkisinin de olduğunu söyliyenler vardır.

Hasar Tegin bütün maiyeti ile birlikte öldürülmüştür. Yerine 832-839 seneleri arasında başa geçen manevi oğlu "Hu T'e-le" kaganlık yapmıştır. "Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kagan" ünvanını almıştır. Bugünkü anlamı ile "Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kagan"dır.[44] Bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş ve bu arada büyük bir kış mevsiminden sonra hayvanların pek çoğu telef olmuştur. Bu durum ise, Uygur ekonomisini oldukça sarsmış ve Çin'e satacak mal bulamaz duruma gelmişlerdir.

Hu T'e-le kagan 839 senesinde ölünce yerine Wu-tu-kung ile yine aynı senede Wu-chieh Kagan başa geçmiştir.[45]

840 senesine gelindiğinde, yüzbin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak, son Uygur Kagan'ı olan Wu-chieh'i öldürdüklerini görüyoruz. Uygurlar, Kırgızlar tarafından büyüklü küçüklü kılıçtan geçirilmişlerdir. Kırgızlar böylece belki de Moyun Çur ve Kutluk Bilge zamanlarında uğradıkları yenilgilerin intikâmını almış oldular. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için çaba harcamışlardır.

ÖTÜGEN UYGURLARININ YIKILIŞ SEBEPLERİ

Kırgızlarla yapılan savaşta Uygurların yıkılış sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

1- Çinlilerin genel olarak göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları siyaset. Bu siyaset gereğince, Çinliler, boylar arasındaki iç çatışmadan faydalanarak, aynı topluluk içindeki bir boyu destekleyip, topluluğun kendi içinde parçalanmasını kolaylaştırmak veya hızlandırmak. Uygurların bu son dönemlerin-

---

42 Tsai, Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına göre...*, s., 6-7.

43 Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s., 8.

44 İzgi, "Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi...," s., 264.

45 İzgi, *yukarıda eser*, s., 264.

de de Çinlilerin aynı siyaseti güttükleri ve hatta biraz daha ileri giderek, rüşvet verdiklerini görmekteyiz.[46]

2- Ötügen Uygurlarının idareci sınıfı arasında başlıyan ve çok değişik sebeplere dayanan geçimsizlikler. Bu devrede başa geçen kaganlarla vezirler ve yabgular arasında devamlı bir çekişme, birbirlerini öldürerek başa geçme için mücadeleler olmuştur. İdareci sınıf arasındaki bu çekişmelerde, zaman zaman vezir yahut yabguların başka devletlerle işbirliği yaparak kendi kaganlarını bertaraf ederek başa geçmeği düşündükleri görülmüştür.

3- Uygurların bu son dönemlerine rastlıyan şiddetli bir kış pek çok hastalığın ortaya çıkmasını sağladığı gibi, koyun ve atların da büyük ölçüde telef olmasına sebebiyet vermiştir. Zaten siyasi yönden yıpranmış olan Uygurların bir de ekonomik yönden zayıflamaları ve Çin'e satacak mal bulamamaları, hızla bir çöküntüye sebep olmuştur.[47]

4- Bazı ilim adamlarının kabul etmek istedikleri, Manihеizmin insanlarda savaşçılık özelliklerinin yitirilmesine sebep olan bir din olmasından dolayı, Uygurların da bu yüzden zayıfladıkları ve mücadele edemez duruma düştükleri görüşü. Mani mabetleri etrafında yerleşen bu Uygurların, miskinliğe terkedildiklerine inanan görüş.[48]

UYGURLARIN DAĞILIŞI

Kırgız yenilgesinden sonra Uygurlar aşağıdaki şu çeşitli bölgelere dağılmışlardır.

1- 840 senesinin Eylül ayında, Uygurların başbakanı Savcı ve yeğenleri olan beş kardeş ile 15 Uygur kabilesi Batıdaki Karluklara kaçmışlardır. Sonradan bunlardan bir kol Tibetlilere, bir kol da An-hsi bölgesine gitmişlerdir.[49] Karluklar 756 senesini dolaylarında Çu vadisine gidip bu bölgede yerleşmişlerdi. Karlukların bir kısmı da Altay dağlarında kalmışlardır. Uygurların 840 dan sonra gittikleri Karlukların hangileri olduğuna dair elimizde kesin deliller mevcut değildir.

2- Bazı Uygur kabileleri Tibet ve An-hsi şehrine göç etmişlerdir. Tibetlilere kaçan Uygurlar hakkında hemen hemen hiç bir bilgi yoktur. An-hsi şehrine kaçan Uygurlar, Menglig Tegin'in başkanlığında bu bölgeye gelmişlerdir. Kendisi, kendine kagan ünvanı vermiş ve çölün batısındaki bütün diğer şehirleri de kendi itaati altına almıştır. Bu arada Çin imparatoru, Menglig Tegin'in kaganlığını ancak eski otağına döndüğü takdirde tanıyacağını bildirmiştir.[50]

---

46 Rüşvet verilmesi ile ilgili olarak bir Çin kaynağında kayıt vardır. *San Kuo-chih, Wei Chih kısmı*, 26. bölüm, s. 7.

47 Mackerras, *aynı eser*, s., 108.

48 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 98.

49 Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s., 51.

50 Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s., 50.

3- Doğuda Moğol Shih-wei kabilelerine sığınanlar. Shih-wei-ler, Uygur halkını yedi kola ayırarak, ayrı ayrı bölgelere yerleştirip kontrol altına almışlardır. Fakat bu sırada Kırgızlar bu bölgeye bir kuvvet gönderip Shih-wei kabilesine taaruz etmişlerdir. Shih-wei'leri mağlup edince, Uygurlarda dağlara ve ormanlara sığınarak oralarda yaşamağa başladılar. Daha sonra da An-hsi bölgesinde oturan Menglig Tegin idaresindeki diğer Uygurlara tabi oldular.[51]

4- 13 Uygur kabilesi güneye inip Sarı Nehrin batı kısımlarına yerleşerek, burada kendilerine yeni bir kagan seçmişlerdir ve bu bölgede oturmak için Çin'den izin istemişlerdir. Bu Uygurlar daha sonra Çin sınırına gelip buralarda yerleşmek için mücadele etmişler fakat 847 tarihinde Kırgızlar ve Çinliler tarafından dağıtılmışlardır. Dağılan bu Uygurlar, bugünkü Kansu ve Gobi çölünün batısında kalan şehirlere giderek yerleşmişlerdir. Fakat bu şehirlerde de Çinlilerin baskısıyla buradan da hareket ederek, Sha-chou, Kan-chou ve diğerlerine nazaran Orta Asya Türk Tarihinde önemi daha fazla olan Kao-ch'ang şehrine yerleşerek yeni bir devlet kurmuşlardır.

5- Bu gruplardan başka, Uygurlar ufak aileler halinde Kitan, Moğol ve Tunguz kabilelerine giderek bunların arasında yaşamışlar ve bunlara karışmışlardır.

UYGUR GÖÇLERİNİN SİYASİ SONUÇLARI

Kırgızların Uygurları yendiği 840 senesine kadar Kırgızların sınırı, Güney Sibirya bölgesindeyken, bu tarihten sonra, Kırgızlar Altay Dağlarına kadar uzanmışlar ve bütün Orhun bölgesini hakimiyetleri altına almışlardır. Kırgızların bu tarihten sonra isimleri Arap, İran ve Çin coğrafyacılarının eserlerinde sık sık geçmeğe başlamıştır.

Türk ırkından olan Kırgızlar, Göktürk alfabesini kullanmışlar, dilleri de tamamen Türkçedir. Bunların âdet ve ananeleri en eski Türk kavimlerinin ki gibidir. Önceleri Kuzey Kürk yolunu ellerinde bulunduran Kırgızlar, bu tarihten sonra, Sibirya ile Orta Asya ticaretini ellerine geçirmişlerdir. İslâm ülkelerine en kıymetli demir cevheri Kırgız ülkesinden giderdi. Bu sebeple Kırgızlar, Altay dağlarındaki ticaret yolunu da ellerinden çıkartmamağa gayret etmişlerdir.

Kırgızlar Uygurları yendikten sonra Çin ile iyi ilişkiler içinde olmaları için büyük gayret sarfetmişlerdir. Esasında bilindiği gibi, Orta Asya'da kurulan Devletlerin, "Büyük devlet" olabilmeleri ve bu ünvanı kazanabilmeleri için Çin ile siyasi ve ticari ilişkilerinin olmasına bağlıydı. Bu durumu bilen Kırgızlar, Uygurları yendikten sonra bu durumdan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Fakat Kırgızların bu hususta kesin bir netice aldıkları söylenemez.

Hunlar zamanında esir edilen Li-ling ismindeki bir Çinli general Kırgızlar arasında iyi bir intiba bırakmış ve burada nüfuz sahibi olmuştu. Hatta bu durumdan Li-ling'in evlatları da faydalanma yoluna gitmişlerdi. İşte Uygurları yıktıkları dö-

51 Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s., 50.

nemde Kırgızlar, kendilerinin bu Çinli generalin soyundan geldiklerini öne sürerek, Çin ile siyasi bir bağ kurmak istemişlerdir. Kırgızların Çin'e yaklaşmak için denedikleri ikinci yol ise, Uygur kağanı ile evlenmiş olan T'ai-ho Konçuy'u bir baskın neticesinde ele geçirip Çin'e yollamak için faaliyete geçmişlerdir. Bu durumu hemen farkeden Uygurlar, yolda Kırgızlara hücum ederk, Çin'e gitmekte olan elçilik heyetini öldürürler ve T'ai-ho Konçuy'u Kırgızların ellerinden kurtarırlar.[52] Bu arada, Kırgızların, Uygurların elinden aldıkları yeni ticaret yolu, daha sonraları Kırgızların daha doğusunda bulunan Shih-wei (Mogol) kabileleri tarafından ele geçirilmiştir. Hatta bu Shih-wei kabilelerinden bazıları daha da batıya gittikleri kaydedilmiştir. Bundan dolayı, Mahmud Kaşgari'nin eserinde geçen "Tatar" adının bu kabilelerden dolayı olması kuvvetle muhtemeldir.

Uygurlar yıkılınca, Mani dininin Çinliler arasında yayılması da durmuştur. Hatta bu dinin Çin'de tamamen çökmeğe başladığını söylemek te mümkündür. 843 senesinde Çin imparatoru bir ferman çıkartarak bütün Mani mabetlerinin, köylerinin, evlerinin ve vakıf mülklerinin tesbitini istemiş ve Çin başkenti ile başkentin dışında bulunan yüksek mevkideki Uygurların kemer ve şapkalarının alınmasını emretmiştir.[53] Mani mabetlerinde bulunan resim ve kitaplar yırtılıp yakılmış ve mabetteki rahipler başka şehirlere sürülmüştür. 843 senesinde Çin başkenti Ch'ang-an'da 72 mani mabedinin kaldırılması, Çin imparatorunun bu işe ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir.[54]

UYGUR – ÇİN İLİŞKİLERİ

İlk Uygur Çin ilişkisi, Uygur birliğinin kurucusu olarak kabul edilen P'u-sa zamanında başlamıştır. Uygurlar bilindiği gibi bu sıralarda Göktürk Devleti içinde kuvvetlenip isyan çıkartmışlar ve 630 senesinde Tarduşlarla işbirliği yaparak Göktürk ordusunu mağlup ederek ilerlemişler ve bu arada önlerine çıkan diğer küçük Göktürk gruplarını da yenmişlerdir. Bu küçük savaş Uygurların nüfuz ve iktidarını son derecede arttırmıştır. 646 senesinde Kagan olan Tu-mi-tu, Sarı nehre kadar topraklarını genişletmişti. Bu tarihten sonra Çinlilerle iyi geçinme siyaseti içine giren Uygurlar, çeşitli zamanlarda Çin sarayına elçiler ve hediyeler yollamışlardır. Uygurların bu askeri başarısından dolayı da Çin imparatoru Uygur Kağanını tanımak zorunda kalmışlardır. Çin imparatoru, Uygurların isteklerini yerine getirmiş ve hatta Uygur ülkesine giden yolu yaptırmıştır. Bu yol üstünde karakollar kurarak Çin-Uygur ticari münasebetlerinin gelişmesi için yardımcı olmuştur.[55]

İslâmiyeti savaşlar yolu ile Çinin tanıması, ilk olarak Taşkent Türk hükümdarı Bagatur Tudun ile Çinin Kuça valisi olan Kao Hsien-che arasındaki bazı anlaş-

52 Tsai, Wen-hsen, *aynı eser*, s., 67.

53 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 107.

54 Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s., 88 ve Ögel, *yukarıdaki eser*, s., 107.

55 İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle yaptığı ticari münasebetler," s., 100.

mazlıklar yüzünden olmuştur. Bu iki şahis arasında geçen olayları gerçi Çin kaynakları birbirinden farklı olarak göstermekte iseler de, asıl sebep olarak Bagatur Tudun'un yapılan anlaşmalara riayet etmemesi gösterilebilir. Taşkent ve Kuça valilerinin arasındaki bu anlaşmazlık netice olarak, Araplarla Çinlileri 751 senesinde Talas Savaşı ile karşı karşıya getirmiştir.[56]

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un oğlu babasının öldürülmesi ve memleketin istilâsı üzerine Karluklardan ve Araplardan yardım istemiş ve bunun neticesi olarak da 751 senesinin Temmuz ayında beş gün devam eden savaş başlamıştır. Çinlilerin yenilgisi ile sonuçlanan bu savaşın çeşitli tesirleri olmuştur. Bunun en büyük tesiri, İslâmiyetin Orta Asya'da yayılması bu savaş neticesinde kolaylaşmış ve böylece Orta Asya'daki Türk Devletlerinin İslâmiyeti kabul edişi ve bunun Asyanın diğer taraflarına yayılması gerçekleşmiştir.[57]

Çinlilerin savaş yolu ile İslâmiyetle karşılaşmaları ikinci defa An Lu-shan isyanı ile olmuştur. Bu savaşın diğer savaşlardan farkı, savaşın tamamen Çin'in iç bölgelerinde geçmiş olması ve dolayısıyla İslâmiyetin Çin'e girmesine büyük ölçüde yardımcı olmasıdır. A Shih-te ailesine mensup bir şaman kadından doğan An Lu-shan, Kitanlarla 744 senesinde yapacağı savaş sebebiyle 150.000 kişilik bir ordunun başına geçmiş ve Kitanları mağlup etmiştir. Bu arada, Çin'de iç karışıklıklar yüzünden mücadeleler devam ediyor ve imparator ailesinden Yen, An Lu-shan üzerine bir ordu göndermiştir. Bunun üzerine An Lu-shan, Ch'ang-an şehrini zaptetmiş ve imparator da tahtan çakilmek zorunda kalmıştır. İmparatorun oğlu Susung ise Uygurlardan ve Araplardan yardım istemiştir. Bunun üzerine Abbasi Halifesi Abu Cafer Mansur tarafından Çinlilere yardım edilmek üzere bir ordu hazırlanıp Çin'e yollanmıştır. Aynı zamanda Uygurlarda daha büyük bir kuvvetle Çin'in yardımına gitmiştir. Neticede, 757 senesinde An Lu-shan isyanı bastırılmış ve kendisi de öldürülmüştür.[58] Bu isyanın bastırılmasında büyük yardımları geçen Uygurlara Çinliler, mükafat olarak 10.000 top ipek vermişler ve ayrıca yılda 20.000 top ipek vermeği de vaadetmişlerdir. Bu arada Çinliler Araplara da büyük yakınlık göstermişler ve kendilerinin Çin'de kalmalarına müsaade etmişlerdir. Böylece, Araplar Çin kızları ile evlenmiş ve bunların büyük bir kısmı Sian-fu şehrinde yerleşmişlerdir. Bu şehirde yerleşen aileler, Çin sarayından aylık almışlar ve kendi ülkelerine dönmemişlerdir.[59]

UYGUR – ÇİN TİCARİ İLİŞKİLERİ

Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetlerin en canlı olduğu zaman T'ang Sülalesi'nin (618-907) sonları ile Sung Sülalesi (960-1279) za-

---

56 Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976, s., 33.

57 Liu En-lin, "Talas Seferi hakkında yapılan bir inceleme," *VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1972, s., 415.

58 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s., 213.

59 Ö. İzgi, "Çin'de İslâmiyetin Yayılışı ve Gelişmesi," *Milli Kültür*, Cilt II, Sayı I, (Haziran) 1980, s., 58.

manlarında olmuştur. Çin'in komşuları ve diğer uzaktaki ülkelerle yapmış olduğu ticaret -bilhassa ipek ticareti- kervanlarla yapılmıştır. Bu ticaret şekli T'ang sülalesinin kurulmasından sonra en yüksek noktasına erişmiştir.[60] Çin'in komşuları ile ve bilhassa Uygurlar ile yaptığı ticarette, her iki ülkenin mallarının değiştirilmesindeki gelişmeyi görmek mümkündür. Her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneğidir. Şimdi yine Uygurlar zamanında Çin'le yapılan ticari münasebetleri kronolojik olarak görelim.

760 tarihinden sonra Uygurlar, Çin ile ilişkilerinin çok iyi olmasından faydalanarak sık sık at satıp uygun fiatla ipek almak için Çin başkentine heyetler yollamışlardır. Umumiyetle her sene Çin başkenti Ch'ang-an'a gelerek bir at için 40 ipekli parça alarak ticaret yapmışlardır. Bu heyetlerin her gelişinde 10.000 lerce at getirildiği düşünülürse, Çinlilerden alınmış olan ipeğin değeri ortaya çıkar. Uygurlardan gelen bu kadar çok atın ve hele bu atların büyük çoğunluğunun işe yaramaz olduğunu gören Çin sarayı, bu ticaretin artık kendileri için zararlı bir hale geldiğini görmüşler ve tedbir almak için düşünmeğe başlamışlardır. Çin sarayı, Uygurlara bu kadar çok ipek verebilmek için kendi halkına vergi yüklemek zorunda kalmıştır. Bu sırada, yani 760 senesinde, Uygurlardan tekrar 10.000 at gelince, imparator artık bundan böyle sadece senelik olarak 6.000 at almayı ve bunun karşılığını ipek olarak vereceklerini bildirmiştir.[61]

787 senesinin Ağustos ayında Uygur Kagan'ı Mo-ch'o Tarkan, Çin sarayına bir heyet yollıyarak, kendi ülkesinin mamullerini haraç olarak imparatora sunmuş ve aynı zamanda bir evlilik anlaşmasının mümkün olup olmadığını sormuştur.[62]

790 senesinin Haziran ayında, Çin'e giden Uygur elçisi memleketine dönerken, imparator, elçinin vermiş olduğu atların değeri olarak kendisine 300.000 top ipek vermiştir.[63]

806 senesinin başlarında, Uygurlar yine Çin sarayına haraç sunmuşlardır. Bu heyetten önce de bu sene içinde bir heyet gelmiş ve kendilerine Maniheistler de iştirak etmiştir. Bu Maniheist'lerin nizamına göre, yalnız akşamleyin yemek yerler, içerler, kuvvetli sebzeler yerler ve kımız içmekten kaçınırlardı. Uygurlar içinde bulunan Maniheist'ler her sene Çin'e gelip ve pazar yerlerindeki tüccarlar onlarla kanuna aykırı bir şekilde ticaret yapmışlardır.[64]

---

60 Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler (618-745)*, Doktora Çalışması, Taipei, 1968, s., 179.

61 İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le yaptığı ticari münasebetler," s., 103.

62 İzgi, *yukarıdaki makale*, s., 103.

63 İzgi, *yukarıdaki makale*, s., 103.

64 Mackerras, *The Uighur Empire*, s., 94 ve İzgi, *yukarıdaki makale*, s., 103.

821 senesinde Hasar Tegin tahta çıktığı zaman 2.000 kabile başkanı ile Çin sarayına 20.000 at ve 1.000 deve götürmüştür. Bu giden heyet bu zamana kadar Çin'e giden en kalabalık heyet olarak Çin tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir.[65]

822 senesinin Şubat ayında, Çin imparatoru Uygurlara bir prenses ve atların bedeli olarak 50.000 parça ipek vermiştir. Aynı senenin üçüncü ayında, imparator atların bedeli olarak 70.000 parça ipek daha vermiştir.[66]

827 senesinde, Çin imparatoru bir harem ağasını elçi olarak 200.000 parça ipekli ile yola çıkarmış ve bunları Uygurların atlarının bedeli olarak yollamıştır.[67]

829 senesinin Şubat ayında, yine bir harem ağası heyeti Uygurlara giderek, atlarının bedeli olarak 230.000 parça ipekli vermiştir.[68]

830 senesinin Mart ayında, bir Çin memuru olan Liu, Ho-tung valiliğine getirilmiştir. Bundan önce Uygurlar daima Çin'e haraç vermişler ve ticaret yapmışlardı. Uygur tüccarlarının geçtikleri her Çin bölgesinin muhafızları, Uygurlar tarafından bir kötülük yapılır korkusuyla onları daima disiplinli bir ordu ile sınırda karşılarlar ve dönüşlerinde yine sınıra kadar uğurlarlardı. Bu suretle de kendi bölgelerini korumuş olurlardı. Ho-tung bölgesinde bir valilik kurulunca Uygurlar, Li-ch'-ang isminde bir şahsı Çin'e göndererek 10.000 at satıp ticaret yapmışlardır.[69]

841 senesinin Aralık ayında, Çin imparatoru Uygurlara, 20.000 kile pirinç ve mısır yardımında bulunmak için teklifte bulunmuştur. Bu suretle dağılan Uygurları toplıyarak tekrar eski idarelerini kurmak ve Çin'le iyi ilişkilerinin devam ettirilmesini düşünmüştür.[70]

Bilindiği gibi, Uygurlar, Kırgız yenilgisinden sonra dağılmışlar ve Asya'nın daha güney bölgelerine gelerek yeni yerleşim bölgeleri elde etmişlerdir. Bu yeni kurulan Uygur devletleri burada da Çin ile ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Uygurların yeni yerleştikleri bölgelerde ki hayatları ve siyasi tarihleri her ne kadar

---

65 Mackerras, *aynı eser*, s., 108. Bu heyet hakkında bir başka Çin kaynağında da şunlar yazılıdır: "821 senesi Mayıs ayında Uygurların kagan'ı Tai-ho Konçuy'u karşılamak için, İnanç Külüg, Tudun Sekel ile Yabgu Konçuy'dan ibaret 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deveyi Çin'e yolladı. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık bir heyet yoktu. Çin imparatoru, onlardan yalnızca 500 kişinin başkent Ch'ang-an'a gelmelerini ve diğerlerinin ise, T'ai-yüan şehrinde kalmalarını emretti." Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 5.

66 İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çinle yaptığı ticari münasebetler," s., 104.

67 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 104.

68 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 104.

69 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 20-21 ve İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 104.

70 İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le yaptığı ticari münasebetler," s., 105.

daha sonra ki bölümlerde ele alınacaksa da biz burada bütünlüğü bozmamak için, her iki ülke arasında yapılan ticareti de bu bölüme almayı uygun bulduk.

842 senesinin Mayıs ayında, Çin imparatoru Wu-tsung tarafından Üğe Kagan'a bir mektup yollanmıştır. Bu mektupta imparator "Elçimiz Çin'e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz, Chen-wu şehrine at satarak 3.000 kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasında zirai bir memleket olduğundan, sığır bizim için çok önemlidir. Halk tarafından beslenen sığır pek fazla değildir. Kıtlık olduğu zaman ise, sığır kesilmesine izin verilmez. Koyun ise, yalnız kuzey memleketlerinde beslenir. Sınırlarımızda bulunan yabancı kabileler koyun beslerler. Fakat biz, onlardan vergi olarak koyun almadık. Çünkü koyun yalnız orada yaşayabilir. Bu suretle istediğinizi şimdilik kabul edemiyoruz." demiştir.[71]

875 senesinin Kasım ayında, Uygurlar bir elçi yollıyarak, Çin'e haraç sundular. Çin imparatoru da buna karşılık olarak 10.000 parça ipekli kumaş hediye etti.[72]

Kao-ch'ang Uygurlarından Çin'e 962 senesinin Mart ayında ilk ticaret heyeti gitmiştir. A Tutuq[72] başkanlığındaki 42 kişilik bu heyet saraya hediyelerini sunmuşlardır.[73]

Kao-ch'ang Uygurlarından giden ikinci heyet, 965 senesinin Kasım ayında Çin'e giden râhip Fu-yuan'ın başkanlığındaki heyettir. Bu heyet Çin sarayına geldiğinde yine kendi memleketlerinin mamüllerini Çin imparatoruna sunmuşlardır. Bu hediyeler içinde kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişi bulunmaktadır.[74]

---

71 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 105.

72 Bütün kaynaklar bu şahsın ismini A tu-t'u (A Tutuq) olarak yazmasına rağmen, yalnız *Sung Hui-yao* kitabında Ho Tu-t'u (Ho Tutuq) olarak yazmaktadır. Edwin G. Pulleybank, "A Sogdian colony in inner Mongolia," *T'oung Pao*, Cild XXXX (1951) s., 320 de bu ismin sogdça olduğunu ve bu devirde Sogd adlarının Uygurlar arasında kullanıldığını yazmaktadır. Fakat kanaatimize göre, bütün diğer kaynaklarda "A Tutuq" olarak geçen bu isim ve "A" kelimesine tekabül eden Çince karekterin Çinlilerce çok kullanılan bir soyadı olması, bu şahsın isminin bir Sogd ismi olmayıp, belki de *Sung Hui-yao* kitabını yazan kâtip tarafından birbirine birbirine çok benziyen "A" ve "Ho" Çince karakterlerinin yazılışındaki bir hatadan ileri gelmiş olabilir.

"Tutuq" kelimesi Çin menşeli bir Türk ünvanıdır. Kelime manası "Vali" olarak kullanılmıştır. Tutuq kelimesinin etimolojisi hakkında Francis Woodman Cleaves, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in memory of Prince Hindu," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt XII, (1949), s., 105., makalesine bakılabilinir.

73 Ö. İzgi, "Sung Devrinde Kao-ch'ang'dan Çin'e giden elçiler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, (1975), s., 107.

74 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 107.

965 senesinde bir duraklamaya giren iki ülke arasındaki ilişkilerden sonra, 981 senesinde Kao-ch'ang'dan yeni bir ticaret heyetinin Çin'e doğru yola çıktığını görmekteyiz. Bu sırada Kao-ch'ang hükümdarı olan Arslan Han'ı Çinliler ilk defa bu heyet vasıtasıyla tanımışlardır. Elçinin Çin imparatoruna söylediklerinden ise, Arslan Han'ın kendisini Sung İmparatoru'nun damadı olarak tanımladığını görmekteyiz.[75]

984 senesinde Uygur elçisi ile bir Tatar elçisi birlikte gidip, imparatora hediyelerini sunmuşlardır. 985 senesinin beşinci ayında Kao-ch'ang'dan bir heyet daha Çin'e gitmiştir. Nihayet bu elçilerin sonuncusu Çin İmparatoru Chen Tsung zamanında, 1004 senesinin altıncı ayında Çin'e gitmiştir.[76]

UYGUR – OĞUZ İLİŞKİLERİ

Göktürklerin son zamanlarında Selenga boylarında vergilerini verip sakin bir hayat yaşayan Uygurlar, Oğuzların Göktürkleri hırpalamaları ve Çin entrikaları neticesinde yeni bir devlet kurdukları dönemde, ilk Uygur kağanı Kutluk Bilge Kül Kagan, oğlunu Oğuzların başına "Yabgu" olarak atadığını görüyoruz. Bu arada Oğuzlar, Göktürk devrindeki atak yaşantılarının aksine, Uygur hakimiyetini kolayca tanımışlar ve hatta Uygurlar ile birlikte eski Göktürk bakiyelerini tamamen kendi itaatleri altına alınması için girişilen seferlere birlikte gitmişlerdir.

Kutluk Bilge Kül Kagan'dan sonra, ikinci Uygur kağanı olan şahsın, daha önce Oğuzları kendi idaresine alınış olan "Yabgu" olduğunu görüyoruz. Fakat bu sıralarda Oğuzlar eskiden olduğu gibi tekrar Uygurlar içinde siyasi hakimiyetlerini kazanmaları için isyan etmişlerdir. Bu ikinci Uygur Kagan'ı olan Moyun Çur'un kitabesinde "8 Oğuz"larla mücadele edildiğinden bahsedilmektedir. Belki de bu sırada yalnızca bir oğuz boyu Uygurlara tabiyetlerini bildirmişlerdi. 750 senesinden sonra Oğuzların tekrar toparlanarak Kırgızlar ve Çinlilerle birlikte Uygurlara karşı savaşlar düzenlediklerini kaynaklar belirtmektedir. Ve bu tarihten sonra Oğuzların Sine Usu yazıtında tekrar "Dokuz Oğuz"lar olarak geçtiğini görüyoruz. Bilindiği gibi, Uygurlar 840 da yenildikten sonra, Orhun bölgesinde Dokuz Oğuz olarak bilinen bu Oğuzların da Batı'ya doğru çekilerek Sir-Derya nehri boylarına gelip burada yerleşmişlerdir.[77]

747 senesinde Uygur Kagan'ı olan Moyun Çur, Dokuz Oğuzlar için "Dokuz Oğuz Budunun" diyerek, Oğuzların kendilerine tâbi olduklarından bahsetmiştir. Fakat bu Oğuzlardan "8 Oğuz" boyunun kendisine isyan ettiğini ve Kagan'ın abidesinde "8 Oğuzlar" olarak geçtiğini görmekteyiz. Bu arada Oğuzlar sık sık Uygurlara karşı isyanlar çıkartmaya başlamışlardı. Bu isyanların birinde Oğuzlar doğu komşuları "Dokuz Tatar"lar ile birleşerek Uygurlara saldırdıklarını görüyo-

75 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 109.

76 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 110.

77 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 143.

ruz. Uygurlar bu isyanı bastırmışlar ve Oğuzların bir kısmı esir düşmüştür. Uygurlar, Oğuzların kendilerine dokunmamışlar fakat bunların sadece elebaşlarını öldürmüşlerdir. Bu yenilgiden sonra Oğuzlar tekrar Dokuz Tatarlarla birleşerek isyan etmişlerdir. Fakat bu isyan da, Selenga ırmağı kıyısında yapılan savaş sonucunda bastırılmıştır.[78]

750 senesinde Uygurlar "Çik" Türklerine daha sonra da Tatarlara karşı bir sefer daha yapmışlardır.

UYGUR – ŞATO İLİŞKİLERİ

741 senesinden evvel Şato boyları Uygurların en tehlikeli düşmanları idiler. Tibetlilere vergi vermek zorunda kalan Şato'lar bu sıralarda Tibetlilerin hemen kuzey sınır bölgelerinde oturuyorlardı. Fakat bir müddet sonra Tibetliler Şatoları Batı Kansu civarına sürünce bu sefer Kansu bölgesine gelip yerleşen Uygurlardan dolayı Şatoların Tibetlilere karşı tutumları değişmiştir. Bundan böyle Şatoları artık Uygurların yanında görmeğe başlıyoruz.[79]

765 senesendeki An-lu-shan isyanının bastırılması sırasında Uygurlara yardım etmişlerdir. 768 senesine kadar Şatoların Uygurların müttefiki olduklarını fakat daha sonra Uygurların kendilerinden vergi almalarından rahatsız olduklarından dolayı, tekrar Tibetlilere yanaşmayı uygun gördüklerini kaynaklar kaydetmektedir.[80] Bu arada Tibetliler Beşbalık şehrini işgal etmişler ve Uygurların Beşbalık'ı geri alma teşebbüsleri de bir sonuç vermemiştir. Ancak Şato-Tibet ittifakı da çok uzun sürmemiştir. 788 senesinde Uygurlar nihayet Beşbalık şehrini Tibetlilerden geri almışlardır. Fakat Uygurların Beşbalık halkından yüksek oranda vergi alması sonucu, Beşbalık halkı, Şatolarla birleşerek Tibetlilere teslim olmuşlardır. 789 senesinde Uygurlar yeniden Beşbalık şehrini geri almak için teşebbüse geçmişlerse de halkın Tibetlilerden taraf olması, Uygurların bu teşebbüslerini akim bırakmıştır.[81]

808 senesinde Şatolar Tibetlilere karşı ayaklanıp Gobi çölünün kuzeyindeki Orhun havzasında bulunan Ötügen dağlarına geldiler. 847 senesinde Kansu'da yeni bir Uygur devleti kurulurken, Şatoların Uygurların yanında yer aldığını görüyoruz.

KIRGIZ YENİLGİSİNDEN SONRA GÜNEYDE KURULAN YENİ UYGUR DEVLETLERİ

Kırgız yenilgisinden sonra Güneye Çin sınır bölgelerine gelen bazı Uygur kabileleri liderleri Ormudz Tegin, Bugu Tegin ve Nahit Çur, kabilelerini idareleri al-

78 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 142.

79 Şatoların Uygurlar içindeki durumları için bak, Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağı'nda Sha-T'o'ların Çin toplumuna etkileri*, Doktora Çalışması, Taipei, 1970, ss., 3-11.

80 Wu Hsing-tung, *yukarıdaki eser*, s., 4

81 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s., 134.

tına alarak T'ien-te ismindeki Çin'in sınır şehrine kadar gelmişler ve besledikleri çeşitli hayvanları, Çinlilerin tahıllıyla değiştirip aynı zamanda Çin'e tâbi olmak için imparatordan istekte bulunmuşlardır.[82] (Görüldüğü gibi, Ormudz ve Nâhit gibi isimler İran kökenlidir. Bu durum da bize Maniheizmin Uygurlara isimlerini değiştirecek kadar tesir etmiş olduğunu göstermektedir.) Çin sınırına gelip dayanan Uygur halkından, bu bölgede oturan Çinliler çok korkmuş ve daha iç bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Bu durum üzerine Çinliler, Uygurlara taaruz etmek istemişler fakat Çin başbakanı, Uygurların eskiden beri Çin'e çok yardım ettiklerini, bundan dolayı onları himaye etmek lâzım geldiğini ve yapılacak bir hücuma karşı olduğunu söylemiştir.[83]

Bu dağılış sırasında Çin sınırına gelen Uygurlar için alınacak tedbirlerin başında, onları sınırda tutmak ve himaye etmek fikirleri galebe çalmıştır. Çinliler Han Sülalesinden beri Türk zümrelerine karşı şu siyaseti güdüyorlardı. Hun Devleti yıkılınca, yine bunları sınırda tutup yiyecek yardımı yapmak istemişlerdir.[84] Böylece Hunların bir asırdan fazla bir süre boyunca, Çin'in Kuzey bölgelerine tecavüz etmek tehlikesinden kurtulmuş oluyorlardı. Aynı politikanın Göktürklere karşı da yapıldığını ve Çin sınırlarında yerleştirildiklerini biliyoruz. Aynı şekilde Çin sınırına gelen bu Uygurlara, büyük miktarda tahıl yardımı yapılmış ve hiç olmazsa bir müddet için Uygurların bu bölgelerde Çin'e yiyecek ihtiyaçlarından dolayı akın yapmaları önlenmiştir.

Uygurlardan Üge Kagan, Çinlilere müracaat ederek, Chen-wu şehrinin geçici olarak kendilerine verilmesini istediğinde, Çin imparatoru Wu-tsung bir ferman yollayarak şunları söylemiştir: "Biz Uygurlarla nesillerden beri dost olarak geçindik. Kendilerine her zaman yardım ettik. Yine istenen hububatın kendilerine verilmesini kabul ettik. Ancak yer isteğiniz uygun değildir ve şimdiye kadar böyle bir teklif görülmemiştir. Gök ve toprak, Çölü sınır yaparak bizi Güneyli ve Kuzeyli olarak ayırmıştır. Bunu memleketinizin ihtiyarları iyi bilirler sanırım. Barbarlar ile Çinlilerin ayrı ayrı yerlerde yaşamaları uzun bir geleneğe dayanmaktadır. Bu itibarla birlikte nasıl yaşayabiliriz" demiştir.[85]

Üge Kagan'a verilmeyen bu Çin toprakları karşısında, Ormudz Tegin başta olmak üzere pek çok kabile Chen-wu şehrine gelip yerleşmişlerdir. Çinliler bu kabile şeflerinin hepsine Çince bir soyadı olan "Li" ismini vermişlerdir.

Kabileler buraya yerleştikten sonra, Çinliler tarafından muhtelif sınır bölgelerine dağıtılmışlardır. Bunun sebebi ise açıktır. Ormudz Tegin ve diğer kabile şefleri maddi ve manevi yönden Çin'e bağlanmışlar ve kendi kabilelerini Çin hesabına

82 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 47.

83 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 57.

84 Ö. İzgi, "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları yerleştirme siyasetleri," s., 199.

85 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 68.

idare etmişlerdir. Çin sarayı tarih boyunca kendisine tâbi olmuş her kabile yahut devlete yakınlık göstermiş ve onların ihtiyaçlarına ellerinden geldiği kadar cevap vermeğe çalışmışlardır. Bütün bu yardımların altında yatan, hele Türk devletlerinden birine veya bir kabilesine yardım etmek kendileri için pek çok yarar sağladığından, bu duruma bilhassa önem vermişlerdir. Bunun sebepleri ise muhteliftir. Bir defa kendilerinden sonra Orta Asya'da askeri ve kültür bakımından en kuvvetli olarak Türkleri görmektedirler. Türkleri sınırda tutmak ve iç bölgelerine sokmak istememektedirler. Hatta sınırlarda bulunan kumandan veya beylere Çince ünvanlar ve rutbeler vererek onları kendilerine bağlamayı düşünmüşlerdir. Diğer taraftan, kendilerine bağlı yahut bağımsız olan Türkleri, kendilerine düşman olabilecek devlet veya kabilelere karşı kullanmaktan da geri kalmamışlardır. Göktürklerde olduğu gibi, Uygurları da sınırlarda dostça tutmak çabalarının bir neticesi de Hunlar zamanından beri Çin'in sınır şehirlerinde kurulan pazarların oluşmasıdır. Bu pazar yerlerinin elbette birinci kuruluş sebebi, her iki ülkenin ticaret yapmasını sağlamaktır. Fakat bunun diğer bir sebebi de, Türklerin sınırlardan içeri girmelerine engel olmak içindir.

843 senesinin Nisan ayında, Çin imparatoru bir ferman çıkartarak şöyle demiştir: "Gerçi her devlet kurulurken, kendisinin bir reisi vardır. Fakat biz yine de her zaman hediye verirken, bilhassa samimi olan komşularımıza iyi davrandık. Bu suretle erişilmesi imkansız olan çöldeki kabileleri şereflendirdik ve Çin'den alınan ünvanların kıymetini onlara gösterdik. İmparatorluğumuzun lutfuna mazhar olanların hepsi üstün adam sayıldılar."[86]

"Şimdi Dokuz Kabile Uygurlarının kaganı olan 'Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külük Bilge Chang-hsin Kagan' (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Chang-hsin Kagan) nesiller boyunca sadakat ile çalıştı ve üstün bir hükümdar olarak tanındı. Geçmiş tecrübeleri iyi hatırlamaya çalışır ve muhakkak uzağı gören bir plan yapmaya gayret ederdi. Kendisinin bize karşı taaruz yapmaya niyeti yoktur. Bizim de buna karşılık kendisine iyi davranmamız gerekir. Böylece hoş geçinip aramızdaki akrabalık gitgide kuvvetlendirilsin. Bize karşı gösterdiği bağlılık da güneş ile ay gibi açıktır."[87]

Eskiden Uygurlar, Çin'e hediye getirdikleri zaman, her geçtikleri bölgeyi de daima yağma ederlerdi. Buna rağmen, bu bölgedeki Çin muhafızları onları cezalandırmaya cesaret edemezlerdi. Yalnızca kendi ordularını disiplin altına alarak kendi bölgelerini korumaya çalışırlardı. Bölge komutanı olan Li Tsai-i 833 senesinin Haziran ayında gelen Uygur elçilerine şunları söyledi: "Kaganınız, dayı ve yeğen gibi aramızda olan akrabalığımızı kuvvetlendirmek için sizi hediyelerle beraber Çine gönderdi. Onun esas amacı, general göndererek büyük memleketimizi kasıp kavurmak değildir. Eğer siz de askerlerinizi kontrol altına almazsanız onları

86 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 23.

87 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 23.

öldürmeye müsaade edebilirim. 'Çin'in kanunlarına önem verilmez' diyemezsiniz."[88]

Bu fermandan sonra, bu bölgeleri müdafaa eden bütün askerler kaldırıldı. Yalnızca iki asker bu tarihten sonra, şehrin kapısında nöbet beklemiştir.

Bu yukarıdaki cümlelerden şöyle bir sonuç çıkartmak mümkün olabilir. Çin'e gelen elçilik heyetlerinde bir askeri kuvvet de bulunmaktaydı. Bunların sayılarının az olması gerekir. Çünkü, sınır şehirlerini yağma edebilmek için o bölgedeki Çin askerlerinden fazla sayıda bir kuvvete ihtiyaç vardır. İkinci husus ise, bu konuşmalardan sonra o bölgede bir anlaşma olmuş ve Çinliler de bölgedeki görevli askerlerini geri çekmişlerdir. Bunun yanında 836 senesinin Mayıs ayında, İmparator Wen-tsung, yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadıyla sınır bölgelerinde dil öğrenen ve öğreten memurlukların kurulmasını emretmiştir.[89]

SHA–CHOU UYGURLARI

Kırgız yenilgisinden sonra oturdukları bölgelerden hareket ederek Asya'nın daha güney bölgelerine, Çinin Batısı'na gelip yerleşen Uygurlardan bir grup Sha-chou şehrine gelmişlerdir.[90] Sha-chou Uygurlarına Çinliler, Maniheizm dinini benimsemiş olmalarından dolayı ve bunların beyaz elbise giymelerinden kendilerine "Beyaz giymiş göğün oğulları" ismini takmışlardır.[91] Ayrıca bu bölgenin çok önemli şehirlerinden biri olan Tun-huang'ın Sha-chou'ya çok yakın olması zaman zaman Sha-chou şehrine Tun-huang denmesine yol açmıştır.

Sha-chou Uygurları hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgi yoktur. Bunların siyasi hakimiyetleri çok kısa sürmüş ilk önce Liao (Kitan)lara ve daha sonra da Hsi Hsia (Tangut) devletlerinin hakimiyetlerini tanımışlardır. Diğer taraftan Sha-chou Uygurları ile Kan-chou Uygurları arasında muhtemelen Mani dininden dolayı zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Mani dinini kabul etmeyen bir kısım Sha-chou Uygur halkı, Kan-chou Uygurlarından yardım istemişler ve bu yüzden de 10.000 kişinin Kan-chou Uygurları kaganına mektup yazarak kendisinden yardım istediği bilinmektedir.[92] Bu bölgenin önemi Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir.

---

88 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 26.

89 Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 26.

90 Sha-chou "Kum şehir." veya "Kum bölgesi" anlamına gelmektedir. Bu şehir ilk defa T'ang sülalesinin ilk imparatoru zamanında kurulmuş ve bu isim verilmiştir. Şehir 8. yüzyıldan hemen önce Tibetlilerin eline geçmiş sonra uygurlar gelip yerleşmişler ve daha sonra da Tangutlar ve Moğollar tarafından ele geçirilmiştir.

91 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 107.

92 Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Doktora Tezi, İstanbul, 1967, s., 98.

KAN–CHOU UYGURLARI

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan bu Uygur Devleti, bilhassa X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların kuvvet merkezi haline gelmiştir. Bu Uygurlarda Sha-chou Uygurları gibi, XI. yüzyıldan sonra Tangut ve Kitanlarını hakimiyetlerini tanımışlardır. Kan-chou Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar"da denilmektedir.

840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmının Tibet ve An-hsi bölgesine göç ettiklerini yukarıda belirtmiştik. Bu bölgenin merkezi ise Kan-chou (Kansu) şehri idi. Kan-chou şehri bilhassa, Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce, bu bölge ve ticaret yolu, Tibetlilerin eline geçmişti. Bu bölgeye gelip yerleşen Uygurların askeri bakımdan çok zayıf olduklarını Çin kaynakları bahsetmektedirler. Bu kaynaklara göre, eski Uygur prensleri kuvvetlerini kaybetmişler ve otorite onların yerine nazırlarının ve büyük memurların eline geçmişti. Bu Uygurların da siyasi rolleri hemen hemen yok gibidir. Yalnızca Kan-chou şehrinin sınırları içinde kalmışlardır.

Bu bölgenin asıl özelliği Budizmin en fazla yayılmış olduğu bir yer ve Tun-huang (Bin buda) mağaralarının bulunmasındandır. Bu sebeple Uygurların eski dini Maniheizmin burada daha çok yaşamamış olması ve Uygurların yeniden Budizm dinine bir dönüş yapmış olmaları çok muhtemeldir. Budist kitaplarının Sarı Uygur Kaganını "Gök Hükümdarı" diye anmaları ve Onuncu yüzyılın başında buradan Çin'e gelmiş olan rahiplerin yeşil cübbe giymiş olmaları da, onların çoktan Budist olduklarını gösteren deliller olması lâzımdır.

Dokuzuncu yüzyılın sonunda Turfan Uygurları tarafından Doğu Türkistan'dan kovulan Tibetliler Kansu'ya gelmişler ve Sarı Uygurların başına ciddi olarak dert olmuşlardır. Çinlilerle beraber Tibet tehlikesini de atlatan Sarı Uygurlar ancak Onuncu yüzyılın başlarında rahat nefes alabilmişlerdir.

911 tarihinde Sarı Uygurların ilk defa olarak askeri bir harekete geçtiklerini ve meşhur mabetlerin bulunduğu Tun-huang (Bin Buda) şehrini zaptetiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu hareket daha ziyade, Maniheist bir ananeye sahip olan ve Sarı Uygurlarla Turfan Uygurları arasında kurulmuş küçük bir Çin devletine karşı yapılmış akındır. Bu devletçik "Beyaz elbise giyen imparator'un devleti" idi. Sarı Uygurların bu muvaffakiyetleri üzerine itibarları da çok artmıştır.[93]

923 senesinde Kan-chou veya Sarı Uygurların başında Jen-mei Kagan bulunuyordu. Jen-mei kendileri için büyük bir tehlike teşkil eden Tibetlilere karşı Çinle bir anlaşma yapmıştır. Çinliler de sınırlarının güvenli olması için Sarı Uygurlara güvenmişler ve bu anlaşmayı imzalanışlardır.

924 senesinde Jen-mei ölünce yerine kardeşlerinin en küçüğü Tegin "Kagan" oldu. 924 ile 928 seneleri arasında Uygurlar arasında karışıklıkların çıktığını görü-

93 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 110.

yoruz. Artık Sarı Uygurlar, kendi iç işleri ile uğraşmaya başlamışlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Sarı Uygurlar, batıdan gelen malları alıyorlar ve kendi kervanları ile Çine götürüyorlardı. Dar bir sahada yaşayan bu Uygurların hayatlarını devam ettirebilmeleri için elbetteki yapılan bir ticaret kendileri için çok önemli idi.

933 senesinden sonra, Tibetlilerin Uygur kervanlarını soymaları üzerine başlıyan Tibet harpleri, Uygurların kendi menfaatlerini korumak maksadıyla yaptıkları mücadelelerdir. Diğer taraftan Çinlilerin bu savaşlarda Uygurların yanında olması da kendi çıkarlarını Tibetlilere kaptırmamak içindir.

938 senesinde Çinlilerin Doğu Türkistan'daki Hotan şehri kralına gönderdikleri bir elçi, 938 senesinde Sarı Uygurlara uğramıştır. Bu elçinin adı Kao Chü-huei idi. Bu elçinin anlattıklarına göre Sarı Uygurların kağanının ordugâhı da tıpkı Orhun'daki Uygurların ki gibi çadırlı bir kamp yeri idi. Göçebe ananeleri henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Bu dağlarda Şato Türklerinden bazı kabileler yaşıyordu. Ögel'in bu kaynağı değerlendirmesi şöyledir: "Bu önemli kaynak bize gösteriyor ki, Sarı Uygurlar, harpçilikte büyük şöhret yapmış olan Şatoların yardımını, onlarla beraber yaşamak suretiyle elde etmiş oluyorlardı. Uygurların Maniheizmin tesiri ile savaşçılık özellikleri belki de kaybolmuştu. Fakat içlerinde yaşayan bu göçebe Türk zümreleri, onları senelerce Tibet ve Çin akınlarına karşı korumasını bilmişlerdir.[94]

Sarı Uygurların daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi yayılmacı bir politikası yoktu. Belki bunun tek sebebi Sarı Uygurların artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Onların tek amacı Kan-chou (Kansu) şehrinde sulh içinde oturup , yabancıların baskını ve istilâsına uğramadan kervanlarını gönderebilmekti. Bu sebeple Çin ile daima dostluk içinde yaşamışlar ve kendileri için en büyük tehlike olan güneydeki Tibetlilere karşı cephe almışlardır.[95]

KAO–CH'ANG (TURFAN) UYGURLARI

840 tarihinden sonra güneyde yeni bir devlet kuran Uygurlar arasında Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yeri olan Kao-ch'ang şehrinde yerleşen Uygurlar olmuştur. Bu Uygurlar "... artık Bozkır Türk devleti'nden farklı idiler-: hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyâsi çatışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir."[96]

9. yüzyıl ortalarından itibaren yeni yerlerine yerleşen bu Uygurlar, gerek Çin kaynaklarında ve gerekse Batı kaynaklarında oturdukları yer isimlerine göre

---

94 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 83.

95 Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi kabileleri*, s., 103. Kanchou veya Sarı Uygurları için en geniş bilgi Çandarlıoğlu'nun yukarıdaki eserinde mevcuddur.

96 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 115.

ve bazen de hükümdarlarının ünvanlarına göre isimlendirilmişlerdir. Sadece bir tek şehre veya dar bir bölgeye yerleşmemiş olan bu Uygurların kaynaklarda aynı bölge insanları olsalar bile, değişik isimler altında ortaya çıkmalarının sebepleri muhteliftir. Bu sebeplerin başında, kanaatimizce iki sebep vardır. Birincisi, zaman zaman birisi diğerine nazaran daha fazla üstünlük sağlamış olan şehirlerin ortaya çıkması -bazı şehirlerde oturan Uygurların o şehirdeki hâkimiyetlerinin kısa zamanda ortadan kalkmasıyla diğer bir şehrin üstünlük kazanması- ve belki de en mühimi, Çinlilerin kendilerine verdikleri önemden dolayı, bir şehrin ismiyle o bölgede oturan Uygurların Çin kaynaklarında kendilerine yer bulması olmuştur. İkinci husus ise, yine zaman zaman başta bulunan hükümdarların ünvanlarıyla Çin kaynaklarına geçmeleridir. Şimdi bu yukarıdaki hususları gözden geçirelim.

Coğrafi alan olarak bugünkü Turfan bölgesinin etrafında oturan ve bilhassa Japon bilim adamları tarafından "Batı Uygurları" denilen Uygurların, Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet olarak ortaya çıkanı Kao-ch'ang Uygurları olmuştur. Kendilerine kagan olarak Mengli Kagan'ı ("Ulug Tengride kut bolmış Alp Külük Bilge Kagan" bugünkü Türkçeyle "Yüce Tanrıda saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kagan") seçmişler ve ismini bir devlet ismi olarak aldıkları Kao-ch'ang şehrini de başkent yapmışlardır.[97] Çinliler tarafından kendilerine Kao-ch-ang Kuo (Kao-ch'ang Devleti) denilmiştir.

Çin kaynaklarında Kao-ch'ang Uygurları için Hsi-chou Uygurları da dendiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise, T'ang Sülalesi (618-960) zamanında Kao-ch'ang olarak bilinen şehrin 460 senesinde Çin'in bir eyâleti haline getirildiği zaman isminin Hsi-chou olarak değiştirilmesindendir. T'ang Sülalesinin yıkılışından sonra da yani Sung Sülalesi (960-1279) zamanında Ötügen Uygurlarının yıkılmasını müteakip, güneye inen Uygurlar tarafından yeni yerleşim merkezi olarak ele geçmiş ve eski ismi Kao-ch'ang olan şehir yeniden önem kazanmış ve aynı zamanda Uygurlara ismini vermiştir.

Cengiz Han'ın vassallığını kabul ettikleri döneme kadar (1209) Kao-ch'ang Uygurları olarak anılmış olan bu Uygurların ilk kuruldukları dönemde başşehirlerinin neresi olduğu meselesi hâlâ münakaşa konusudur. Japon bilim adamları tarafından "Batı Uygurları" denilen Kao-ch'ang Uygurlarının başkentinin Pei-t'ing (Beşbalık) olduğu ilk defa Abe Takeo tarafından *Nishi Uiguru kokushi no kenkyu (Batı Uygur tarihi üzerinde bir çalışma)* adlı eserinde ve "Where was the Capital of the West Uighurs?" adlı makalesinde yer almıştır.[98] Takeo, 981-984 tarihleri ara-

97 Han Sülalesi zamanındaki Kao-ch'ang şehri hakkında bak, Karl A. Wittfogel-Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao* (907-1125), Philadelphia, 1969, s., 103. Kao-ch'ang'ın Han sülalesinden itibaren bir şehir olarak gelişmesi için bak, Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Cilt I, Paris, 1959 s., 161-165.

98 Abe Takeo, "Where was the Capital of the West Uighurs?" *Silver Jubilee Volume of the Zınbun-Kagaku-Kenkyusyo*. Tokyo, 1954 ss., 435-450.

sında Çinden Uygurlara giden elçi Wang Yen-te-nin seyahatnamesine dayanarak şöyle demektedir: "But if one will read this account carefully, one notice that the all-important Arslan Khan treated Pei-t'ing as his permanent home rather than as a mere 'summer place' -in Yen-te's words- and that the permanent resident of Kao-ch'ang was only his father-in-law Yü-yüeh."[99] Wang Yen-te'nin seyahatnamesinden böyle bir sonuç çıkartılabileceği kanaatinde değilim. Çünkü, Wang Yen-te aynı seyahatnamede şöyle demektedir: "Chin-ling dağlarından çıkan nehir, "Kuo-ch'eng" ın bütün çevresinden dolaşır..."[100] Kuo-ch'eng, Çincede başşehir demektir. Wang Yen-te bu sözlerini Kao-ch'ang şehrinden bahsederken söylemiştir. Wang Yen-te, ayrıca seyahatnamesinin bir başka yerinde "Arslan Han Pei-t'ing (Beşbalık) e giderken dayısı Ata Üge'yi memleketi idare etsin diye orada (Kao-ch'ang) bıraktı" demektedir.[101] Bütün bunlar Kao-ch'ang şehrinin o dönemlerde Uygurların başşehri olduğunu gösteren delillerdir. Elisabeth Pinks te Takeo'nun sözlerine değinmiş ve ileri sürdüğü fikirlerin ikna edici olmadığını belirtmiştir.[102] Wang Yen-te'nin bu sözlerinden başka, Kao-ch'ang'ın başşehir olduğunu açıklıyan elimizde başka kaynaklar da vardır. *Hudud al-'Alâm*'a göre, "Jinânjkath capital of the Toghuzghuz. It is a middle-sized town. It is the seat of the governmend and adjoins the Limits of Chine. In summer greatheat reigns in it but the winter there is very pleasant."[103] Elimizdeki kaynaklar, yine Jinanjkath ile Kao-ch'ang'ın aynı şehri olduğunu kaydetmektedir.[104] Hudud al-'Alâm'daki bir başkakayıtta "the king of Toghuzghuz in summer lives in this village of Panjikath" denmektedir.[105] Burada Panjikath diye bahsedilen şehir Beşbalık'tır.[106] Burada da aynen Wang Yen-te'nin belirttiği gibi, Beşbalık'ın Uygur Kaganlarının yazın oturdukları yani, yazlık yerleri olduğu belirtilmiştir. Takeo, Hudud al-'Alâm'ın hatalı olduğunu, Beşbalık'ın en büyük şehir, buna mukabil Kao-ch'ang'ın orta büyüklükte bir şehir olduğunu

---

99 Takeo, *yukarıdaki eser*, s., 449.

100 Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (981-984)*, Doktora Tezi, 1972, s., 17.

101 İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 17.

102 Elisabeth Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028)*, Wiesbaden, 1968, s., 22.

103 V. Minorsky, *Hudud al-'Alâm; The Regions of the World, A Persian geography 372 A. H.-982 A.D.*, London, 1937, s., 94.

104 V.Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tâhir Marvazi on China The Turks and India*, London, 1942, s., 18.

105 Minorsky, *Hudud al-'Alâm*, s., 94.

106 Han Sülalesi zamanında ismi Chin-man olan Bişbalık (Beşbalık) 7. yüzyılda Göktürklerin oturduğu yer olmuştur. Daha sonra T'ang-chou bölgesinin merkezi durumuna gelmiş ve Çinin bir eyâleti olmuştur. Moğollar zamanında Türkçe olarak Biş Balık "Beş Şehir" ve Farsça olarak "Panjikath" şeklinde anılmaya başlamıştır. Beşbalık şehri için daha fazla bilgi Hilda Escedy, "Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing," s., 92 not 5 te bulunmaktadır.

söylemektedir.[107] Kanaatimce, bir şehrin büyük veya küçük olması, o yerin, başkent olup olmamasına bir engel teşkil etmez. En eski çağlardan zamanımıza kadar birçok ufak şehir başkent olmuştur. Takeo'nun ileri sürdüğü bu fikre, son zamanlarda yapılmış bir araştırmada yine bir başka Japon bilim adamı karşı çıkmıştır. Haneda da Kao-ch'ang şehrinin o tarihlerde başkent olduğu fikrindedir.[108] Kanaatimizce Takeo'nun takıldığı iki nokta vardır. Birincisi, eski Türk kaganlarının kullandıkları yazlık ve kışlık sarayları. Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde bu durum çok açık bir şekilde ortadadır. Kao-ch'ang Uygurlarının kaganı Arslan Han[109] sıcaklardan dolayı Kao-ch'ang şehrine nazaran daha kuzeyde ve serin olan Beşbalık şehrine gitmiştir. Yani, Beşbalık, Uygur Kaganlarının geçici olarak oturdukları bir şehirdir. İkinci ve belki de en mühim husus, Beşbalık şehri bahsedilen bu dönemde değil, Moğollar zamanında Uygurların başkenti olmuştur.[110]

Kao-ch'ang Uygurlarının Çinlilerle olduğu kadar Liao (Ch'i-tan, Kitan) larla da münasebetleri olmuştur. 932, 988 ve 996 senelerinde Arslan Kagan, Liao imparatoruna elçilik heyetleri yollamıştır. 996 da Kagan'ın yolladığı elçilik heyeti, Liao imparatoruna, kaganın, kendisinden evlenmek için kız istediğini bildirmiştir. Fakat imparator, evlilik yoluyla akrabalık kurma isteğini red etmiştir. Kao-ch'ang Uygurlarından 1052 ve 1083 tarihlerinde yine Liao'lara elçilik heyetleri gitmiştir.[111]

Kao-ch'ang devleti önce Kara Hıtay devletine 1206 senesinde vassal olmuşlardır. Uygur Kagan'ı, Kara Hıtay hükümdarı Yeh-lü Ta-shih'yı kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve Yeh-lü Ta-shih'ın ülkesine döndüğü sırada da 600 at, 100

---

107 Takeo, "Where was the Capital of the West Uighurs," s., 450.

108 Haneda Akira, "Problems of the turkicization," *Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, 1978, No: 34, s., 6.

109 Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde Shih-tzu Wang (Arslan kral, Kagan) olarak geçmektedir. 981 tarihinden itibaren Kao-ch'ang Uygurları'nın hükümdarlarının kullandıkları bir ünvandır. Bunun için bak, İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te*, s., 21. Türkçe olan Arslan Han ünvanı, daha sonraki yıllarda Çincede A-ssu-lan Han olarak kullanılmıştır. Bu ünvanı Kao-ch'ang Uygurlarından başka, daha sonra Kan-chou ve Sha-chou Uygurları da kullanmışlardır. Bu hususta daha fazla bilgi için bak, Pinks, *aynı eser*, s., 77-80.

110 Yeh-lü Ch'u-ts'ai, *Hsi-yu-lu*, tr., Igor de Rachewiltz, The Australian National University, Canberra, 1962, s., 19 ve s., 48 not 56. Yeh-lü Ch'u-ts'ai seyahatnamesinde, Beşbalık'ın 500 Li güneyinde Ho-chou (Kao-ch'ang) şehrinin bulunduğunu ve bu yerin aynı zamanda I-chou olarak bilindiğinden bahsetmiştir. I-chou ile Kao-ch'ang'ın aynı yer olması imkânsızdır. I-chou, bugünkü Hami şehridir.

111 Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1967 baskısı, Cilt I, s., 242.

deve ve 3.000 koyun hediye etmiştir. Yeh-lü Ta-shih'ya tabiyetini bildirmiş ve memleketinin sınırına kadar kendisine refakat etmiştir.[112]

Kao-ch'ang Uygurlarının Kara Hıtaylar'a vassal olduktan sonra, 1209 tarihinde de Cengiz'e vassal olduklarını görüyoruz. Cengiz Hanın Nayman hükümdarı Tayang Han'a ve Merkit Reisi Tokto'ya hücum ettiği sırada, Kao-ch'ang hükümdarı Barçuk İdiqut 500 kişilik adamıyla Moğol ordusuna iltihak etmiştir. Yapılan savaşın kazanılmasından sonra Barçuk İdiqut, 1211 senesinin baharında Cengiz Han'a gitmiş, at ve köpek hediye etmiştir. Cengiz Han da kızı Al Altun'u kendisine zevce olarak vermiş ve kendisini oğlu olarak kabul ettiğini söylemiştir. Barçuk İdiquk, Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe Noyan'ın Harezemşah hükümdarı Muhammed Harezmşah'a karşı giriştiği sefere de iştirak etmiş ve Nişabur şehrinin kuşatılmasında bulunmuştur.[113]

Cengiz Han dönemine kadar Kao-Ch'ang şehri önemini devam ettirmiştir. Fakat, Cengiz Han'ın zamanı ve Cengiz'in oğullarından birisi olan Çağatay'ın kurmuş olduğu ve Çağatay Ulusu diye adlandırılan devrede Kao-ch'ang şehrinin ehemmiyetini kaybettiğini görüyorüz. İşte bu dönemde Kao-ch'ang şehrinin ismi, Ho-chou veya Huo-chou (Ooço) olarak değiştirilmiştir.[114] Kao-ch'ang Uygurlarının ismi, bu tarihten sonra Hoço Uygurları olarak kaynaklarda geçmeye başlamıştır.

Huo-chou (Ooço) şehrinde 1305 tarihinden sonra tekrar önem kazanan İdiqut ünvanlı Uygur hükümdarlarının başa geçtiğini görüyoruz. Künçük İdiqut 1309 ve 1334 tarihlerinde, Niu-lin İdiqut 1311 ve 1318 tarihlerinde Ooço Uygurlarının hükümdarlıklarını yapmışlardı.[115] 1406 yılının 5. ayında Çin İmparatoru Yung-lo (1403-1424) Ooço'ya bir elçi yollamış ve Ooço prensi Hasan'a ipekli mamüller hediye etmiştir. Ertesi sene Ooço prensi, kendi ülkesinin mamüllerini hediye olarak yollamış ve 1409 senesinde yine askeri bir memur olan Ooço prensi bir elçilik heyetini Çin'e yollamıştır. 1448 senesinde de en son elçilik heyetinin Çin'e gittiğini görüyoruz.[116]

Ooço şehri daha ehemmiyetini kaybetmeden, Uygurların oturdukları bölgenin bir başka şehrinin Beşbalık'ın önem kazandığını görüyoruz. Beşbalık şehir olarak sadece önem kazanmakla kalmamış, aynı zamanda Uygurların Çin kaynaklarında Beşbalık Uygurları diye de isimlendirilmelerine sebep olmuştur. Uygurların

---

112 Kara Hıtay Devleti için daha geniş bilgi, Wittfogel-Feng, *aynı eser*, s., 619-674.

113 Bretschneider, *aynı eser*, s., 249.

114 Moğol (Yüan) sülalesi zamanında yapılan bu isim değişikliği için bak, Francis Woodman Cleaves, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt 12 (1949), s., 24.

115 Oda Juten, "Uighuristan," *Acta Asiatica*, No: 34, s., 24.

116 Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s., 186-87.

başkenti olduğu bu dönemde, 1280 tarihinde Kubilay Han tarafından Beşbalık şehrinin sınırında askeri bir koloni kurulmuş ve 1281 tarihinde de T'ai-ho-ling ile Beşbalık arasında yeni 30 adet posta istasyonu kurdurulmuştur. 1283 senesinde ise, Kubilay Han tarafından Beşbalık şehrine bir vali tayin edilmiştir. Moğolların Orta Asya'daki hakimiyetlerinin son bulmasının sebeplerinden biri olan Kubilay Han ile Kaydu arasındaki savaştan sonra, Beşbalık Uygurları, muhtariyetliklerini kaybetmişlerdir.[117]

Beşbalık şehrinin önemini kaybetmesinden sonra, ortaya bir başka şehirin çıktığını görüyoruz. Çin kaynaklarında T'u-lu-fan (Turfan)[118] olarak geçen şehir, aynı zamanda, bu bölge Uygurlarına da ismini vermiş ve Turfan Uygurları olarak tarih sahnesine çıkmasına sebep olmuştur. Turfan Uygurları, Çağatay Han'ı Tuğluk Temür (1346-1363)'den Vais Han'a (1417-1432) kadar Doğu Çağatay Ulusu'nun hakimiyetinde kalmıştır. Vais Han'dan sonra, Çağataylıların zayıfladığı dönemde, Çinlilerin Ye-mi-li Huo-che (Emil Hoca) ve Su-t'an A-li (Sultan Ali) isminde iki kişi tarafından Turfan Uygurları idare edilmişlerdir.[119]

Görüldüğü gibi, uzun bir süre içinde, gerek şehir isminin değişmesi, gerekse bir şehrin diğerine nazaran üstünlük sağlaması, bu bölge Uygurlarının tarihini 16. yüzyıla kadar getirmemize sebep olmaktadır. Esasında hepsi, Ötügen Uygurlarının yıkılışından sonra bu bölgeye gelip yerleşen ve ilk kuruldukları dönemde kendilerine Kao-ch'ang Uygurları denilen Uygurlardır. Değişen, sadece tarihte anılan isimleri olmuştur.

Daha önce belirttiğimiz gibi, bu bölge Uygurları, hükümdarlarının aldıkları ünvanlara göre de Çin kaynaklarında isimlendirilmişlerdir. Onuncu yüzyılın sonlarına kadar "Kaganlık", bu tarihten sonra da "Hanlık" olmuşlardır. Arslan ünvanı alan bu Han'lar, dolayısıyle ülkelerinin de bu ünvanla çağırılmasına sebep olmuşlardır. İlk defa Wang Yen-te'nin seyahatnamesiyle ortaya çıkan ve Çin kaynaklarına giren bu durum, kendilerinin bu tarihten sonra Çinlilerce Arslan Han Uygurları olarak isimlendirilmelerine yol açmıştır.

Aynı Uygurlar, Moğol devrinde I-tu-hu (İdiqut) ünvanlı kişilerce idare edilmişlerdir. Büyük bir ihtimalle Basmıl menşeili olan bu ünvan, bir hükümdar ünvanı olması yanında, aynı zamanda, Uygurların bu ünvanla bir devlet olarak isimlendi-

---

117 Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s., 27-28.

118 T'u-lu-fan (Turfan) ismi Çin kaynaklarında ilk defa 1406 senesinde geçmektedir. Fakat Bretschneider, *(aynı eser*, Cilt II, s., 196) 1377 senesini kaydetmiştir. Yapılan bu yanlışlık Juten tarafından düzeltilmiştir, bak, Juten, "Uighuristan," s., 24.

119 Turfan Uygurlarının bu dönemdeki siyasi tarihleri için bak, Juten, "Uighuristan," s., 25-28.

rilmelerine yol açmıştır. Kao-ch'ang şehrinin isminin İdiqut şehri olarak da bilinmesinden sonra, "İdiqut Uygurları" olarak ta tarihe geçmişlerdir.[120]

UYGUR–KİTAN İLİŞKİLERİ

840 tarihinden önce, Ötügen Uygurları zamanında Kitanlar Uygurların hakimiyeti altında idiler ve onların koyun çobanlıklarını yapıyorlardı.[121] Bundan da anlaşılacağı gibi, Kitanlar uzun müddet Uygurların hakimiyetinde onlara hizmet etmişlerdir. Kitanların devlet olarak ortaya çıkarken, devletin kuruluşunda hizmet eden en önemli kabileler Uygur neslinden gelmekte idi. Bu kabilelerin başlıcaları I-la, I-shih, Yeh-lu ve Hsiao'dur.[122] Kitanların hükümdar ailesi olan Yao-lien'in yerine geçen Hsiao ve Yeh-lu kabileleri Kitanların sosyal pramidinin en yüksek mevkiini işgal ederler. Her iki kabilenin üyeleri, önemli askeri ve siyasi mevkileriyle devletin zenginliğini ellerine geçirmişlerdir.

Kitanların nüfusunun büyük bir kısmı ziraatçi olmasına rağmen diğer kısmı Kitan ekonomisinin dayandığı hayvancılık, avcılık ve balıkçılık gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Böylece karışık bir ekonomi yapısına sahip olan Kitanlar yükseldiler ve genişlediler. Orta Asya göçebe kavimlerinde büyük rol oynayan at, inek ve koyun Kitanlarda da görülür. Hükümetin at sürüleri, askeri ihtiyacı karşılamak için kullanılırdı. Ayrıca binlerce atın katıldığı, büyük avlarda süvariler de manevra kabiliyetlerini geliştirmeye çalışırlardı. Hükümetin sahip olduğu hayvanlar sol taraflarından damgalanırdı. Fakat şahısların yahut kabilelere ait hayvanların damgalandığına dair bir kayıt kaynaklarda yoktur. Kitan sülale yıllıklarında, hususi olarak hayvan damgaları kayıt edilmemiş fakat hükümetin elindeki sürüler ile şahısların elinde bulunan sürüler kayıt edilmiştir.[123]

Orta Asya Türklerinin en önemli içkisi olan Kımız'ı Kitanlarında içtiğini görmekteyiz. At, böylece, askeri ihtiyacı karşılamak için kullanıldığı gibi, mayalanmış -Kımız- yahut çiğ olarak Kitanlara süt temin etmiştir. Liao tarihinde kımızla ilgili şu kaydı bulmaktayız: "The mounted archers and armored soldiers received their orders the hour *mao* (between five and seven o'clock in the morning) and assembled an the hour *ch'en* (between seven and nine o'clock in the morning).

---

120 İdiqut şehri için bak, Paul Pelliot, "Kao-tch'ang, Ooco, Houo-tcheou et Oara-Khoja," *Journal Asiatique*, 1912, s., 570-603. Ayrıca İdiqut ünvanı için bak, Reşit Rahmeti Arat, "Der Herrschertitel 'Idıq-qut' ", *Ural-Altaische Jahrbücher*, Cilt 35, 1946, s., 150-157.

121 İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-tę to Kao-ch'ang*, s., 31.

122 Bu Kitan kabileleri için bak, Wittfogel, *aynı eser*, s., 142 Ayrıca, 840 Kırgız yenilgesinden önce Orhun'daki Uygurların demir işçiliğinde büyük bir tekniğe sahip oldukları bilinmektedir. İşte bu Uygurların soyundan olanlarla evlenen I-la kabile reisleri demir işçiliğini en iyi şekilde öğrenmişler ve bunu Kitanların içine girdikten sonra da devam ettirmişlerdir.

123 Wittfogel, *aynı eser*, s., 118.

The horses went after water and grass and the men depended on Kumiss."[124] Ayrıca Marco Polo da Kımız'ın Kitan askerleri arasında aranan bir içki olduğunu meşhur seyahatnamesinde bahsetmiştir.[125]

Göçebelerin çok kullandığı bir başka hayvan ise devedir. Deve de ilk defa İmparatoriçe Dowager tarafından 947 senesinde bir kurban merasimine gitmek için bir arabada kullanılmıştır. Ayrıca, imparator ailesinden prensesler evlenme merasimlerinde de deveyi kullanmışlardır. Yalnız şunu hemen belirtmekte fayda vardır ki, imparatoriçe Dowager ve prenseslerin kocalarının soyları hep Uygur neslinden olan *Hsiao* kabilesindendir.[126] Hayvanlar ekseriyetle taşımacılık fonksiyonlarından başka, hele yerleşik hayata geçildikten sonra, daha ziyade yün ve sütü için değerlidir. Bu yüzden de deve Kitanlar arasında fazla bir rağbet görmemiş ve step dünyasının sembolü olarak kalmıştır.

Hayvancılık gibi, avcılık da göçebe hayatın bir parçasıdır. Uygurların bahar aylarında bilhassa şahin ve atmaca avına meraklı olduklarını bize seyyalı Wang Yen-te anlatmaktadır.[127] Kitan imparatorlarının da hususi kuşhaneleri olmuş ve onlar da bahar aylarında yaban ördeği ve kuğu avcılığı ile vakit geçirmişlerdir.

Yine bir Çin kaynağından öğrendiğimize göre, kavun-karpuz da Uygurlardan Kitanlara geçmiştir. "Hu Chiao, who traveled through Shang-ching circuit in the middle of tenth century found Ch'i-tan (Kitan) tribesmen growing melons. They treated the plant carefully, applying cowdung to it and protecting in with mats; they claimed they had obtained it from the defeated Uighurs."[128]

"Pu" kelimesinin ilk manası bez (kumaş)tır. Mahmud al Kaşgari'de "qamdu" olarak geçen kelime "dört arşın boşunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır. Üzerinde Uygur Han'nın mührü basılıp alış verişte para yerine kullanılır" şeklinde izah edilmiştir.[129] Ayrıca "qamdu" her yedi senede bir yıkanır, tamir edilir ve yeniden damgalanırdı.[130] Bu bez paraların Kitan başkentinde geçerli olması Uygur-Kitan münasebetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Uygur tüccarlarının Kitan başkentinde ayrı bir yerleri vardı ve başşehirde özel oturma müsadesi almışlardı. "The

---

124 Özkan İzgi, "Kuruluş devrinde Uygurların Kitanlara tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar arasındaki münasebetler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, 1977, s., 13.

125 Marco Polo, *The Book of Sir Marco Polo*, tr. and ed., with notes by Sir Henry Yule, London, 1903, Cilt I, s., 260.

126 Witfogel, *aynı eser*, s., 115.

127 İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang*, s., 8.

128 Wittfogel, *aynı eser*, s., 121.

129 Mahmud al-kaşgari, *Divanü Lugat-it-Türk*, Türkçe tercümesi Besim Atalay, Ankara, 1943, s., 418.

130 Mahmud al-Kaşgari, *aynı eser*, Cilt I, s., 418.

southern city was called the Chinese City. East of the South Gate was the settlement of the Uighurs. The Uighur merchants who remained in the Supreme Capital established a settlement and lived there."[131] Kitan kaynağındaki bir başka kayıtta ise Hsiung kasabasında, Kao-ch'ang Uygurlarının pazar kurdukları kaydedilmiştir.

Bir başka Uygur ananesi de keçe halı ile Kagan'ın örtülmesi olayıdır. Uygurlardaki bu gelenek Kitanlar tarafından da sürdürülmüştür. Bu hususta Wittfogel şöyle demektedir: "This seems to be a survival of an old Inner Asiatic practice. When a Turkish Khan was invested, he was first carried on a felt blanket which bearers turned around nine times. After this he mounted a horse and was choked so severly he almost suffocated. While he was still dizzy, his followers asked how long he expected to be Khaghan. His reply determined the lenght of his rule."[132] Uygurlardan Kitanlara geçen bu âdet hakkında kendi kaynakları şöyle diyor: "The rebirth building that for the emperor's mather, and those for seeking (the emperor) were also built. The emperor entered the rebirth building and performed the rebirth ceremony. When he had finished, the elders of the eight tribes preceded him in front, followed him behind, protected him on the right and left, and invested him in the northeastern corner of the hall. After worshipping the sun be mounted a horse. The oldest men among the imperial maternal relatives were chosen to be his grooms. The emperor galloped off and fell down. The grooms and followers covered him with a felt rug."[133]

Bilindiği gibi, Kitanlar iki çeşit yazı sistemini kullanmışlardır. Bunlar "Larger script" (Büyük yazı) ve "Smaller script" (Küçük yazı)dır. Bunlardan "Küçük yazı"nın yaratıcısı Uygurlar olmuştur. Bu yazının Kitanlar tarafından nasıl kullanılmağa başlandığı hakkında yine kendi kaynakları bize bilge vermektedir. "(In the 924) the Uighur messengers came (to court), but there was no one who could understand their language. The empress said to T'ai-tsu, 'Tieh-la is clever. He may be sent to welcome them".

"In the 925, by being in their company for twenty days he was able to learn their languages and script. The he created (a script of) smaller Ch'i-tan (Kitan) characters which, though fever in number, covered everyting."[134]

Uygurların Kitanlara tesirleri sadece yukarıdaki saydıklarımızla kalmamış, ayrıca Uygurların kullandıkları pek çok ünvan da Kitanlar tarafından kullanılmıştır. İlk defa 8. yüzyılda Kitan reisi "Kagan" ünvanı ile çağırılmıştır.[135] Aynı şekil-

131 Wittfogel, *aynı eser*, *s.*, *123*.

132 Wittfogel, *aynı eser*, s., 201.

133 Wittfogel, *aynı eser*, s., 205.

134 Wittfogel, *aynı eser*, s., 243.

135 Radloff, W., *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1897, s., 360.

de Türk Kagan eşlerinin ünvanı olan "Hatun"da Kitanlar tarafından "K'o-tun" (Hatun) olarak kullanılmıştır.

Kitanların kullandıkları "Ti-yin" teriminin de Türklere ait olduğu bilinmektedir. "Tegin" yahut "Tigin" olarak Orhun abidelerinde kagaının kardeşi yahut oğluna veya kaganın neslinden bir prense verilen ünvandır.

Kitanların ikinci derecedeki kabilesi Shih-lieh memurlarının kullandığı ve ikinci en büyük ünvan olan "Ta-la-kan" terimi Türkçe "Tarkan" teriminin transkripsiyonudur. Bu kelime de Orhun yazıtlarında ve Uygur metinlerinde görülmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi Uygurlardan yeni kurulan Kitanlara ziraat, hayvancılık, gelenek ve ünvan olarak pek çok şey geçmiştir. Her iki ülkede devlet hüviyetlerini kaybedinceye kadar iyi münasebetlerde bulunmuşlardır.

II. BÖLÜM

UYGUR HUKUK VESİKALARI

1– Vesikalar Hakkında Genel Bilgiler

Bir tesadüf eseri olarak 1890 yılında, bir İngiliz subayının Kuça'da IV. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığı tahmin edilen Hintçe bir eser bulmuş olması, daha sonraki yıllarda bu bölge etrafında ilim adamları tarafından araştırma sahası olarak seçilmesine sebep olmuştur. Bulunan ilk eserden sonra Türkistan, bir araştırma sahası olarak kabul edilmiş ve çeşitli milletlere mensup araştırmacılar tarafından incelemeler başlatılmıştır. Bulunan vesikaların çoğu, araştırmaları yapanlar tarafından memleketlerine götürülmüş ve ilim âlemine sunulmak üzere çalışmalara başlamışlardır. Daha sonra, ülkeleri hesabına bu araştırmaları yapanlar, araştırma sonuçlarını ve buldukları eserler hakkındaki bilgileri neşre başlamışlardır.

Yapılan araştırmalar ilk olarak, 1898 yılında, Finli C. Munck ile O. Donner tarafından neşredilmiştir.[1] Daha sonra, Rusların 1898 yılında yaptıkları araştırmalar yayınlanmıştır.[2] İngilizler, 1900-1901 ve 1913-1914 yıllarında olmak üzere iki kere araştırma yapmışlar ve bunları neşretmişlerdir.[3] 1902-1903, 1904-1907, 1908-1912 ve 1913-1914 yılları arasında Almanlar tarafından dört defa araştırmalar yapılmış ve neticeleri neşredilmiştir.[4] Japonlar tarafından ise, 1908-1909, 1910-1914 yılları arasında araştırmalar yapılmış ve neticeleri yayınlanmıştır.[5] Fransız ilim adamı Paul Pelliot tarafından yapılan araştırmalar ve bulunan vesika-

---

1 Otto Donner, *Resa i Central Asien 1898*, Helsingfors, 1901.

2 Ruslar tarafından yapılan bu araştırmalar, Klementz ve Radloff tarafından neşredilmiştir. "Nachrichten über die von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften zu Petersburg im Jahre 1898 ausgeführte Expedition nach Turfan," Petersburg, 1899.

3 Aurel Stein, *Ancient Khotan*, Oxford, 1907.

4 Alman heyetlerinin yapmış oldukları araştırmalar çeşitli yıllarda yayınlanmıştır. Grünwedel Albert, "Bericht über archeologische Arbeiten in İdikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903," *SBAW*, 1906; A. von Le Coq, "A short accound of the origin journey and results of the First Royal Prussian (Second German) Expeditions to Turfan in Chinese Turkestan," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1909; Le Coq, *Auf Hellas Spüren in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition*, Leipzig, 1926; Le Coq, "Die vierte Deutschen Turfan-Expedition," *Turan*, Budapest, 1926.

ların Fransa'ya getirilmesinden sonra bu vesikalar hakkında bilgi verilmiştir.[6] Kendi sınırları içinde kalmış olan Uygur bölgesinde bulunan vesikalar hakkında çok kesin malumat vermeyen Çinliler, her ne kadar zaman zaman bazı vesikalar neşrediyorlarsa da, bunların çok daha fazlasının halen Çinde bulunduğu ve üzerinde çalışmalar yapılmadığı bir hakikat olsa gerek.

Çeşitli milletlere mensup araştırmacılar tarafından Turfan bölgesine gidilip yapılan araştırmalar ve bulunan vesikalarda ne yazık ki bir Türk araştırmacısının ismi bulunmamaktadır. Yalnız ülkemizde, Yıldız Sarayı'na nereden ve nasıl geldiği belli olmayan bir tomar halinde karışık metinleri ihtiva eden bir paket Reşit Rahmetli Arat tarafından bulunmuş ve bazı kısımları neşredilmiştir.[7] 1898 yılından başlıyarak, araştırmaların en yoğun olduğu yıllarda Turfan bölgesinde yapılan kazılar hakkında, en geniş ve toplu malumatı Thomsen ve Geiger vermişlerdir.[8]

Görüldüğü gibi, Uygurlarla ilgili vesikalar, çeşitli ülkelere dağılmış ve pek çoğu yabancı araştırmacılar tarafından üzerlerinde çalışmalar yapılmıştır. Dört yüz civarında olduğu tahmin edilen ve çeşitli ülkelerde bulunan fakat ancak neşredilmiş olan vesikaların içinde hiç şüphesiz 128 vesikayı ihtiva eden ancak bunların 104 tanesi doğrudan doğruya hukuk vesikası olan bir çalışma en önemli bir yer işgal etmektedir.[9]

Son 15-20 senedir Japon ilim adamlarının da çok büyük ilgisini çeken bu vesikalar üzerindeki çalışmalar büyük bir yoğunluk kazanmış ve ardı ardına vesikalar yeniden işlenmeye başlamıştır. Bilhassa Nobuo Yamada ve Masao Mori tarafından daha önce neşredilen vesikalardan bir kısmı tekrar okunarak neşredilmiş ve ayrıca,

5 Japon Kont Otani tarafından Kuça şehri civarında yapılan araştırmalar ve bulunan vesikaların neşri Kagawa M. tarafından *Sai-iki Koko-zufu*, 2 Cilt, Tokyo, 1915 de neşredilmiştir. Japonya'da Ryukoku Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan vesikalar üzerinde daha sonra çeşitli Japon ilim adamları tarafından incelemeler yapılmıştır. Japonya'da vesikalar üzerinde yapılan çalışmaların bir bölümü Shiro Hattori tarafından ("The Studies of the Turkic Languages in Japan after World War II," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1973-74, ss., 25-39) yayınlanmıştır.

6 Paul Pelliot. "Rapport sur mission au Turkestan Chinois 1906-1909," Paris, 1910.

7 Reşit Rahmeti Arat, "Uygurca yazmalar arasında,.. *Türk Tarih Arkeologiya ve Etnografya Dergisi*, Cilt II, İstanbul, 1936.

8 Wilhelm Thomsen, "Aus Ostturkestans Vergangenheit," *Ungarische Jahrbücher*, Berlin-Leipzig, 1925, ss., 1-24; W. Geiger, *Die archeolog und literarischen Funde in Chinese Turkestan und ihre Bedeutung für die oriental. Wissenschalf*, Erlangen, 1912.

9 Wilhelm Radloff, *Uigurische Sprachdenkmaler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Erganzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, 1928.

Kont Otani tarafından Japonya'ya getirilen vesikaların bazıları da yayınlanarak, Türk tarihi için büyük hizmette bulunulmuştur. Bilhassa Yamada'nın "Uiguru-bun taishaku-keiyaku-sho no shoshiki," (The forms of the uighur Documents of Loan Contracts), *Osaka Daigaku Bungakubu Kiyo*, No. XI (1965), ss., 87-216 ve "Uiguru-bun dorei monjo oyobi yoshi monjo," "Uiguhur Documents of Slaves and Adopted Sons), *Osaka Daigaku Bungakubu Kiyo*, No. XVI (1972), ss., 161-268, isimli makaleleri, bazı vesikaların yeniden neşri bakımından çok büyük önem taşımaktadır. Yamada bu makalelerinde, Radloff'un *Uigurische*, Malov'un *Dva*, yine Malov'un *Uigurskie*, Ramstedt'in *Four Uiguriari*, Feng'ın *Pin*, ve Otani'nin neşrettiği bazı vesikaları yeniden gözden geçirip neşretmiştir.

Gerek Japonlar tarafından yapılan çalışmalarda ve gerekse diğer Batılı ilim adamları tarafından yapılmış çalışmalarda vesikaların şekil, muhteva ve dil açısından incelendiğini görmekteyiz. Çoğu kez vesikalar birden fazla çeşitli ilim adamları tarafından ele alınmış ve okunuştaki yanlışlıklar düzeltilmeğe çalışılmıştır.

Biz yaptığımız bu çalışmada, vesikalarda ki dil problemleri üzerinde hiç durmadık. Ayrıca, daha sağlıklı neticelere varabilmek için ve konuyu dağıtmamak maksadıyla, vesikalar üzerinde ilk çalışmayı yapmış olanların okuyuş hataları üzerinde hiç durulmamış, yalnız daima en son okunmuş ve düzeltilmiş vesikalar ele alınarak değerlendirilmeğe çalışılmıştır.

Vesikalar üzerinde Türkiye'de şimdi her ikisi de rahmetli olmuş olan Reşit Rahmeti Arat[10] ve Ahmet Caferoğlu[11] tarafından da çalışmalar yapılmıştır. Bir başka Türk araştırmacı Hüseyin Namık Orkun'da vesikalar üzerinde çalışmalar yapmıştır. Yalnız Orkun yaptığı çalışmada sadece Radloff'un kitabının bir tercümesini yapmağa çalışmış fakat ne yazık ki Radloff'un okuma yanlışları ve terimleri açıklamasında ki hatalar burada da tekrar edilmiştir.[12] Ayrıca, tercümedeki hatalar yüzünden de vesikalar adeta tanınamaz hale gelmiştir. Diğer taraftan, bildiğim kadarıyla Bahaeddin Ögel ve Masao Mori'nin vesikalar üzerinde ortak bir çalışmaları olmuş fakat ne yazıkki bir sonuç vermeden bu çalışmalar yarım kalmıştır.[13]

Uygur vesikalarının gerek model olarak ve gerekse içindeki terimlerin çoğunun Çinceden geçtiği öne sürülmüş ve bu yüzden çeşitli fikirler ortaya konmuş-

---

10 Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk vesikaları," *Journal De la Societe Finno-ougrienne*, Helsinki, 1964 ve Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl 1, Sayı 1, Ankara, 1964.

11 Ahmet Caferoğlu, "Ugurlarda Hukuk ve Maliye'İstılahları," *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1934.

12 Hüseyin Namık Orkun, "Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları," *Türk Hukuku Tarihi, Belgeler*, Ankara, 1936.

13 Sayın Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'le yaptığımız bir görüşmede yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalardan bahsetmiş ve çalışmaların fişleme döneminde bırakıldığını söylemiştir.

tur. Esasında, Uygur vesikaları ile Çin vesikalarının tam olarak karşılaştırılmaları şimdiye kadar yapılmamıştır. Ancak zaman zaman Uygur vesikalarında geçen bazı Çince deyimlerin karşılıkları aranırken, Çin vesikalarına başvurulmuştur. Genel olarak Uygurların Çinden köklü medeniyet unsurları almamış oldukları tezini savunan Le Coq şunları söylemektedir: "Bu insanlara, ataları gibi, tamamen Batı medeniyetindeki bir devlet gibi bakılabilinir. Onlar üç dini (Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık) kullanmışlardır. Bunların her üçü de Batı orijinlidir. Kullandıkları Sogd yazısı da Batı'dan alınmıştır. Onlarda Çin medeniyetinin tesiri harici olarak görülür. Çatal yerine kullanılan ufak çubuklar, Çin mürekkebi, fırça ile boya yapmaları, hep harici olarak gözüken tesirlerdir."[14]

Toru Haneda ise, Le Coq'un bu görüşlerini pek çok sebeplerden dolayı kabul etmez. Haneda'nın fikrine göre, Budist kitaplar, Çinceden Uygurcaya tercüme edilmiştir. Çin takvimi de Uygurlar tarafından kendilerine göre uydurulmuştur. Çince Li-jih (takvim günü) Uygurlar tarafından "Likzir" olarak kendi dillerinde kullanılmıştır. Ayrıca Çince fal kitapları da Uygurcaya tercüme edilmiş ve üzerlerinde Uygur kaganlarının isimleri olan Uygur paraları tamamen Çin paralarından taklit edilerek yapılmıştır.[15] Çin tesirinin en güzel örneği ise, Uygur satış ve borç vesikalarının, Türkistan'da, Çin vesikalarının bulunmasından sonra ortaya çıkmış olmalarını göstermektedir. Bu hususta yine bir başka Japon ilim adamı Masao Mori belki de en tutarlı ve en gerçekçi olanıdır. Mori'ye göre "vesikalardaki Çin tesiri ancak şekil ve muhteva bakımından olmuştur."[16]

T'ang ve Sung sülaleleri devirlerinde yazılan Çin hukuk vesikalarında tarihler umumiyetle vesikanın başında, Yüan, Ming ve Ch'ing devirlerinde ise vesikaların sonunda yazılmıştır. Uygur hukuk vesikalarında ise tarih (bir iki vesikanın dışında) daima vesikaların başında yer almaktadır. Çin vesikaları üzerinde çalışmış olan Japon ilim adamı Niida'nın belirttiğine göre, Tun-huang bölgesinde bulunan Çin vesikalarında, tarih kısmında sırasıyla, bir devrin ismi, senelerin sayısı, bir takvim işareti ve hayvan işareti bulunmaktadır. Hotan ve Turfan bölgesinde bulunmuş olan Çin hukuk vesikalarında ise, bir devrin ismi ve sadece senelerin sayısı vardır. Fakat Turfan'da bulunmuş olan Uygur hukuk vesikalarında ise, yalnızca hayvan işaretleri bulunmaktadır.[17] Vesikalardaki tarihin yazılış şekli hakkında Gabain'in fikri ise kısaca şöyledir. Uygurlar bu devirlerde yalnız On İki Hayvanlı takvim ile değil, fakat aynı zamanda, seneleri göstererek, çağ isimlerini ve Çin sülaleleri takvim işa-

14 A. von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkestan, An Account of teh Activites and Adventures of the Second and Third German Turfan Expeditions*, translated by Anna Barwell, London, 1928, s., 21.

15 Toru Haneda'dan naklen Masao Mori, "A Study on Uighur Documents on Loans of Consumption," *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Cilt 20 91961), s., 112.

16 Mori, "A Study on Uighur Documents on Loans of Consumption," s., 113.

17 Mori, *yukarıdaki eser*, s., 117.

retlerini de kullanarak doğru bir tarihlendirme yapmışlardır.[18] Uygur hukuk vesikalarındaki tarihlendirme ile ilgili meseleye daha sonra tekrar dönüleceğinden şimdilik bu meseleyi burada kapatıyoruz. Esasında, Uygurların On iki Hayvanlı takvimi kullanmaları yahut Gabain'in ileri sürdüğü gibi başka takvim sistemlerini de kullanmaları vesikalar açısından o kadar çok önemli değildir. İleride Tarla ve Oğul satış vesikalarında göreceğimiz "bin yıl on bin gün" terimi hariç tutulursa, on iki sene gibi bir sürede bilhassa borç verme ile ilgili işlemlerin tamamlandığını vesikalardan görebiliyoruz. Çünkü borç alıp-verme vesikalarında umumiyetle ilkbaharda alınan bir mal sonbaharda ödenmektedir. Rehin verme vesikalarında ise, zaten rehin tutma süresi belirtilmemiştir ve hiç bir şekilde on iki seneyi geçinemiştir.Tarla ve Oğul satış vesikalarında gördüğümüz yukarıdaki deyim ise, bir tarihlendirme olmayıp, sadece satın alanın aldığı malı kendi mülkiyetinde çok uzun bir süre kalmasını öngörmektedir. Yani mülkiyet tamamen el değiştirmektedir.

Çin ve Uygur hukuk vesikaları arasında bazı benzerlikler görülüyorsa da, Ayiter'in belirttiği gibi, "Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden evvelki zamanlara ait hukuk nizamlarında ve bilhassa hususi hukuk sahasında, kendi örf ve âdetleri, ana kaynağı teşkil etmiştir."[19]

Çinlilerle uzun zamandır gerek siyasi ve gerekse ekonomik alanda büyük bir işbirliği içinde olan Uygurların, hukuk sahasında da Çinlilerle bir benzerlik içinde olmaları elbette normal karşılanmalıdır. Fakat, bütün herşeyin Çinden alındığına dair kesin kayıtlar bulunmadıkça, çok ihtiyatlı davranmak lazımdır. Bu iki devlet arasında, hukuk açısından bir benzerlik olması belki de, yaşadıkları hayat şartlarının birbirine çok benzemesinden ileri gelmektedir. Akla hemen Çinlilerin çok uzun zamandan beri yerleşik hayat içinde oldukları, Uygurların ise, bu devirde henüz yerleşikliğe geçtikleri ve bu yüzden de Çin tesirinde olabilecekleri gelebilir. Bu elbette büyük bir faktör olarak gözükür ve vesikaların yazılış biçimlerinin çok farklı olmaması, bizi mutlaka kesin olarak Çinlilerden alınmış vesikalar olduğu hükmüne götürmemesi lazımdır. Temel olarak elbette ki her medeniyette olduğu gibi bazı şeyler alınabilinir. Fakat Uygurların, bilhassa borç verme vesikalarında göreceğimiz gibi, kendi örf ve âdetlerine dayanan bir hukuk nizamını ortaya koymuş oldukları inancını taşıyoruz.

2– Vesikaların Genel Mahiyeti

Uygur vesikalarını çok genel olarak iki kısımda incelemek mümkün olmaktadır. Vesikaları incelediğimizde, bunların ya ferdlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları ihtiva ettiğini yahut da fertlerin devletle olan ilişkileri sonucu hazırlanan vesikalar olduğunu görmekteyiz. Bundan başka vesikaları içindeki muhtevalarına göre de şöyle sıralamamız mümkün olmaktadır:

---

18 A.von. Gabain, "Alttürkische Datierungsformen," *Ural Allaische Jahrbücher*, Cilt 27, Sayı 3-4, s., 194.

19 Ferid Ayiter, "Eski Türk hususi hukukuna ait bazı notlar," *İktisat Fakültesi mecmuası*, Cilt 11, Sayı 1-4, s., 419.

1- Borç Alıp – Verme Vesikaları
a- para, b- mısır, c- buğday, d- şarap, e- pamuk, f- pamuklu kumaş, g- dari

2- Alım – Satım Vesikaları
a- tarla, b- oğul, c- köle

3- Kiralama Vesikaları
a- tarla, b- hayvan

4- Rehin Vesikaları

5- Vakıf Vesikaları

6- Vasiyetnâmeler

Görüldüğü gibi, Vakıf ve Vasiyetnâme vesikaları bir yana bırakılacak olursa, diğerlerinin hepsi ticarete ait vesikalardır. Uygurların ülke içindeki ticaret hayatlarını yansıtan bu vesikalar, onların bu işte ne kadar ileri bir düzeyde olduklarını göstermektedir. Çünkü, ticaret, sosyologların kabul ettiğine göre en eski çağlardan beri iki şekilde yapılmaktadır:

A- Örf ve âdete dayanan ticaret veya mübadele. Bu şekilde yapılan ticarette pazarlık söz konusu değildir ve hediye unsuru hakimdir.

B- Rasyonel mübadele. Bu tarzdaki bir ticarette ise her iki taraf yapılan muameleden kâr ummaktadırlar veya bir taraf ihtiyaç içindedir veyahut bir tarafın iktisâdi gücü diğerine nazaran çok güçlüdür ve bu gücü bir baskı unsuru olarak kullanıp karşı tarafı böyle bir ticaretin yapılmasına zorlamaktadır.[20]

En eski ticaret şekillerinden biri olan trampa usulünde paranın aracılığı olmadan mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadele edilirdi.[21] Uygurların bu şekildeki ticaretle ilgili olarak vesikalarında mala karşılık mal mübadelesinin en açık örneklerini görebilmekteyiz.

İnsanın mübadelede aracılık etmek ve diğer hizmetlerini görmek için bulduğu en güzel vasıta para olmuştur. Yine ekonomistlerin söylediğine göre, para kullanılan bir ekonomide, prensip olarak fiyatlar, bir taraftan alıcılar, diğer taraftan da satıcılar arasındaki rekabet ve pazarlıkla tayin edilmektedir. Uygur hukuk vesikalarında ticaret şeklinin biri olan trampa usulüne rastladığımız gibi, bazi vesikalarda da paranın kullanılması ve pazarlığın yapılmasını görmekteyiz. Böyle olunca, tahminimizce, daha Onuncu yüzyılda, Uygurların ne derecede ileri olduklarını göstermesi bakımından vesikalar ayrı bir önem de kazanmaktadır. Uygurlarda bu dönemde paranın hem alım-satım vesikalarında ve hem de borç alıp-verme de kullanıldığını görmekteyiz.

---

20 Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İkinci baskı, İstanbul, 1977, s., 212.

21 Eröz, *İktisat Sosyolojisine başlangıç*, s., 214.

3- Uygur Hukuk Vesikalarının genel olarak yazılış düzeni

Uygurların borç alıp-verme, alım-satım, kiralama ve rehin vesikaları çok genel hatlarıyla şu düzende yazılmışlardır:

a- Hemen hemen bütün vesikaların ilk satırı bir tarihle başlamıştır.

b- Malını hangi ihtiyaçtan dolayı satan veya kiraya verenin ismi, kime ne mukabilinde borç verdiği, kiraladığı veya sattığı,

c- Borç yahut satın alınan veya kiralanan malın karşılığında ödemenin ne zaman ve ne şekilde yapılacağı,

d- Malını kiraya veren veya borç veren yahut satan kimse ile, borç alan veya kiralayan yahut satın alan kişinin haklarının belirlenmesi ve korunması.

e- Şahitler, borç veren veya kiraya veren yahut satıcının mühürü,

f- Vesikayı yazan kimsenin ismi.

Vesikalar genelde hep bu sistemle yazılmış olup vesikaların mahiyetine göre aralarında çok az yazılış farkı bulunanlara da rastlamak mümkündür.

a- Vesikaların tarihlendirilmesi

Bütün vesikaların ilk satırı tarihle başlamıştır. Kullanılan tarih, Oniki yıllık devreyi kapsıyan takvim sistemidir.[22] Oniki hayvan isminin verildiği bu takvimdeki sene isimleri şöyle sıralanmaktadır. 1- Küskü (Fare), 2- Ud (Sığır), 3- Bars (Pars), 4- Tavışkan (Tavşan), 5- Lu (timsah) 6- Yılan (Yılan), 7- Yont (At), 8- Koyın (Koyun), 9- Biçin (Maymun), 10- Takıku (tavuk), 11- İt (Köpek), 12- Tonguz (Domuz).

Oniki hayvan ismiyle yıllar belirtildikten sonra, ay ve günler belirtilmiştir. Aylar umumiyetle birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü,... ay şeklinde yazılmış olmasına rağmen bazı vesikalarda, birinci ay için "Aram", onikinci ay için ise "Çakşaput" denildiğini görmekteyiz.[23]

Günler ise zaman zaman bazı vesikalarda bugün alışageldiğimiz sistemden biraz farklı olarak yazılmıştır. Ayın ilk on günün belirlenmesi için kullanılan ifadeler ile on günden sonra için kullanılan ifadeler değişik bir şekilde kullanılmıştır.

---

22 Türklerin çeşitli devirlerde kullanmış oldukları takvimler için bak, Arat, "Türklerde tarih zaptı." *İkinci Türk Tarih Kongeresi (20-25 Eylül 1937) zabıtları*, İstanbul, 1943, s., 329-337 ve Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

23 "Aram" ay Göktürkler tarafından da kullanılmıştır. "Çakşaput" ay ise, Budist ve Maniheistlerin Ocak-Şubat aylarında oruç tuttuklarından dolayı "Oruç ayı" anlamındaki "Çakşapada" kelimesinin, Uygurlarca kullanılış şeklidir. Bak, Chavannes, E., -Pelliot, P., "Un traité manicheen retrouvé en Chine," *Journal Asiatique*, Cilt I (1913), ss., 111-112 ve Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," s., 8.

Ayın ilk on günü için "bir yangı-ka," "ikiyangı-ka", "üç yangı-ka" şeklinde ifadeler kullanılmıştır.[24] İlk on günden sonra için ise "bir yigirmi" (onbir), "iki yigirmi" (oniki), "üç yigirmi" (onüç), "bir otuz" (yirmibir), "iki otuz" (yirmiki), "üç otuz" (yirmiüç) şeklindeki ifadeler kullanılmıştır.

Vesikalarda bulunan tarih bize kesin olarak hangi miladi tarihlerde yazıldığı hakkında bir fikir vermemektedir. Bu yüzden de, vesikaların yazılış tarihleri için çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Çünkü tarihler yalnızca Oniki hayvan isimlerini kapsamaktadır. Radloff, vesikaların tarihinin tesbitinde, kağıdın kalitesine, yazı sitiline, kelime ve gramer kaidelerine göre bir neticeye varmak istemektedir. Fakat bu durum herhalde oldukça zor ve imkansız gibi gözüküyor. Çünkü o dönemden Uygurlardan kalma başka bilhassa tarihi belgelerin bulunmaması ve sosyal hayatlarında kullandıkları kelimeleri tam ve kesin olarak bilmemeniz ve bunun ötesinde eldeki hukuk vesikalarının dörtyüz civarında yani az bir miktarda olması, onlar hakkında bu yönde kesin sonuçlar almamızı engellemektedir. Diğer taraftan Yamada, vesikalarda "tamga" (Damga-mühür) kelimesinin bulunup bulunmamasına göre bir değerlendirme yapmak istemektedir. Kanaatimizce, Yamada'nın bu fikri de, standart bir şekilde vesikaların senelerini hesap etmemize yeterli bir delil olmamaktadır. Vesikalar üzerinde en çok çalışmış ve yorumlar yapmış olan Yamada'nın yukarıda teklif ettiği husus yani damga kelimesiyle ilgili olarak ileriye sürdüğü tez ilk bakışta geçerli gibi geliyorsa da, uzun bir devreyi kapsadığından yine de tam bir tarihlendirme yapma imkanını ortadan kaldırıyor. Yamada, "damga" bulunan vesikaların daha eski, "nişan" (imza) bulunan vesikaların ise daha yeni olduğu fikrindedir. Bunun böyle olduğunu kabul etsek bile, sadece belki yüzyıl olarak hangisinin daha eski olduğunu söyliyebiliriz. Fakat sene olarak asla.

Bu mevzuuda Mori'nin fikri ise, borç para alına vesikalarında geçen "stir", "bakır" (bakır) gibi para birimlerinin vesikalarda bulunması, vesikaların yazılış devirleri hakkında bize bilgi verebilmektedir. Mori, çok açık bir şekilde, para ile ilgili vesikaların Yüan devrine ait olduklarını iddia etmektedir. Çünkü, Müller ve Naonari Maeda'nın incelemelerinde, bir Uygur Stir'inin Yüan zamanındaki "bir liang"a ve "bir bakır"ın 1/10 liang ve bununda "bir ch'ien"e eşit olduğunu gösterdikleri teze dayanmaktadır.[25] Mori bu terimlerden dolayı, çok geniş bir devri kapsasa bile, umumi olarak vesikaların yazılış devirleri hakkında bir görüş ortaya koymuş olmaktadır. Bazı vesikalarda yazılış tarihlerini çok kesin olarak bilebiliyoruz. Bazı vesikalarda kullanılan bir müessese isminin geçmesi yahut mevzuumuzla ilgili olmadığı için bu çalışmaya almadığımız bir vesikadaki şahıs isimleriyle kesin olarak yazılış tarihlerini hesap edebiliyoruz.[26]

---

24 "yangı" (yeni) veya (yeni ay) anlamını taşımaktadır. Vesikalarda kelime ayın ilk on günü için kullanılmıştır.

25 Mori, "A Study on Uighur Documents on Loans of Consumption," s., 115.

26 Arat'ın neşrettiği "Uğurca yazılar arasında"ki vesikada Esen Buka (1309-1318), Kibek (1318-1326), İlçikedey (1326), Tarmaşirin (1326-1334), Çinkişi

b- Malını hangi ihtiyaçtan dolayı satan veya kiraya verenin ismi, kime ne mukabilende borç verdiği, kiraladığı veya sattığı

Vesikalardaki ikinci cümle hemen hemen aynı şekilde başlamaktadır. Satıcının ismi ve vesikanın yazılış sebebi. Vesikalarda satıcı yahut kiraya veren veya borç veren kişi ekseriyetle bir kişi olup "manga" (bana) kelimesiyle ifade edilmiştir.[27] Ayrıca satıcı durumunda birden fazla kişiyede rastlamak mümkündür. Bu takdirde "ikegü" (ikimize) yahut "biz ikegü" (biz ikimize) terimleri kullanılmıştır.[28] Her ne kadar bazı vesikalarda satılan mal için ailenin bazı ferdlerinin isimleri geçiyorsa da, bu durum sadece mesuliyette birleşmiş olduklarını göstermekte ve bu yüzdendir ki, sadece bir tek vesika üzerinde isimleri belirtilmiştir. Esasında malı satan veya kiraya veren yahut borç veren yalnızca bir tek kişidir. Satış vesikalarında göreceğimiz gibi şayet bir ortak mal var ise bunun "ülüş" kelimesiyle aralarında taksim edildiğini göstermektedir.

Satılan mal, satıcı ve müşteri arasında umumiyetle şu dört şekilde yapılmaktadır. 1- Satılan malın ve müşterinin ismi ile satıcının sattığı mala karşı alacağı mal yahut paranın miktarının belirlenmesi, 2- Satılan malın çeşidi, müşteriden alınan mal yahut paranın miktarının satıcı tarafından tamamen alındığına dair ibare, 3- Satılan malın ismi, müşterinin ismi, satanın alacağı mal veya para miktarı, 4- Müşterinin ismi, satıcının alacağı mal veya para miktarı ve satılan yahut kiralanan malın ismi.

Vesikalarda satış sebebini veya ihtiyacı bildiren deyim olarak "kerkek bolup" (lâzım olduğundan) kullanılmıştır. Bu deyim bütün satış ve borç verme vesikalarında görülmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu deyimin tek istisnası, paraya olan ihtiyaçtan dolayı evlatlarını rehin veren iki ailenin hazırladığı vesikalarda bulunmaktadır.[29] Vesikalarda bu deyimden hemen önce, satıcıya yahut borç verene neyin lâzım olduğu ifade edilmiştir. Bu ihtiyaçlar yukarıda da gördüğümüz gibi, umumiyetle, para, mısır, buğday, şarap, darı, pamuklu kumaş, tarla gibi nesneleri oluşturmaktadır.

Satıcı tarafından malın satılması veya borç verilmesi hususu belirtildikten sonra, bu malın kime satıldığı veya borç verildiği kaydedilmektedir. Satıcı ve müşteri, aralarında konuşarak satılan veya borç verilen malın değerine göre fiyat tesbiti yapmaktadırlar. Vesikalarda ekseriyetle fiyat tesbitinin ne şekilde yapıldığını

(1334-1338), Yisün Temür (1338), Tugluk Temür (1347-1365) ün isimleri geçmektedir. Bu yüzden de bu vesikanın yazıldığı tarihi bilmemiz mümkün olmaktadır. Bundan başka, Feng, *Pin III* de "Ançasi" kelimesi geçmektedir. Bir çeşit müfettişlik anlamına gelen bu kelimenin vesikada kayıtlı olması bize vesikanın yazılış tarihini kesin olarak belirtmektedir. Bu vesikaya *Köle Satış Vesikaları*'nda tekrar dönüleceğinden burada geniş bilgi verilmiyecektir.

27 Radloff, *Uigurische*, No. 15, 16, 61. Malov, *Dva*, No. 2.

28 Radloff, *Uigurische*, No. 51. Malov, *Uigurskie*, No. 1.

29 Radloff, *Uigurische*, No. 19 ve 108.

görmek mümkün olmamaktadır. Yalnız bir tek vesikada bunun çok açık bir örneğini görebiliyoruz.[30] Belki de bu tip vesikalar daha bulundukça ve yayınlandıkça bu hususta daha başka örneklere rastlamak mümkün olabilecektir. Elimizde bir tek vesika bulunmasına rağmen, yine de fiyat tesbitinin zamanın şartlarına, mahalli örf ve âdetlere göre yapıldığını düşünüyoruz.

c- Borç yahut satın alınan veya kiralanan malın karşılığında ödemenin ne zaman ve ne şekilde yapılacağı

Satılan mal veya borç verilen mal karşılığında müşterinin satıcıya veya borç verene ödiyeceği miktar tesbit edilmiştir. Tesbit edilen bu miktar, müşteri tarafından satıcının veya borç verenin yanında sayılarak verilmiş ve aynı şekilde de satıcı veya borç veren, müşterinin verdiği miktarı hiç eksiksiz olarak aldığını belirtmiştir. "... bu yüz elig boz-ni sadıg kılmış kün üz-e biz tedmilig kar-a buk-a ikegü tükel sanap altımız. men kudluk temür yme tükel sanap birtim."[31] (bu yüz elli ince pamuklu kumaşın satışı yapıldığı zaman -gün-, biz ikimiz Tedmilig ve Kara Buka, sayarak hepsini tamamen aldık. Ben Kutluk Temür, sayarak hepsini verdim). "bu sadıq böz-ni bidig qılmış kün üz-e men bedrüz bir egsüg-süz tükel sanap qarılap birdim. men baçak yme bir egsüg-süz tükel sanap qarılap altım."[32] (bu bez satışını kaleme aldığımız -yazdığımız- gün, ben, Bedrüs sayarak ve ölçerek eksiksiz ödedim. Ben, Baçak sayarak ve ölçerek eksiksiz olarak aldım.) Görüldüğü gibi, satış işleminin sonunda karşılıklı olarak alınıp verilen miktar, her iki taraf içinde herhangi bir itiraza yer vermiyecek bir şekilde yazılmıştır. Ödemenin, karşılıklı olarak tamamen yapıldığını gösteren yukarıdaki "tükel sanap" (sayarak hepsini) "tükel sanap qarılap" (sayarak ve ölçerek hepsini) değimlerden başka, aynı anlama gelen başka kelimelerde kullanılmıştır. "tartıp" (tartarak), "bir kodmatın" (zararsız, ziyansız).

Satışın yapılıp müşteri tarafından mal veya paranın tamamen verilmesi, vesikanın başında on iki hayvan takvimiyle yazılı tarihte yapıldığı hissini uyandırmaktadır. Çünkü ekseriyetle "bitig kılmış kün üze" (vesikanın kaleme alındığı gün) terimi geçmektedir. Yalnız bu durumun istisnalarının da olduğunu görmek mümkündür. Bir vesikada satışın yapılması, vesikanın başındaki tarihten sonradır. Gerçi ileride göreceğimiz gibi-bu vesikada yapılan pazarlık bütün ayrıntılarıyla kaydedilmiştir- bir pazarlık söz konusudur. Bundan dolayıda iş uzamıştır.

d- Malını kiraya veren veya borç veren yahut satan kimse ile, borç alan veya kiralayan yahut satın alan kişinin haklarının belirlenmesi ve korunması

---

30 Feng Chia-sheng-E., Tienishiev, "Three ancient Ouigur's document, concerning of selling the man Pin-t'ung Shan-pin himself as slave, together with a Bill complaining againts the Master," *Kao-gu Hue-bao*, Cilt 2 (1958), Pekin, ss., 109-114.

31 Radloff, *Uigurische*, No. 16

32 Malov, *Dud*, No. 2.

Daha çok satış vesikalarında gördüğümüz yeni malın sahibini koruyan bir takım hakların tanınması, bir başka değişle yeni mal sahibinin emniyeti çok açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu durum ekseriyetle vesikanın yazıldığı günden başlıyarak, her hangi bir tarihlendirme yapılmadan, ileriki günler için söylenmiştir.

"bu karabaş üz-e ming yıl tümen kün-kedegi Siwsai Taişi erklig bolzun taplasar öz-i tıdz-un taplamasar adın kişi-ke ötkürü satz-un"[33] (bu erkek köle üzerinde, bin yıl on bin gün, Siwsai Taişi kuvvetli olsun -hakim olsun-. Eğer hoşlanırsa kendisinde kalsın, hoşlanmazsa bir başkasına devredebilir veya satabilir).

"bu küngke ming yıl tümen künkedegi bulat erklig bolz-un taplasar öz-i tudsun taplamasar adın kişi-ke ödkürü sadsun"[34] (bu kadın köle, bin yıl onbin gün, Bulat kuvvetli -hakim- olsun. Eğer hoşlanırsa onu kendisinde tutsun, hoşlanmazsa bir başkasına devretsin veya bir başkasına satsın). Satışın yapıldığı günden başlıyarak ileriki günleri gösteren deyim, yukarıdaki gibi "ming yıl tümen kün" (bin yıl on bin gün) şeklinde ifade edildiği gibi, "bu kün-tin minçe" (bu günden ileri), yahut aynı manaya gelen "bu kün-tin maru" (bu günden ileri) terimleri de kullanılmıştır.

Malın yeni sahibinin -müşterinin-, malın tam manasıyla sahibi olduğu ve satıcının ve bütün akrabalarının yeni mal sahibine herhangi bir güçlük çıkartmamaları da, malın yeni sahibinin emniyeti olarak vesikalarda kaydedilmiştir. Malın yeni sahibine, satıcının akrabaları tarafından herhangi bir zorluk çıkartmayacakları "ayıtgalı işidgalı yorısarlar sawları yorımazun"[35] (hatta, eğer onlar sorarlarsa, sözleri geçersiz olsun) veya "çam çarım kılmazunlar"[36] (güçlük çıkartmasınlar) deyimleriyle belirtilmiştir. Bu değişimlerden anlıyoruz ki, akrabalar, yeni mal sahibine bu malı niçin, nasıl aldığını soramıyacaklardır. Şayet soracak dahi olsalar, sözleri geçersiz sayılacaktır. Yukarıdaki deyimler aynı zamanda, vesikalarda resmi olarak bir üçüncü şahsın olmadığını da çok açık olarak belirtmektedir.

Vesikalarda görebildiğimiz kadarıyla, satıcının akrabalarını belirlemek için şu kelimeler kullanılmıştır: "içi, aka" (büyük ağabey), "ini" (küçük kardeş), "oğul" (oğul), "uruğ" (aileden gelen kimseler) "küdeg" (damat), "yigen" (dayı yahut amca), "tagaı" (amca), "togınış" (akraba), "kadaş" (evlilik yoluyla akrabalık).

Hazırlanan vesikalarda, malın yeni sahibinin herhangi bir zarara uğramaması için de her türlü önlemin alındığını görmekteyiz. Satıcının akrabaları tarafından

33 Feng, *Pin*, No. 2

34 Radloff, *Uigurische*, No. 56

35 Radloff, *Uigurische*, No. 16

36 Radloff, *Uigurische*, No. 56, 61, 110, 114. Vesikalarda kullanılan "çam" kelimesinin Çincedeki "Chien" (kurnaz, habis, pek fena) kelimesiyle ilgili olduğunu ve "chien" kelimesinin Çin satış vesikalarında da kullanıldığını ve burada "müdahale etmek" anlamına geldiğini görüyoruz. Bak, Morahashi, *Dai Kan-wa Jiten (Büyük Çince-Japonca Lügat)* Cilt 2, Tokyo, 1955-60, s., 6045.

kuvvet kullanılarak yahut herhangi bir devlet memurunun desteği ile bu vesikayı hükümsüz saydırmamaları için de bazı değimler kullanılmıştır:

"kim kim m.e bolup çam çarım kılsar uluq süü-ke aq yastuq begler-ke ederke yaraqu ad birip söz-leri yorımaşun"[37] (her kim, kim olursa olsun, eğer bir güçlük çıkartacak olurlarsa, onlar büyük ordu için beyaz yastuk, begler için üzerine eyer konulabilecek uygun bir at verecekler ve onların sözleri geçersiz olsun).

İki şahıs veya iki taraf arasında yapılan bu mukavelelerde şartların korunması ve bunların ihlâli sonucunda malı alanın yahut ödünç para verenin mağdur durumu düşmemesi için bir takım cezalar konulmuştur. Bu cezalar ya "il yangıçta" (mahalli âdetlere göre) verilmekte yahut daha resmi bir hüviyet içinde, devlete verilmektedir. Mahalli örf ve âdete göre verilen cezalar daha ziyade, satın alınan veya borç alınan malın iki katının malın yeni sahibine verilmesini şart koşmaktadır.[39] Vesikalarda ki şartların yerine getirilmemesi halinde devlete ödenen cezalar ise daha çeşitlilik göstermektedir.

Vesikalarda şartların yerine getirilmemesi, malını satanın ve ödünç para alanın ölmesi yahut oğlu, büyük ve küçük kardeşleri, dayısı, amcası ve isimleri belirtilmemiş diğer akrabaların itirazı karşısında bu cezalar verilmektedir. Bu bahsedilen cezalar ise, ölüm cezası, dayak cezası, para cezası, mal cezası ve yasa cezası gibi birimlerde toplanmıştır. Bu cezalardan para ve mal cezaları ise devlet müesseselerine ve burada çalışan yüksek mevkiideki şahıslara ödenmektedir. Vesikalarda ki bazı örnekleri tamamen bugünkü Türkçeyle anlamlarını vererek görelim. -Bu vesikaların asılları ekler kısmında verileceğinden burada konuyu fazla dağıtmamak için verilmemiştir-.

Terbiş isimli bir şahsa Çao yastuk lâzım olduğundan, babasından miras kalan ve 16 işçinin çalıştığı üzüm bağını 100 yastuk çao'ya mahalli kanunlara göre bir diğer şahsa satmaktadır.[40] Terbiş, büyük ve küçük kardeşleri, yiğeni, dayısı bu satışa itiraz etmiyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olurlarsa, Büyük ordu'ya bir altın yastuk, İç Hazine'ye bir gümüş yastuk, beğlerin her birine ceza olarak bir binek atı vereceklerdir.[41]

Bir çocuğun evlatlığa kabulü ile ilgili bir vesikada , yapılan anlaşmaya itiraz edilecek olunursa, Öğedey ordusuna bir altın yastuk, beğlere bir gümüş yastuk verilecektir.[42]

---

37 Nobuo Yamada, "Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons" *Osaka Daigaku Bungakubu Kiyo*, No. 16, 1972, s., 190.

38 Radloff, *Uigurische*, No. 61.

39 Radloff, *Uigurische*, No. 16, 114 ve Malov, *Dva*, No. 2.

40 Burada geçen "Çao", "Yastuk" gibi terimler ilerideki bahislerde daha geniş olarak açıklanacağından burada izah edilmemiştir.

41 Arat, "Among the Uighur Documents", *Ural-Altaische Jahrb...*, 1965, s., 263-272.

42 Malov, *Dva*, No. 2.

Bir şahıs hastalandığı ve öleceğini düşündüğü için karısına, başka birisi ile evlenmeden evini idare etmesini ve oğluna bakmasını vasiyet etmektedir. Bu vasiyetnameye şayet oğulları itiraz edecek olurlarsa, Büyük ordu'ya bir altın yastuk, Şehzadelere birer günüş yastık, İç hazine'ye bir yastık ve yine İç hazine'ye bir at vermek suretiyle cezalandırılacaklardır.[43]

Bir rahip malının bir kısmını oğluna bırakmaktadır. Küçük kardeşleri, Onbaşılar ve Yüz-başılar itiraz etmiyeceklerdir. Şayet itiraz ederlerse İdikut'a ak yastık, Bin beğlerine birer at ceza olarak vereceklerdir.[44]

Bir tarla satış senedinde, bu satışa itiraz edecek akrabalar ceza olarak Büyük ordu'ya bir altın yastuk, mahalli hükümet memurlarına bir binek atı ceza olarak vereceklerdir.[45]

Bir kız rehin olarak veriliyor. Sonra geri alınıyor. Geri alındıktan sonra kızın elbiseleri ve eşyaları hususunda itiraz edilmemesi bildirilmektedir. Şayet itiraz edilecek olunursa, Büyük ordu'ya beş altın yastuk, şehzadelerin her birine bir altın yastuk, İdikut'a bir altın yastuk ve Koçu şehri hazinesine bir gümüş yastuk verilecektir.[46]

Sadece köle satışı ile ilgili vesikalarda gördüğümüz bazı özel durumlarda da cezalar kısmı belirtildikten sonra, satın alanın zarara uğramaması durumu bir kere daha belirtilmiştir. "bu karabaş yulın-ta kim-tin kuyu-tin çam çarın kelser men elik kay-a açı bilür men anıçuk bilmez men"[48] (bu kölenin satışına itiraz olursa, ben Alık Kaya Açı kabul edeceğim, -fakat- Anıcuk kabul etmiyecek). Bu hususta diğer bir misal de "bu küng-ning çam-ı çarını etser yalgan-ı bulsar men kalımdu bilürmen bulat bilmez"[49] (bu kadın köle için, eğer herhangi bir kimse itiraz edecek olursa ve kötü iş yaparsa ben Kalımdu onun bütün mesuliyetini üzerime alacağım. Bulat bilmiyecek -mesuliyeti üzerine almayacak-). Burada isimleri geçen Alık Kaya Açı ve Kalımdu köleyi satan kimselerdir. Anıcuk ve Bulat ise satın alan kişilerdir. Bu verdiğimiz misallerle ilgili olarak, Çinlilerce 741 senesinde yazılmış bir sığır satış vesikasında da aynı terimlerin kullanıldığını görüyoruz. Çinliler tarafından yazılan bu vesikanın Turfan bölgesinde bulunmuş olması ayrıca önem taşımaktadır. Bu Çin hukuk vesikasındaki yukarıdaki misallerle ilgili bölümün tercümesi şöyledir: "Bundan sonra, eğer bir itiraz yahut sığır hakkında kötü bir iş

---

43 Radloff, *Uigurische*, No. 78.

44 Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," s., 39-40.

45 Feng, Yüan-tai wei-wu-erh-wen cH'i-yüeh erh-chung (Yüan zamanında Uygurlara ait bir toprak vesikası), 1954, Pekin, No. 1.

46 Radloff, *Uigurische*, No. 115.

47 Radloff, *Uigurische*, No. 116.

48 Radloff, *Uigurische*, No. 110.

49 Radloff, *Uigurische*, No. 56.

ortaya çıkarsa, satıcı daima bu durumdan sorumlu olacak ve müşteri sorumlu olmayacak."[50]

e- Şahitler, borç veren veya kiraya veren yahut satıcının imza/mühürü

Vesikaların son bölümünde, şahitlerin isimleri, imzalar, mühürler bulunmaktadır.

"tanuq töredü, tanuq turur mungsuz, tanuq turçı, tanuq toyın" (şahit Töredü, şahit Turur Mungsuz, şahit Turçı, şahit Toyın)[51]

"tunuq kız turmış, tanuq kotan toqrıl"[52] (şahit Kız Turmış, şahit Kotan Togrul).

"tanuq elik, tanuq tamıçuk, tanuq tarım, tanuq tobula"[53] (şahit Elik, şahit Tamıçuk , şahit Tarım, şahit Tobula).

Vesikalarda şahitlerden hemen sonra da "nişan" veya "damga"lar gelmektedir.

"Nişan" kelimesi, âlamet, işaret, elle yapılan işaret anlamını taşımakta ve Orta Farsçadan Türkçeye geçen bir kelimedir.[54]

"Tamga"kelimesi ise mühür, mühür basmak anlamında bir kelime olup Orhun yazıtlarında da geçmektedir. Hazırlanmış olan vesikanın resmileşmesi için vesikayı tanzim eden şahsın bunu imzalaması veya mühürlemesi lâzımdır. Bazı vesikalarda görülmektedir. Yine bazı vesikalarda, sadece vesikayı tanzim eden şahsın nişan veya mühürü yanında, bilhassa "tanuk" yani şahitlerin nişanlarını basmak suretiyle vesikalarda kendilerini resmileştirdiklerini göstermektedir. Bu hususta Caferoğlu şunları söylemektedir: "Şahidlerin adları alelusul vesikaların sonuna yazılıdır. Onu borçluların nişanları takip eder ve en sonunda da yazıcının yani senet muharririnin adı kaydedilir. Nişan vesikaya ve borçlunun şahsına göre ya 'parmak basımından' ya da 'tamğa'den ibarettir. Ayrıca vesikalarda harici eşkâli ile yuvarlak bazen ise dört köşeli, tarfeyin akideynin, mühürleri vazedilmektedir ki, bunun 'tamğa' yerine kullanıldığı varittir."[55] Burada ancak Caferoğlu'nun bir yargısına katılmak mümkün değildir. Görebildiğimiz kadarıyla hiçbir vesika-

---

50 Niida Noboru, *The critical study on legal documents of the T'ang and Sung Eras*, Tokyo, 1937, s., 155. Bu vesikanın Uygur vesikaları ile karşılaştırılmaları için bak, Mori, "The Clause of warrant in the Uighur documents of sale and purchase," *Toyo Gakuho*, Cilt 44, s. 3.

51 Radloff, *Uigurische*, No. 16.

52 Radloff, *Uigurische*, No. 61.

53 Radloff, *Uigurische*, No. 114.

54 F. W. Cleaves, "An Early Mongolian Loan Contract," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt 18, Sayı 1-2, s., 42.

55 Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", s. 11.

da "nişan" "parmak basımı" olarak görülmemektedir. Vesikalarda kişilerin parmakla değil elle yaptıkları şekiller mevcuttur.

"bu nişan men tanuq turçı-ning ol, bu nişan men tanuq toyınnıng ol"[56] (bu imza ben şahit Turçı'nındır. Bu imza ben şahit Toyın'ındır).

"bu nişan men temiçi-ning ol"[57] (bu imza ben Tamiçi'nindir)

"bu tamqa biz ikegü-nüng ol"[58] (bu damga biz ikimizindir).

"bu nişan-tamqa men turçı-nıng ol"[59] (bu imza-mühür ben Turçi'nindir).

Nişan ve damgalar hususunda genel olarak şunları söyliyebiliriz. Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları senetlerde borç alıp verme ve kiralama vesikalarında tanıklar -şahitler- ekseriyetle nişanlarını koymamışlardır. Bunun çok az istisnasına rastlıyoruz. Yine bu tip vesikalarda borç alanlar yani vesikayı düzenliyenlerin daha çok damga yerine nişan kullandıklarını görüyoruz.

Satış vesikalarında ise tanıkların nişanlarının mutlaka olduğunu -bir iki istisna- vesikayı hazırlıyanın yani satışı yapanın da mutlaka damgasının veya nişanının olduğu görülmektedir. Satış vesikalarında görülen bir diğer özellikte, bazı ailelerin ortak bir damgasının bulunduğu ve iki yahut üç kişinin bir ortak damga ile vesikayı damgaladıkları görülmektedir. Yine bazı satış vesikalarında satışı yapan kişilerce damga yerine nişan kullandıkları da görülmektedir.

İki üç vesikada "nişan-tamga" beraberce kullanılmıştır. Bunun sebebi kesin olarak belli değildir. Belki de bu iki mevhum zamanla birbirine karışmıştır ya da zaman bakımından bir geçiş dönemine rastlaması sonucu kullanılmıştır. Yani damganın çok eskiden beri Türk cemiyetinde bilinmiş olması, bunun yanı sıra nişanın daha sonra öğrenilmiş olması böyle bir karışıklığa sebep vermiş olabilir.

f- Vesikayı yazan kimsenin ismi

Bütün vesikalarda en son olarak vesikayı kaleme alan kişinin ismi bulunmaktadır. Burada dikkatimizi çeken bir husus, borç olarak mal alan kişilerin daha çok vesikayı yazan kişiler olmasıdır. Bu durum da öyle tahmin ediyoruz ki, Uygur cemiyetince, halk kesiminin okumuş yazmış olduğunu bize göstermektedir.

"men yükesiri bididim"[60] (Ben Yükesiri bitirdim-yazdım-).

"men toqluk tonga ayıdıp bitidim"[61] (Ben Togluk Tonga, sorarak bitirdim-yazdım).

---

56 Radloff, *Uigurische*, No. 16.
57 Radloff, *Uigurische*, No. 2.
58 Radloff, *Uigurische*, No. 73.
59 Radloff, *Uigurische*, No. 98.
60 Malov, *Dud*, No. 1.
61 Radloff, *Uigurische*, No. 70.

"men turçi kıryakuz-ka aydıp bitidim"[62] (Ben Turçi, Kıryakuz'a sorarak bitirdim -yazdım-).

"men öz-üm bitidim"[63] (Ben kendim bitirdim-yazdım-).

4– Borç Alıp–Verme Vesikaları

1- Herhangi bir ihtiyaçtan dolayı borç alınan maddeler

Faizi ile borç alma vesikalarında, bütün diğer vesikalarda olduğu gibi, tarih vesikanın en başında yer almaktadır. Tarihten hemen sonra, kimin, hangi ihtiyaçtan dolayı, kimden, ne kadar ihtiyaç duyduğu malı aldığı kaydedilmiştir. Herhangi bir malı bir tek kişi borç alabildiği, gibi[64] iki kişi[65] veya ikiden daha fazla kişilerde alabilmektedir.[66]

Borç alınan mallar çok çeşitli olup, faizi ile alınan ihtiyaçlar şöyle sıralanabilir:

a- "künçid" (Susam)[67]
b- "Ür" veya "yür" (Darı)[68]
c- "Kebez" (Pamuk)[69]
d- "Bor" (Şarap)[70]
e- "Tarıg" (Hububat)[71]
f- "Buğday" (Buğday)[72]
g- "Böz" (Pamuklu kumaş)[73]

---

62 Radloff, *Uigurische*, No. 29.

63 Radloff, *Uigurische*, No. 56.

64 Radloff, *Uigurische*, No. 1, 7, 10, 20, 26, 27, 29, 37, 70. Malov, *Dva*, No. 1, Yamada, *Loan Contracts...*, 2734.

65 Radloff, *Uigurische*, No. 34.

66 Yamada, *Loan Contracts*, TM. 76.

67 Radloff, *Uigurische*, No. 7, 20, 27, 37.

68 Yamada, *Loan Contracts*, 2734.

69 Radloff, *Uigurische*, No. 70.

70 Radloff, *Uigurische*, No. 1.

71 Malov, *Dva*, No. 1.

72 Yamada, "Isutanburu Daigaku toshokan shozo higashi Torukisutan shutsudo monjo-rui -Toku ni Uigurumonjo ni tsuite-" (On the manuscripts from East Turkestan preserved in the Library of İstanbul University, especially on Uighur Documents), *Seinan Ajia Kenkyu*, No. 20 (1968), s., 21-22.

73 Radloff, *Uigurische*, No. 10, 26, 29, 34.

h- "Kuapu" (Pamuklu kumaş)[74]

ı- "Künüş" (Gümüş)[75]

i- "Koçırda kidiz" (Koyun keçesi)[76]

Borç alınan malların faizi ile ve hangi ölçüyle alındığı vesikalarda kaydedilmiştir.

"manga kaisidu-ka tüş-ke[77] künçid kergek bolup il temir-tin bir küri[78] künçid altım"[79] (bana, Kaisidı'ya faizi ile susam lâzım olduğundan, İl Temir'den bir küri susam aldım).

---

74 Radloff, *Uigurische*, No. 67, 85. "Kuapu" kelimesi Radloff tarafından "Kokbu" şeklinde okunmuş ve "böz" (pamuklu kumaş) kelimesinin eski bir şekli olduğu söylenmiştir. (Radloff, *Uigurische*, s., 120 ve 141.) Fakat bu kelimenin Çinceden ödünç alınan bir kelime olduğu hakkında da Yamada ("Uighur Documents of Sale and Loan Documents," s. 75) bir fikir ileri sürmüştür. Bir tarla satış vesikasında da göreceğimiz gibi, tarlanın fiyatı "kuapu" olarak değerlendirilmiştir. İster "böz" kelimesinin eski şekli, ister Çinceden alınan ödünç bir kelime olsun, kanaatimizce kelime "pamuklu kumaş" ile ilgilidir. Çünkü, kelimenin sonundaki "Pu" kelimesinin Çincede kullanılışı için bak, Wittfogel-Feng, *History of Chinese Society Liao*, s., 173. Kuapu ile ilgili vesikalar şunlardır: Radloff, Uigurische, No. 67, 85.

75 Radloff, *Uigurische*, No. 18, 27, 47, 52, 113.

76 Radloff, *Uigurische*, No. 63.

77 Vesikalarda bazen "tüş" (faiz), bazende "tüs-ke" (faizi ile) olarak geçmektedir. Tüş kelimesinin asıl manası "yemiş" ve "mükâfat" olarak bilinmektedir. (Bak, Gabain, A. von., *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941, s., 346 ve Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s., 259). Kelime "yemiş" ve "mükâfat" anlamına gelmesine rağmen bütün borç alma vesikalarının hepsinde "faiz" olarak geçmektedir. "Tüş" ve Tüş-ke" kelimeleri için bak, Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları" s., 19 ve Yamada, "A study on Uighur Documents of loan for Consumption," s., 118.

78 "Küri" Çince "Tou" ölçü birimine eşit olup, Karl Heirich Menges'in ifadesine göre 224 kg. ağırlığındadır. (Bak, Francis Woodman Cleaves. "An early Mongolian Loan contract from Oara Ooto," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt 18 (1955), s., 34). Bugün "küre" şekliyle Doğu Türkistan'da aynı mana ile kullanılmaktadır. (Bak, Luis Ligeti, "Un vocabulaire Sino-Ouigour des Ming." *Acta Orientalia*, Cilt 19 (1966), s., 178 ve W. Bang-A. von Gabain, "Uigurische Studien," *Ungarische Jahrbücher*, Cilt 10 (1930), s., 203). Çinde sıvı ve katı maddeler için kullanılan "tou" ölçü birimi, Uygurlarda da ağırlık ölçüsü olarak kullanılmıştır. Fakat ileride de göreceğimiz gibi "küri" toprak ölçüsü olarak da kullanılmış hissini vermektedir. Bu duruma ileride tekrar dönülecektir.

79 Radloff, *Uigurische*, No. 7.

"manga yigedmiş-ke tüş-ke üür kergek bolup çagan-ta waptsu-tunun[80] küri-si üz-e iki şık[81] üür altım"[82] (Bana, Yigedmiş'e faizi ile darı lâzım olduğundan, Çagan'dan Faptsutu'nun ölçüsü ile iki şık darı aldım).

"manga usin-e-ke kebez kergek bolup sauriya siri-tin dört tang[83] kebez tüş-ke altım"[84] (Bana, Usini'ye pamuk lâzım olduğundan, Sauriya Siri'den faizi ile dört tang pamuk aldım).

"manga ming temür-ke bor kergek bolup turı bakşı-tın yarım kap[85] bor al-tım."[86] (Bana, Ming Temür'e faizi ile şarap lâzım olduğundan, Turi Balışi'den ya-rım kap şarap aldım).

"manga ... ögrüz temirke ... tarıg kergek bolup badrun-tın iki küri tarıg al-tım."[87] (Bana, Ögrüz Temir'e ... hububat lâzım olduğundan, Badrun'dan iki küri hububat aldım).

"manga kıryakuz-ka böz kergek bolup yanba-tu-tin iki iki bağ[88] böz altım"[89]

---

80 Faptsutu, Çinli Budist rahibidir. Bu ismin Çinceden Uygurcaya girişi hakkında Cleaves'in ileri sürdüğü fikirleri Yamada'da kabul etmiştir. Bak, Yamada, "Uighur Documents of Sale and Loan Contracts," s., 78.

81 "Şık" kelimesi büyük bir ihtimalle Çince "shıh" (taş, ölçü birimi) ile ilgilidir. (Bak. Cleaves, "An early Mongolian loan contract from Oara Ooto," s., 46). "Şık" kelimesi önce bir hacim birimi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra top-rak ölçüsü olarak kullanılmıştır. (Bak, Yamada, (Four notes on several names for Weights and Measures in Uighur Documents," *Studia Turcica*, Budapest, 1971, s., 491).

82 Yamada, *Loan Contracts...*, s., 168.

83 "Tang", pamuğun hesap edilmesinde kullanıldığını gördüğümüz bir keli-me olup, vesikaların yazıldığı devirde ağırlığının ne olduğu hakkında hiç bir bil-gimiz yoktur. (Bak, Yamada, "Four notes on several names for Weights and Mea-sures in Uighur Documents," s., 496.

84 Radloff, *Uigurische*, No. 70.

85 "Kap" sıvı maddeler için kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Kap kelimesi Orta Asya lehçelerinde "Vazo" olarak geçmektedir. (Bak, G. Jarring, An Eastern *Turkic-English Dialect Dictionary*, Lund, 1946, S., 238). Yukarıda gördüğümüz gibi, kelime birim olarak "bir kap" şeklinde kullanıldığı gibi, "yarım kap" olarak-ta kullanılmaktadır. (Radloff, *Uigurische*, No. 4).

"otuz tembin bir kap" (Malov, *Dva*, No. 1), "otuz tembin bir kap şarap" (Radloff, *Uigurische*, No. 4), "otuzar tembin tatlı şarap bir kap" (Radloff, *Uigu-rische*, No. 10). Yukarıdaki üç örnekten "bir kap" ölçünün "otuz tembin"e eşit olduğu görülmektedir.

87 Malov, *Dva*, No. 1.

88 "Bağ" kelimesi Çincede ki "liang tuan" (iki tuan) birimine eşittir. "Tuan" Çincede kumaş ölçüsü olarak kullanılmaktadır. (Bak, *Mathew's Chinese-English Dictionary*, s., 953.) Bağ kelimesi için ayrıca bak, Yamada, "Four notes on several names...," s., 495.

89 Radloff, *Uigurische*, No. 29.

(Bana Kıryakuz'a pamuklu kumaş lâzım olduğundan, Yanbatu'dan dört bağ pamuklu kumaş aldım).

"men inal bars-ka yüz kuabu kergek bolup yaçankır-tın altım"[90] (Ben İnal Bars'a yüz pamuklu kumaş lâzım olduğundan Yaçankı 'dan aldım).

"manga bolmış-ka asıg-ka[91] kümüş kergek bolup kara ogul-ta altı stir[92] kümüş altım"[93] (Bana, Bolmış'a faizi ile gümüş lâzım olduğundan, Kara Oğul'dan altı stir gümüş aldım).

"manga büdüs tutung-ka koçında kidiz kergek bolup arslan.singkur öl-te bir kidiz altı böz-ke altım"[94] (bana, Büdüs Tutung'a koyun keçesi lâzım olduğundan, Arslan Singur Öl'den altı pamuklu kumaş karşılığında bir keçe aldım).

"manga kalımtu-ka buğday kergek bolup irinçkül-tin iki yarım tagar[95] buğday altım"[96] (Bana Kalımtu'ya buğday lâzım olduğundan, İrinçkül'den iki yarım tagar buğday aldım).

2: Alınan borcun faizi ile birlikte geri verilmesi

Borç alıp-verme vesikalarında, faizi ile alınacak mal belirtildikten sonra, ne zaman ve hangi miktar ile faiz karşılığı malın geri verileceği kaydedilmiştir. Umumiyetle vesikalarda, hangi ihtiyaçtan dolayı mal faizi ile alındaysa, yine aynı mal, faizi ile birlikte geri verilmektedir. Fakat, bazı vesikalarda, borç olarak alınan mala karşılık, bir başka malın borç karşılığı verildiği de görülmektedir.

Borç susam alımlarında, faiz karşılığında yine susam verilmiştir. Yani susam bir başka mal ile değiştirilmeden borç veren kişiye geri verilmektedir. Susam alımıyla ilgili olarak elimizdeki vesikalardan bir tanesi hariç, diğerleri daima borç olarak verilmiştir. Borç olarak alınan susamın faizi ile birlikte daima sonbaharda ödeneceği de belirtilmiştir.

---

90 Radloff, *Uigurische*, No. 85.

91 "asıg" (faiz), "asıg-ka" (faizi ile). Asıl manasının "İstifade, menfaat, faide" olduğunu gördüğümüz bu kelime vesikalarda "faiz" olarak kullanılmıştır. (Bak, Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," s., 18.

92 "Stir", Çince bir "liang"a eşit olan ağırlık ölçüsüdür. Bir liang ise yaklaşık olarak 14 gram'dır. (Bak, Yang Lien-sheng, "Number and units in Chinese Economic History," *Studies in Chinese Institutional History*, Cambridge, 1963, s., 179).

93 Radloff, *Uigurische*, No. 18.

94 Radloff, *Uigurische*, No. 65.

95 "tagar" 224 kg. ağırlığında bir ölçüdür. (Bak, Cleaves, "An early Mongolian loan contracts...," s., 34.

96 Yamada, *İstanbul...*, s., 22.

"küz iki küri künçid birürmen"[97] (Güz -Sonbaharda- iki küri susam vereceğim) veya "küz yangıda iki köni künçid birürmen"[98] (Güz başında -Sonbaharda- iki köni susam vereceğim).

Değişiklik gösteren vesikada ise, bir şahsın özel ölçüsü ile susam alınmış ve faizi ile birlikte, alınan susam, bu özel ölçüyle geri verileceği kaydedilmiştir. "manga kumaş bai-ka tüş-ke künçid kergek bolup kaiimtu-tin öz badır birle on iki badır künçid altım küz yangı-ka yegirmi iki badır künçid köni birürmen"[99] (Bana Kumaş Bai'ya faizi ile susam lâzım olduğundan, Kayıntu'dan, kendi ölçüsü ile oniki badır susam aldım. Güz başında -sonbaharda- yirmi iki badır susamı tam olarak vereceğim-. Darı ile ilgili vesikada da göreceğimiz gibi, burada da özel bir ölçü kullanılmıştır. Darı ile ilgili vesikada borç olarak darı veren kişi Faptsutu isimindeki bir Budist rahibidir. Bu mevzuuya Borç alıp-verme vesikalarının sonunda tekrar dönüleceği için burada fazla bilgi verilmemektedir.

Borç susam alımlarında, her ne kadar, bunun bir ihtiyacı karşılamak için alındığı kaydedilmişse de, bu ihtiyacın ne olduğu vesikalardan açık bir şekilde anlaşılmamaktadır. Tarla satış veya kiralama vesikalarına baktığımızda, susamla ilgili bir vesikaya rastlıyamadık. Borç susam alan şahıslar, acaba aldıkları susamı tohum olarak kullanmak üzere mi aldılar sorusu akla gelmektedir. Çünkü, susamın faizi ile birlikte geri verilişi daima sonbaharda olmaktadır. Böyle olunca da, tohumluk olarak alınan susam ekiliyor ve borç alınan miktar, faizi ile birlikte sonbaharda geri veriliyor. Fakat bu durumu aydınlatacak elimizde herhangi bir vesikada bulunmamaktadır. Şayet alınan susam tohumluk olarak alınmıyorsa, o zaman borç susam alan şahıs, sonbaharda para mukabilinde bir başka kişiden susam alıp, bunu borç aldığı kişiye vermesi lâzım gelmektedir. Belki de bir başka ihtimal olarak, şahıs susamı yiyecek olarak kullanmak için almakta veya yağını çıkartmaktadır. Alınan bu susamın ticaret yapmak maksadıyla alınmadığını düşünmekteyim. Çünkü, hem borç olarak alınan susam bir ticaret için kullanılacak ölçüde değil hem de elinde susam bulunan ve şahıslara borç olarak susam veren kişiler zaten bu işin ticaretini yapanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Borç darı ile ilgili vesikalarda da faizi ile birlikte darının sonbaharda ödeneceği kaydedilmiştir.

"yangı-ta yaraglığ tüş-i birle köni birürmen"[100] (yenide -yeni hasat mevsiminde uygun faiz ile birlikte tamamen geri vereceğim).

Birinci vesikada Budist rahibi olan Faptsutu'nun ölçüsüyle darı borç olarak alınmıştır. Yalnız sonbaharda geri verilirken faiz miktarı belirtilmemiş ve ancak

97 Radloff, *Uigurische*, No. 7.

98 Radloff, *Uigurische*, No. 20.

99 Radloff, *Uigurische*, No. 27.

100 Yamada, *Loan Contracts...*, s., 168.

uygun faizle ödeneceği kaydedilmiştir. İkinci vesikada ise, alınan bir şıg darıya mukabil faiz olarak, yarım şıg darı alınmış ve bir buçuk şıg darı ödeneceği bildirilmiştir.

Borç pamuk alımıyla ilgili vesikada da, diğerlerinde olduğu gibi, alınan miktarın faizi ile birlikte sonbaharda verileceği kaydedilmiştir.

"küz yang-ta yiti tang kebez köni birürmen"[102] (Güz başında -sonbaharda- yedi tang pamuğu tamamen vereceğim). Görüldüğü gibi, alınan dört tang pamuğun faizi üç tang pamuk olmaktadır.

Borç olarak alınan malın yerine bir başka mal ödenmesiyle ilgili vesikalar, borç şarap alımıyla ilgilidir. Burada borç olarak şarap alınmış ve "küz yangı-ta bir kap süçüg köni birürmen"[103] Güz yenide -hasat zamanında- bir kap tatlı şarabı tam olarak vereceğim. Hernekadar burada alınan -verilen- mal şarap olarak görünüyorsa da herhalde "tatlı şarap" ile kastedilen "şıra" veya şarabın ham maddesi diyebileceğimiz "üzüm suyu" olması lâzım. Çünkü bilindiği gibi, şarap ancak belli bir süre bekletildikten sonra olmaktadır.

Borç olarak alınan malın yerine bir başka mal verilmesi ile ilgili vesika bir hububat alımında görülmektedir. "küz yangı-ta otuz tembin bir kap süçük köni birürmen"[104] (Güz yerine -sonbaharda- otuz tembin'i bir kap -yapan- tatlı şarabı tam olarak vereceğim).

Pamuklu kumaş alma ile ilgili vesikalarda, faizi ile birlikte ödenenin yapılacağı zaman, alınan pamuklu kumaşın yerine bir tarla yahut tatlı şarabın verildiğini görmekteyiz.

"küz yangı-ta otuz tembin süçügni bir kap berürüm"[105] (Güz yenide -sonbaharda- otuz tembin'i bir kap -yapan- tatlı şarabı tam olarak vereceğim).

"küz yangı-ta altırar bözni köni berirbiz"[106] (Güz yenide -sonbaharda- altışar pamuklu kumaşı tam olarak vereceğiz).

"yangı-ta iki şıg ..... birürmen"[106] (Yenide -sonbaharda- iki şıg .... vereceğim). Bu vesikada alınan pamuklu kumaş karşılığı olarak verilecek malın yazıldığı yer kopuktur. Onun için doğrudan doğruya bir şey söylemek mümkün değil. Fakat büyük bir ihtimalle alınan pamuklu kumaş karşılığında tarla verilmektedir. Çünkü bizi bu düşünceye sevkeden satırlar, vesikanın daha altında yazılmış olan ve kendisi ortadan kaybolursa -ölürse- o takdirde, kendisine ait olan anızlık yerini vermeleri için akrabalarına direktif vermesidir. Diğer taraftan vesikada kullanılan

101 Yamada, "The Oayımtu MSS," *Toyoshi Kenkyu*, Cilt 34, 1976, s., 83.
102 Radloff, *Uigurische*, No. 70.
103 Radloff, *Uigurische*, No. 1.
104 M lov, *Dva*, No. 1.
105 Radloff, *Uigurische*, No. 10.
106 Radloff, *Uigurische*, No. 34.

şıg kelimesinin biz aynı zamanda toprak ölçüsü olarak da kullanıldığını bilmekteyiz.

Borç gümüş para alma vesikalarında ödeme şekli diğer borç alma vesikalarından biraz değişiklik göstermektedir. Bu vesikalarda borcun ödeme zamanı, bir vesika dışında belirlenmemiştir. Alınan gümüş kaç ay borç alanın elinde bulunursa, her ay için faiz vermeyi kişi kabul etmiştir. Faiz olarak "bakır kümüş" verilmektedir.

"kaç ay tutsar men ay sayu birer yarım bakır kümüş aşıg .... birle köni birürmen"[107] (kaç ay ben -elimde- tutarsam, her ay için her bir gümüşün faizi olarak bir buçuk bakır vereceğim).

"bir ayta birer bakır kümüş asıg birle köni birürmen"[108] (bir ayda bir bakırı her bir gümüşün faizi olarak vereceğim).

"kaç ay tutsar men ay sayu birer bakır kümüş asıg-ı birle köni birürmen"[109] (kaç ay ben tutarsam -elimde bulundurursam- her ay için her bir gümüşün faizi olarak bir bakır vereceğim).

"onunç ay on yangıka men il yangıçta[110] asıg-ı birle birürmen"[111] (Onuncu ayın onuncu gününde ben, âdet olduğu gibi faizi ile birlikte vereceğim). Bu vesikada gördüğümüz gibi, diğer vesikalarda pek rastlıyamadığımız bir durumla karşılaşmış bulunuyoruz. Faizin ödeneceği zaman bu vesikada belirtilmiştir. Fakat faizin ne kadar olacağı belli edilmemiş, yalnız âdet olduğu üzere geri verileceği kaydedilmiştir.

"Kuapu" (pamuklu kumaş) ile ilgili vesikada da alınan pamuklu kumaşın faizi ile birlikte geri verileceği bildirilmiştir. Yalnız bu vesikaların birinde, borç gümüş alma vesikasında gördüğümüz gibi, faizi ile birlikte pamuklu kumaşın ödeneceği zamanı belirtilmiştir. Pamuklu kumaş ile ilgili diğer vesika çok eksik olduğundan, faiz miktarı ve ödenecek zaman için herhangi bir şey söylemek mümkün olmamaktadır.

Pamuklu kumaş ile ilgili bir vesika çok ilgi çekicidir. Gerçi bu vesikada kopuktur fakat ödemenin zamanı ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Tavuk yılının altıncı ayının onbirinci gününde borç olarak pamuklu kumaş alınıyor ve köpek yılının altıncı ayının birinci günü, elli pamuklu kumaş verilecek, sonra yüz elli pamuklu kumaş daha verilecektir.[112] Köpek yılının altıncı ayında, alınan borcun bir kıs-

---

107 Radloff, *Uigurische*, No. 18.

108 Radloff, *Uigurische*, No. 47.

109 Radloff, *Uigurische*, No. 52.

110 "İl yangıça" yahut "El yangıça" deyimi daha çok "örf" manasında kullanılmıştır. Vesikalarda ifade ettiği mana ise daha çok "mahalli âdet"tir.

111 Radloff, *Uigurische*, No. 113.

112 Radloff, *Uigurische*, No. 85.

mı olan elli pamuklu kumaş geri verileceğine göre ilk faiz ödemesi borç alımından tam bir sene sonra olmaktadır. Borç "Tavuk" yılının altıncı ayında alınıyor "Köpek" yılının altıncı ayında ilk borç ödeme yapılıyor. Bilindiği gibi, "Tavuk" yılından sonra "it" yılı gelmektedir.

Borç olarak koyun keçesi alımındaki ödeme tarzında da biraz farklılık göze çarpmaktadır.

"bilen barmış arkış yanmış-ta altı böz birip idurman arkış-tın idmasar men birer böz asıg bilen köni birür men kaç ay tutsar bu ok yangça asıg-ı bilen köni birürmen"[113] (Kervan döndüğünde, faizi ile birlikte hepsini birden verecek ve altı pamuklu kumaşı göndereceğim. Eğer kervanla yollamazsam, her ay -ve- her bir pamuklu kumaş için faizi ile tamamen vereceğim. Kaç ay elimde tutarsam, bu şekilde faizi ile birlikte tam olarak vereceğim). Kervanın dönüş zamanı ve dolayısıyla ödeme zamanı vesikada belirtilmemiştir. Fakat, borç gümüş alma vesikalarında da rastladığımız gibi, borç aldığı pamuklu kumaşı elinde tuttuğu her ay için ve herbir pamuklu kumaşı faiz olarak vereceğini taahhüt etmiştir.

Son olarak da buğday ile ilgili vesikadaki ödeme tarzını görelim: "olkim kün-te birmeser men kün teri bile birür men"[114] (bu günden sonra eğer yollamazsam, günlük faizi ile birlikte ödiyeceğim). Buğday borç alımı ile ilgili bu vesikadaki alınan borcun zamanında ödenmediği takdirde, günlük faizi ile birlikte ödeneceği kaydı, şimdiye kadar gördüğümüz hiçbir borç alma vesikasında yoktur. Para vesikalarında bile, alınan borcun faizi aylık olarak hesap edilmesine karşılık, buğday alımında, faizin günlük olarak hesap edilmesi, büyük bir ihtimalle, buğdayın çok daha kıymetli bir mal olduğunu ortaya koymaktadır.

3- Borç veren kişinin haklarının korunması

Borç alıp-verme vesikalarında, zamanında ödenmeyen yahut borç alan kişinin ortadan kaybolması -ölmesi- halinde, borç veren kişinin mağdur olmaması için, vesikalarda borç alan kişiler, aldıkları malı nasıl ve kimler tarafından ödeneceğini bildirmişlerdir.

"birginçe bar yok bolsar men kasuk ew-teki-ler bile köni birsün-ler"[115] (-geri- verinceye kadar, eğer ben gözükmezsem -ortadan kaybolursam, ölürsem- küçük kardeşim Kasuk ve evdekiler -ailem- tamamen geri vereceklerdir.

"birginçe yokbar bolsar men oğlum kawsung köni birz-ün"[116] (-geri- verinceye kadar-, eğer ben gözükmezsem -ortadan kaybolursam, ölürsem- oğlum Kawsung tamamen geri verecektir).

113 Radloff, *Uigurische*, No. 63.
114 Yamada, *İstanbul...*, s. 22.
115 Radloff, *Uigurische*, No. 7.
116 Yamada, *Loan Contracts...*, s., 168.
117 Radloff, *Uigurische*, No. 70.

"birginçe bar yok bolsar men inim budruk ewdekiler birle berürmen birmedin keçüser men il yangıçta asıg-ı birle birürmen"[117] (-eğer- geri verinceye kadar ben gözükmezsem -ortadan kaybolursam, ölürsem- küçük kardeşim Budruk ve evdekiler -ailem- geri vereceklerdir. Eğer vermezlerse ve zamanını -geçirirsem- âdet olduğu üzere faizi ile birlikte ödiyeceğim).

"birmedin keçüser men il yangıçta tüşi birle köni berürmen"[118] (Eğer vermezsem, âdet olduğu üzere, faizi ile birlikte ödiyeceğim).

"birmedin keçürser men il yangıça tüşi birle köni berürmen birginçe bar yok bolsar men Nom Kuli, ewdekiler birle köni berürmen"[119] (Eğer vermezsem, âdet olduğu üzere faizi ile birlikte ödiyeceğim. -Geri- verinceye kadar ben gözükmezsem -ortadan kaybolursam, ölürsem- Nom Kuli ve evdekiler -ailem- tamamen geri vereceklerdir).

Şarap, hububat, pamuklu kumaş, koyun keçesi, buğday borç alımlarında, borç verenin mağdur olmaması durumu hep aynı şekilde verileceği bütün vesikalarda kaydedilmiştir.

Borç gümüş alımında, borç alanın öldüğü takdirde, karısı tarafından borcunun ödeneceğinin söylenmesi, diğerlerinden farklılık göstermektedir.

"birginçe yok bar bolsar men kişim tüzük köni birz-ün"[120] (geri verinceye kadar ben gözükmezsem -ortadan kaybolursam, ölürsem- karım Tüzük tamamen geri versin).

4- Borç alanın imzası yahut mührü ve vesikayı yazanın belirlenmesi

Borç alma vesikalarında son olarak şahitlerin isimleri, borç alan kişinin imzası (nişan) yahut mührü (tamga) bulunmaktadır. Son olarak da vesikayı yazan kişi belirtilmiştir.

"bu tamga biz ikegü-nüng ol men wapdsu-tu bitidim"[121] (Bu mühür biz ikimizindir. Ben Faptsutu bitirdim -yazdım-). Bu vesikada ismi geçen Faptsutu, aynı zamanda borç veren kişidir.

"bu nişan mening ol men kaisidu öşüm bitirdim"[122] (Bu imza benimdir. Ben Kaisitu kendim yazdım). Burada da vesikayı yazan Kaisitu, borç olarak susam alan şahıstır.

---

118 Radloff, *Uigurische*, No. 23.

119 Radloff, *Uigurische*, No. 1.

120 Radloff, *Uigurische*, No. 18.

121 Yamada, *Loan Contracts...*, s., 168.

122 Radloff, *Uigurische*, No. 7.

"bu nişan men ögrüş temir-ning ol men yükesiri bitidim"[123] (Bu imza ben Ögrüş Temir'indir. Ben Yükesiri bitirdim -yazdım-). Vesikayı yazan kişi diğer vesikada isimleri geçen borç alanın akrabalarından yahut şahitlik edenlerden biri de olmayıp, sadece vesikayı yazmakla görevlendirilen kişidir.

Vesikaların yazarları, kimi zaman borç alan kişiye sorarak vesikayı yazdığını belirtmektedir.

"bu nişan men kıryakuz-nın ol men turçi kırkyakuz-ka aydıp bitidim"[124] (Bu nişan -imza- ben Kıryakuz'undur. Ben Turçi, Kıryakuz'a sorarak bitirdim -yazdım-).

"bu tamga men bolmış-nıng ol men ... tutung ayıdıp bitirdim"[125] (Bu mühür ben Bolmış'ındır. Ben ... Tutung sorarak yazdım).

"bu nişan men kalimtu-nın ol men kalımtu öşüm bidtim"[126] (Bu imza ben Kalımtu'nundur. Ben Kalımtu kendim bitirdim -yazdım-). Bu buğday borç alımıyla ilgili vesikada da borç alan Kalımtu'nun hem nişanı vardır hem de vesika kendisi tarafından yazılmıştır.

İki kişi tarafından borç olarak alınan pamuklu kumaş vesikasında, alıcılardan birisi, diğerine sorarak vesikayı yazmıştır. Aynı zamanda da ikisi ortak olarak vesikayı imzalamışlardır.

"bu nişan bizning ol men körü sısı-ka ayıdıp özüm bitidim"[127] (Bu imza ikimizindir. Ben Körü, Sısı'ya sorarak kendim bitirdim -yazdım-). Bu mevzuuda son olarak vereceğimiz örnek, koyun keçesi borç alım vesikası ile ilgilidir. Borç alan kişi mührünü basmıştır. Vesikanın yazarı ise belli değildir.

"bu tamga men büdüs tutung-nung ol"[128] (Bu mühür ben Büdüs Tutung'undur).

Masao Mori bir makalesinde, damganın para ile ilgili vesikaların dışında kullanılmadığından bahsetmektedir.[129] Halbuki, borç alma vesikalarından ikisinde gördüğümüz gibi, (biri koyun keçesi borç alma[130] ve diğeri borç darı alma[131]) borç veren ve alan kişilerin mühür kullandıkları görmekteyiz. Böylece para ile ilgili olmayan vesikalarda da mühür kullanılmış olduğu kesinleşmiş olmaktadır.

---

123 Malov, *Dva*, No. 1.

124 Radloff, *Uigurische*, No. 29.

125 Radloff, *Uigurische*, No. 18.

126 Yamada, *İstanbul...*, s. 22.

127 Radloff, *Uigurische*, No. 34.

128 Radloff, *Uigurische*, No. 63.

129 Mori, "A Study on Uighur Documents of Loan for Consumption". s., 146.

130 Radloff, *Uigurische*, No. 63.

131 Yamada, *Loan Contracts...*, s., 169.

Borç alıp-verme vesikalarının kısa bir değerlendirilmesini yapacak olursak şunları söylememiz mümkün olmaktadır.

Borç olarak alınan malın ne zaman ödeneceği birkaç vesikadaki kesin tarih haricinde bildirilmemiştir. Ancak bu ödemelerin çoğu sonbaharda yapılmaktadır. Vesikalara baktığımızda borç alınlarının tarihleri hemen hepsi ilkbaharda olmaktadır. Yani ilkbaharda alınan borç sonbaharda ödenmektedir.

Para ile ilgili ödünç alma vesikalarına gelince, bunlarda geri ödeme ekseriyetle aylık olarak hesap edilen bir ödeme şeklidir. Faizin aylık olarak hesap edilmiş olması, ihtimal paranın daima değişken bir kıymette olduğunu göstermektedir. Radloff'un fikrine göre vesikalarda ki faiz ödemelerinde görülen miktar "bir stir için her ay bir bakır"dır. Bu fikre Müller ve Maeda'da katılmışlardır. Bundan dolayı Uygurlarda her ay için % 10 faiz var demektir. Çünkü, Müller'in işaret ettiği gibi, bir bakır $\frac{1}{10}$ stir'dir. Eğer böyle olursa % 15 ve hatta % 25'e varan faiz oranları var demektir.[132]

Pamuklu kumaş alımlarında, alınan borç miktarı ya her ay ödenmekte yahut bir sene içinde ödenmesi söz konusu edilmektedir.

Faizi ile borç alınan mallar umumiyetle alınan malın aynısı olarak ödendiği gibi, değişik bir mal ile de ödeme yapılabilmektedir. Mesela, hububat yerine tatlı şarap verilmesi veya pamuklu kumaş yerine yine tatlı şarap verilmesi gibi.

Borç alan kişi, borç olarak aldığı malı zamanında ödeyeceğini veya ortadan kaybolması -ölmesi- halinde borcunun kimler tarafından ödeneceğini kesin olarak belirtmiştir. Bu kayıt en yakın akrabalardan başlıyarak en uzak akrabalarına kadar sıralanmaktadır. Vesikalarda kadınlara da yer verildiğini görmekteyiz. Fakat bunlar hiçbir zaman borç alan veya borç veren kişiler olarak karşımıza çıkmamaktadırlar. Yalnız iki vesikada kocasının ölümü halinde alınan borcun, karısı tarafından ödeneceği kaydedilmiştir.

Vesikalarda ceza olarak yalnızca "İl yangıça" (mahalli âdet)e göre faizi ile birlikte ödeme cezası verilmiştir. Bu tip vesikalarda hiçbir zaman devlete ceza ödenmemiştir. Bu durum ise yapılan bu anlaşmaların, şahıslar arasında kalan ve tamamen günlük ihtiyaçları karşılamak için alınan mallar olmasından veya taşınmaz olmayıp, mülkiyetle ilgisi bulunlmadığından ileri geldiği kanaatindeyim.

Borç alıp-verme vesikalarında ki bir başka husus, Budist rahibi olan kişilerin şarap, susam gibi malların satıcısı olmalarıdır. İleride tarla ve köle vesikalarında da göreceğimiz gibi, burada da Budist rahipleri köle ve toprak alıcısı durumundadır. Bu durum da bize Uygur cemiyeti içinde Budist rahiplerinin rolünü göstermesi bakımından önemlidir.

---

132 Mori, "A Study on Uighur Documents on Loans of Consumption," s., 129.

Bu tip vesikalarla ilgili diğer bir husus ise Bolmış ve Kayımtu ismindeki iki kişinin durumlarından Uygur cemiyeti hakkında az dahi olsa bazı neticeler çıkartmamıza yardımcı olmaktadır.

Bolmış isimli şahısla ilgili olan vesikalarda, bu kişinin Kara oğul isimli bir kimseden Fare yılının dördüncü ayının birinci günü altı liang gümüş borç aldığını görmekteyiz.[133] Bolmış, Kösünçi isimli bir şahistan At yılının beşinci ayının sekizinci gününde dört liang gümüş daha borç alıyor.[134] Yine aynı şahıs, Işıre isimli bir kişiden Fare yılının dokuzuncu ayının onikinci gününde üç liang gümüş daha almaktadır.[135] Her ne kadar Bolmış ismi, bir cemiyette değişik kişilerin ismi olarak karşımıza çıkabilirse de, bu yukarıdaki üç vesikada Bolmış'ın aynı kişi olduğuna dair vesikalarda bazı noktalar göze çarpmaktadır. Çünkü, (Radloff, *Uigurische*, No. 18 ve 52) vesikalarda Bolmış'ın karısının ismi Tözük olarak gözükmektedir. Ayrıca her iki vesikayı yazan şahsın da Yıkınç Tutung ismindeki bir şahıs olması ve bunlara ilaveten, bu her iki vesikada da Borlukçı isimli kişinin şahitlik yapması, bilhassa bu iki vesikanın aynı kişiye yani Bolmış'a ait olduğunu göstermektedir. Bu iki vesikadan çıkardığımız neticeden yine aynı isimli bir şahsın gümüş borç alınasıyla ilgili olduğu için, (Radloff, *Uigurische*, No. 47) üçüncü vesikasında aynı şahsa ait olduğu hükmüne varmaktayız.

Bu vesikalarda, bir şahsın çeşitli zamanlarda üç kere borç para almakta olduğunu gördük. Bu durum bize, Uygur cemiyetinde, maddi bakımdan güç durumda olan kişilerin bulunduğunu gösteren önemli bir delil olarak gözükmektedir.

Vesikalarda, yukarıdaki kanaatimizin tam tersini gösteren bir durumla da karşılaşmamız mümkün olmaktadır. Bir başka deyişle, cemiyette zengin kişilerinde olduğunu görmekteyiz. Radloff, *Uigurische*'de bulunan yedi tane vesika, Kayımtu ismindeki bir şahısla ilgilidir. Yamada'nın Almanya'da yaptığı çalışmalar sırasında, dokuz tane daha Kayımtu ile ilgili vesika bulmuştur.[136]

Radloff, *Uigurische*'deki vesikalarda Kayımtu, sırasıyla şu maddeleri kiraya vermektedir.

1- Radloff, Uigurische, No. 10: pamuklu kumaş
2- Radloff, Uigurische, No. 11: tarla
3- Radloff, Uigurische, No. 19: tarla
4- Radloff, Uigurische, No. 20: susam
5- Radloff, Uigurische, No. 27: susam
6- Radloff, Uigurische, No. 28: tarla
7- Radloff, Uigurische, No. 37: susam

133 Radloff, *Uigurische*, No. 18.

134 Radloff, *Uigurische*, No. 47.

135 Radloff, *Uigurische*, No. 52.

136 Yamada, "Kaiimtu monjo no koto." (The Oayımtu MSS). *Toyoshi Kenkyu*, Cilt 34, Sayı 4 (1976), ss., 514-540.

Yamada'nın bulmuş olduğu vesikalarda da Kayımtu şu maddeleri kiraya vermektedir.[137]

1- TM 75: susam
2- TM 76: hububat
3- TM 81: tarla
4- TM 83: buğday
5- TM 86: pamuklu kumaş
6- TM 100: tarla
7- TM 101: tarla
8- TM 106: buğday
9- TIID 204: tarla

Gördüğünüz gibi, Bolmış ile ilgili vesikaların tam tersine, yukarıdaki vesikalarda, bir şahsın ne kadar çok borç olarak mal verdiğini göstermektedir. Herhalde bu durum da bize Kayımtu'nun zengin bir kişi olduğunu ispat etmektedir.

5- Kiraya verme ile ilgili vesikalar

a- Tarla kiraya verme vesikaları

Tarla kiralamakla ilgili olarak elimizde sekiz tane vesika bulunmaktadır. Bunlardan bazıları yıpranmış olduğundan çok eksiktir ve kesin bir netice çıkartılması mümkün olmamaktadır. Bu vesikalarda, borç alıp-verme vesikaları gibi, bir tarih ile başlamıştır. Vesikalarda, kişiler şu ihtiyaçlarından dolayı tarla kiralamaktadırlar:

a- pamuk[138]
b- mısır[139]
c- para[140]
d- tarla[141] (Bu tarlanın hangi ihtiyaçtan dolayı kiralandığı belli değildir).
e- ekin ekme[142] (Burada ne ekileceği belirtilmemiştir).

Para ihtiyacı dışındaki vesikalarda, şahıslar, hangi ihtiyaçlarını karşılamak için tarlayı kiralıyacaklarını belirtmekte ve daha sonra kira karşılığı olarak tarla sahibine ne vereceklerini kaydetmektedirler.

Para ihtiyacından dolayı, tarla kiraya verme vesikalarında ise, önce tarla sahibi hangi ihtiyacından dolayı tarlasını kiraya verdiğini belirtmiş ve daha sonra tarlayı kiralıyanın ismi kaydedilmiştir.

---

137 Yamada, "The Oaymtu MSS," s., 520.
138 Radloff, *Uigurische*, No. 2.
139 Radloff, *Uigurische*, No. 11.
140 Radloff, *Uigurische*, No. 15.
141 Radloff, *Uigurische*, No. 19, 66, 86 ve Yamada, *Loan Contracts*, s., 56.
142 Radloff, *Uigurische*, No. 28.

"takıku yıl ikindi ay on yangı-ka manga bay temür-ke kebez tarıku yir kergek bolup temici-ning po suw-takı uduru borlukın on tang kebez yak-a-ka tudtum"[143] (Tavuk yılının ikinci ayının onunda, bana Bay Temür'e pamuk ekimi için yer lâzım olduğundan, Po suyunun diğer tarafındaki Temirci'nin bahçesinden on tang pamuk karşılığında kiraladım).

"biçin yıl aram ay iki yangı-ka manga temür buk-a-ka tarıg tarıku yir kergek bolup kaimtu-ning çengiz-takı ilçi bile-kii tang ülüş-lüg yirin iki şıg yak-a-ka tudum"[144] (Maymun yılının Aram ayının ikinci günü, bana Temür Buka'ya mısır ekimi için yer lâzım olduğundan, Kayımtu'nun Çengiz'de bulunan ve ilçi ile eşit olarak bölüştükleri toprağını, iki şık faizle kiralık olarak tuttum).

Her iki vesikada da gördüğümüz gibi, kiralanan tarlaların önce hangi ihtiyaçtan dolayı kiralandığı ve daha sonra kimden ne karşılığında kiralandığı kaydedilmiştir. Ayrıca, pamuk ve mısır ekimi için kiralanan tarlaların kira bedelleri yine pamuk ve mısır olarak verilmektedir. Kiralanan tarlaların yer olarak kesin sınırları belirtilmemiş olmasına rağmen, tarlaların nerede olduklarını belirten (Po suyunun diğer tarafındaki ve Çengiz'de bulunan) ibareler kullanılmıştır.

Para ihtiyacını gidermek için tarlasını kiraya veren kişinin ismi vesikanın başında yer almaktadır ve bu kişi ihtiyaç sahibidir.

"bars yıl tör-tünç ay yigirmi-ke manga tölek temür-ke sanlık tıyuk-takı taş köprüg-nüng öngdün sıngar-kı tegşintürü tam-lık kayalıkım-nı yana çengür arız yiti küri-lik yir-im-ni yana törtkil çok-dakı tört sıg yir-im-ni yana buyu kıra-dakı üstün çeçek-lik-deki altı sıg yir-im-ni manga sanlıg bu munça yir-ler-im-ni manga tölek temürke yonglak-lig çao[145] yastuk[146] kergek bolup tolmış ayag-ka tegim-ligtin[147] yigirmi yastuk çongdung bav çau alıp taşık-ka bu yir-ler-im-ni tarık yüz-ün

---

143 Radloff, *Uigurische*, No. 2.

144 Radloff, *Uigurische*, No. 11.

145 "Çao", Yüan devrinde Çinde kullanılan kağıt paranın ismidir. T'ing'e benziyen Yastuk'la hesaplanır. Bak, Lien-sheng Yang, *Money and Credit in China*, Harvard University, Cambridge, 1952, s., 65.

146 "Yastuk" Çince *T'ing* denen, elli liang ağırlığındaki gümüş karşılığıdır. Yüan devri kağıt parasına Çince *t'ing, t'ing-çao*, Türkler arasında *Yastuk*, Farsçada *Baliş* denilmektedir. Yüan devrindeki "liang"ın ağırlığı hakkındaki düşünceler tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Bu hususta bak, Cleaves, "An early Mongolian loan contract from Oara Ooto," s., 47.

Vesikalarda "yastuk" kelimesi genellikle "altın" (altın) ile birlikte kullanılmaktadır. Bir iki vesikada da "ak yastuk" olarak geçmektedir. Bu hususta ileride "Oğul satış vesikaları"nda tekrar bilgi verilecektir.

147 "Ayag-ka tegimlik" ("saygı değer, hürmete layık") anlamında olup, Türklere Budizm'den geçtiği bilinmektedir. Budizm dinini kabul etmiş olan devletlerde, bu değim daha çok Budist rahipleri için kullanılmıştır. Türklerin bazı bakımlardan hocalık ettikleri Moğollarda da "ayaga tekimlik" olarak, yine Budist Rahipleri için kullanılmıştır. Bu hususta daha fazla bilgi için bak, Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 19, s., 369.

tik togrı kılıp birtim"[148] (Pars yılının dördüncü ayının yirmisinde, bana Tölek Temür'e ait bulunan Tıyuk'daki taş köprünün ön tarafındaki, etrafındaki, etrafı duvar ile çevrili tarlamı, yine Çengür-Arız'daki yedi kürilik yerimi, yine Törtkil Çok'daki dört şıg yerimi, yine aşağı çiçeklik'deki dört şıg yerimi, bana ait bu kadar yerlerimi, bana Tölek Temür'e para lâzım olduğundan, Saygı Değer Tolmış'tan yirmi yastuk para alıp, istifade etmek üzere, bu yerleri ekip biçsin diye, kendisine verdim).

Bu vesikada diğer iki vesikadan farklı olarak, tarlayı kiraya veren şahıs, tarlasının sınırlarını çok kesin olarak belirtmiş ve daha sonra kime, ne miktarda para karşılığında kiraladığını bildirmiştir.

Tarla kiralama vesikalarında, kiraya verilecek tarlanın kira bedeli de belirtilmiştir.

"on tang kebez ..." (On tang pamuk).

"bu yir-ke neçe urug badsar ikegü teng ündürüp tarır biz bolmış tüş yana teng üleşir biz bu yir-ke birem alım kelser ikegü teng bilür biz"[150] (bu toprağa ne kadar tohum ekilirse, biz ikimiz eşit olarak tarlayı ekip biçeceğiz. Biz aynı zamanda, ürünü eşit olarak paylaşacağız). Görüldüğü gibi bu vesikada, tarlaya ne ekileceği bildirilmemiştir. Aynı zamanda, kiraya veren ve alan şahıslar tarlayı beraber ekip biçecekler ve ürünü yine beraberce bölüşeceklerdir. Tarlayı kiralayan şahıs, ürünün yarısını vermekle, kira bedelinide ödemiş olmaktadır. Eksik olan bir başka vesikada kira bedeli olarak elli Kuabu (pamuklu kumaş) verileceği anlaşılmaktadır.[151] Diğer tarla kiralama vesikalarında ya kira miktarları belirtilmemiştir ya da vesikalar çok eksik olduğundan belli olmamaktadır.

Tarla kiraya vermede, tarlanın mülkiyeti, kiraya veren şahsın üzerinde olduğundan, tarlada yapılacak bütün işlerden sorumlu olmaktadır.

"bu borluk-nıng negü kim salkı sekidi bolsar men temiçi bilür men bay temür bilmez"[152] (bu üzüm bağında yapılacak herhangi bir iş olursa, ben Temiçi bileceğim -yapacağım-, Bey Temür bilmez -yapmıyacak-).

"bu yir-ke engız todka-n birim alım kelz-e men temür buk-a bilür men kaümtu bilmez"[153] (bu toprakta anız için herhangi bir iş yapılacak olursa, ben Temür Buka bileceğim -yapacağım-. Ben Kayımtu bilmiyeceğim -yapmıyacağım-).

---

148 Radloff, *Uigurische*, No. 15 ve Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", ss., 68-69.

149 Radloff, *Uigurische*, No. 2.

150 Radloff, *Uigurische*, No. 28.

151 Radloff, *Uigurische*, No. 86.

152 Radloff, *Uigurische*, No. 2.

153 Radloff, *Uigurische*, No. 11.

"bu borluk-ka angız todka-n birim alım kerz-e men mısır bilürmen kaiimdu bilmez"[154] (bu üzüm bağında anız için herhangi bir iş yapılacak olursa, ben mısır bileceğim -yapacağım-. Ben Kayımtu bilmiyeceğim -yapmıyacağım-).

Vesikaların hiç birinde tarlanın ne kadar bir süre için kiralandığına dair bir kayıt yoktur. Yalnız bir vesikada, kira karşılığı alınan on tang pamuğun "küz yangıda" (güz başında) verileceği kaydedilmiştir.[155] Belki de, kira bedelinin ödenmesi ile tarlayı kiralama süresi de bitmiş olmaktadır. Yani kiralanan tarla bir mevsimlik olarak kirada kalmaktadır.

Vesikalarda şahitlerin isimleri yer aldıktan sonra tarlayı kiralıyanın nişan -imza-ları bulunmaktadır.

"bu nişan men temiçi-ning ol"[156] (Bu imza ben Temiçi'nindir).

"bu nişan men temir buk-a-ning ol"[157] (Bu imza ben Temür Buka'nındır).

"bu nişan men ilçi-ning ol"[158] (Bu imza ben İlçi'nindir).

"bu nişan men tölek-temür-ning ol"[159] (bu imza ben Tölek Temür'ündür). Tarla kiralama vesikalarında, tarlayı kiralıyan tarafından hiç tamga (mühür) kullanılmamıştır.

Vesikayı yazanlar ise, kimi zaman kiralıyan tarafından yazılmıştır.

"men kaiimtu mısır-ka ayıdıp bitidim"[160] (Ben Kayımtu, Mısır'a sorarak bitirdim -yazdım).

"men temiçi ök bitidim"[161] (Ben Temiçi doğru olarak bitirdim -yazdım). Bu vesikada da tarlayı kiraya veren şahıs vesikayı yazan kişidir. Bazı vesikalarda ise, vesikayı yazan şahsın kiraya veren yahut kiralıyan şahıslar olmayıp, vesikalarda hiç isimleri bulunmayan, sadece vesikayı yazmakla görevlendirilmiş kişilerdir.

"men mısır sila ayıtıp bitidim"[162] (Ben Mısır Sila sorarak bitirdim -yazdım).

"men buyan temür öz iligin bitiyü tegintim"[163] (Ben Buyan Temür, kendi elimle bitirdim -yazdım-).

---

154 Radloff, *Uigurische*, No. 19.

155 Radloff, *Uigurische*, No. 2.

156 Radloff, *Uigurische*, No. 2.

157 Radloff, *Uigurische*, No. 11.

158 Radloff. *Uigurische*, No. 28.

159 Radloff, *Uigurische*, No. 15 ve Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," s., 68.

160 Radloff, *Uigurische*, No. 11.

161 Radloff. *Uigurische*, Ho. 2.

162 Radloff. *Uigurische*, No. 28.

163 Radloff, *Uigurische*, No. 15 ve Arat. "Eski Türk Hukuk Vesikaları," s., 69.

b- Hayvan kiralama vesikası

Hayvan kiralamakla ilgili olarak elimizde yalnız bir vesika bulunmaktadır. Bundan dolayı da bu vesikanın Türkçe tercümesini burada aynen veriyorum.

"At yılı, ikinci ayının, dokuzuncu gününde, bana Tülek Temür'e kiralık sığır lâzım olduğundan, Umar'ın benekli sığırını kiraladım. Bu sığırın kirası -olarak- yeniden -hasat zamanında, sonbaharda- iki şık mısır ve üç şik darı ödiyeceğim. Eğer sığır ölür yahut hizmet yapamaz -durumda- olursa, ben Umar -tekrar- vereceğim. Eğer -sığır- var olmazsa -ortadan kaybolursa, ölürse- ben bileceğim. Ben -Tülek Temür-, sığırı aynı şekilde, onuncu ay da teslim edeceğimi kabul ediyorum. Şahit Nom Kuli, şahit Köküs Kaya. Bu nişan benimdir. Ben Tülek Temür kendim bitirdim -yazdım-"[164]

Görüldüğü gibi, sığırın hangi ihtiyaçtan dolayı kiralandığı belirtilmemiştir. Yalnız, bir tarla kiralama vesikasında gördüğünüz gibi, burada da kira bedeli olarak "iki şık mısır" ve "üç şık darı"nın sonbaharda verileceği kaydedilmiştir. Vesikada açıkça belirtilmemesine rağmen, sığırın kira müddeti bir mevsimliktir. Sonbahar geldiğinde, sığırın kirası ile birlikte sahibine geri verilecektir. Kiralanan sığırın asıl mülkiyeti sahibinde olduğundan, ölümünde yahut herhangi bir sebeple iş yapamaz duruma geldiğinde, kiralıyan şahsa tekrar bir sığır verecektir. Yani böylece kiralıyanın mağdur duruma düşmesi önlenmiş olmaktadır. Buna mukabil, kiralıyanda sığırı aynı şekilde (sağlam olarak) onuncu ay da teslim edeceğini taahüt etmiştir.

Vesikanın başında, sığırın benekli olduğunun belirtilmesi, belki de tarla kira vesikalarında olduğu gibi, tarlanın sınırının belli edilmesi gibi, kiraya verilen sığırın özelliğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde geri verileceğinden söz edilirken de, akla gelen, elbette sığırın sağlam olmasıdır. Fakat sığırın fiziki özelliklerinden birisinin yazılmasıyla, değiştirilmeside bir ölçüde önlenmiş olsa gerek.

Tarla ve hayvan kiralama vesikaları hakkında kısaca şunları söylemek mümkün olmaktadır. Bu vesikalarda Borç alıp-verme vesikaları gibi aynı düzende yazılmış olmasına rağmen bu vesikalarda hiç bir şekilde bir ceza ödenmesi konu edilmemiştir. Yani tarlayı kiralıyan kişinin akrabalarının herhangi bir itirazları söz konusu olmayıp, bundan dolayı da kiralıyana herhangi bir ceza olarak ödeme yapılması söz konusu edilmemiştir. Bunun belki de tek sebebi, kiralanan malın bir taşınmaz mal olmasıdır. Çünkü borç alıp-verme vesikalarında geçen malların hep günlük ihtiyaçları karşılıyan cinsten olması, borç veren kişinin ilerideki hayatını da etkiliyebileceğinden böyle bir cezanın konmasını şart koymuştur. Halbuki tarla kiraya verildiği için mülkiyeti kendi üstünde kalan şahıs her ahvalde tarlasını geri almaya muktedirdir.

Kira bedelleri ekseriyetle belirtilmiştir. Belirtilmiyen vesikalarda da tarladan çıkacak ürünün ikiye bölünmesi, yani tarla sahibinin üründen pay alması, tarlanın kirası olmuş olmaktadır.

164 Malov, *Uigurskie*, No. 5.

ALIM – SATIM VESİKALARI

1- Tarla Satış Vesikaları

a- Tarlanın hangi ihtiyaçtan dolayı satıldığının belirlenmesi

Tarla satış vesikaları kişilerin ellerindeki tarlalarını satarak ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazılmışlardır. Bu ihtiyaçlar çeşitlilik göstermektedir.

1- Para[165]

2- Bez[166]

3- Üzüm bağı[167]

4- Pamuk[168]

5- Eşya[169]

Tarla satış vesikaları da, bir tarih ile başlamakta ve kimin hangi ihtiyacı için, hangi ölçülerdeki tarlasını kime sattığı belirtilmektedir. Bazı vesikalarda ise, önce satışı yapılan tarlanın sınırları belirlenmiş ve daha sonra ihtiyaç duyulan mal yazılmıştır.

"koyn yıl aram ay bir yangıka men kara yan yig bürt yunglaklıg tawar kergek bolup atm b..um yok üçün kitin kırata kız-ı kiterig-te içim kançug bile tüz ülüş-lüg üç şık yirim atı kutlu taş-ka toguru tomlıdu sadım"[170] (Koyın yılı, Aram ayının birinci günü, ben Kara Yan Bürt'e kullanmak için eşya lâzım olduğundan ve diğer ihtiyaçlarım için Ati Kutluk Taş'a, ağabeyim Kançuk ile bölüştüğümüz, Kizi Kiterig'in kuzeyinde bulunan üç şık yerimi sattım).

"tonguz yıl bişinç ay on altı-ka manga terbiş-ke yunglak-lıg çao yastuk kergek bolup adam-nung manga ülüş-te teggen taysang-takı on altı er kömer borluk-ta manga teger çırkus-tın alıp öngtün sıngar-ın alıp yarım borlukum-ını udçı buk-a esen ikegü-tin yüz yastuk çao alıp toguru tomlıdu satdım"[171] (Domuz yılı, beşinci ayın onaltıncı gününde, bana Terbiş'e çao yastuk lâzım olduğundan, babamdan miras kalan, Taysang'daki onaltı üzüm bağı işçisiyle, bana ait olan ve Çirkuş'tan başlıyarak, benim bağının ön tarafının yarısını Udçi Buka ve Esen'e yüz yastuk çao'ya sattım).

---

165 Reşit Rahmeti Arat, "Among the Uighur Documents II," *Ural Altaische Jahrbücher*, Wiesbaden, 1965-66, s., 263-272.

166 Radloff, *Uigurische*, No. 13.

167 Radloff, *Uigurische*, No. 19, 24, 30, 32.

168 Radloff, *Uigurische*, No. 107, 108.

169 Nobuo Yamada, "Uighur Documents of Sale and Loan Contrats Brought by Otoni Expeditions," Toyo *Bunko*, 1967, s., 73.

170 Yamada, *yukarıdaki eser*, s., 73.

171 Arat, "Among the Uighur Documents II," s., 265.

Yukarıdaki misallerden görüleceği gibi, satılacak tarlalar ailelerin ortak olarak kullandıkları, fakat aile ferdleri arasında paylaştırılmış hisselerin bulunduğunu göstermektedir. Buna ait misaller daha da çoğaltılabilinir.

"Suria birle ülüşlüg manga teger altı er kömer borlukum-nı"[172] (Buria ile bölüştüğümüz, bana ait olan altı üzüm bağı işçisiyle".

"içim kançu bile tüz ülüşlüg"[173] (ağabeyim Kançu ile eşit olarak bölüştüğümüz). Bu misallerde her ne kadar birden fazla kişinin satıcı kısmında ismi geçiyorsa da bunlar, sadece mesuliyette birleşmiş kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Satışlar daima bir tek kişi tarafından ve daha önce ailesindeki kişilerle ortak olarak kullandıkları tarlanın kendi hissesine düşen kısmı ile ilgili olarak yapılmaktadır.

Satışı yapılan tarlalardan yalnız bir tanesinde açık olarak babanın ölümü üzerine tarlanın oğluna miras kaldığı belirtilmektedir. Burada da oğul herhalde ailenin tek varisidir ki vesikada başka herhangi bir kimsenin ismi geçmemektedir. Diğer bütün vesikalardaki tarlaların ise, daima kardeşler arasında bölüşülmüş[174] olarak kullanılmakta ve ancak bölüşülmüş yerin mülkiyetinin tek bir kişide toplanmış olduğunu görüyoruz ve ancak kişi kendine ait olan yerin satışını yapabilmektedir.

b- Satılan tarlanın sınırının belirlenmesi

Tarla kira vesikalarında olduğu gibi, satış vesikalarında da tarlanın sınırları belirlenmiştir. Kira vesikalarından ayrı olarak, tarlaların komşuları da zaman zaman belirtilmiştir.

"bu yır-nıng sıçısı[175] örü yıngak ögen atırar öngtün yıngak törçet yiri adırar kodı yıngak ögen lusai yirin-ke bagra ögen atırar kitin yıngak yanyak inal yiri atı-

172 Radloff, *Uigurische*, No. 13.

173 Yamada, "Uighur Documents of Sale and Loan Contrats...," s., 74.

174 "Ülüş" kelimesi "iyi şans-talih" anlamına geldiği gibi, "hisse-pay" anlamına da gelmektedir. Ülüş kelimesine Orhun yazıtlarında rastladığımız gibi, bugünkü Türk lehçelerinde de kullanıldığını görmekteyiz. (Radloff, *Versuche eines Vörterbuches der Türk-Dialecte*, Cilt I, s., 1847). Caferoğlu ise bu kelimeyi mal ve arazi için müşterek kullanılan "hisse" olarak almıştır. (Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," s., 34. Ayrıca "ülüş" kelimesinin "ülüg" kelimesiyle de ilgili olduğu görülmektedir.

175 "Sıçı" kelimesi Çince Ssu-chih kelimesinin fonetiğine benzetilerek yapılmış ve mana bakımından bir arazi parçasının sınırlarını tesbit etmek için kullanılmıştır. (F. W.K. Müller, "uigurische Glossen" *Ostasiatische Zeitschrift*, Cilt 8, (1919-1920), s., 324). Bu kelime Çin hukuk vesikalarında sırasıyla, doğu, batı, güney ve kuzey yönlerini belirtmişken, Uygur hukuk vesikalarında, eski Türk ananesine göre, doğu, güney, batı ve kuzey olarak sıralanmıştır. (Mori, "Sıçı ve Ssuchih", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 10-11 (1968), ss., 217-223).

rar bu tört sıçılık yir..."[176] (Bu toprağın sınırları, yukarıda bir kanalla ayrılır, doğuda Törçet'in toprağı ile ayrılır, aşağıda bir kanal, Lusai'in toprağına -doğru- akan Bağra kanalla ayrılır, batıda Yanyak İnal'ın toprağı ile ayrılır...).

"taysang-takı on altı er kömer borluk-ta manga teger çırkustın alıp öngtün sıngar-ın alıp yarım borlukum-nı ..."[177] (Taysangdaki onaltı üzüm bağı işçisiyle, bana ait olan ve Çirkuş'tan başlıyarak, benim bağımın ön tarafının yarısını ...)".

c- Satılan tarlanın yeni sahibinin mülkiyetine geçmesi

Satılacak tarlanın sınırları da belli edildikten sonra, tarlayı satın alanın mülkiyetine geçtiğini gösteren hükümler konulmuştur. Hemen hemen bütün satış vesikalarında gördüğümüz "ıming yıl tümen kün" (bin yıl, onbin gün) deyimi, tarla satış vesikalarında da kullanılmıştır.[178] Tarla artık yeni sahibinin mülkiyetine geçtiği için, onun bu tarla üzerindeki hakları sıralanmıştır. Tarlanın yeni sahibi, tarlasını isterse kendisi kullanabilecek, isterse tarlasını bir başkasına satabilecektir.

"bu tört sıçılıg yir üze ming yıl tümen kün kedegi kutlug taş erklig bolz-un taplasar öz-i tarız-un taplamasar adın kişi-ke ödkürü sadz-ün"[179] (Dört sınırı belli bu yer üzerinde Kutluk Taş bin yıl onbin gün kuvvetli olsun. Eğer hoşlanırsa kendisi ekip biçsin, hoşlanmazsa bir başkasına satsın).

"taplaz-a öz-ler-i edlep yisün taplamaz-a adın kişi-ke ödgürü satz-un"[180] (Eğer onlar isterlerse kendileri faydalansınlar, eğer istemezlerse bir başkasına satsınlar).

Bir başka vesikada da, satılan bir bahçe şayet anız tutmazsa o takdirde satıcı mesul olacak ve alıcı mesul olmıyacak denmekte ve böylece tarlanın yeni sahibinin hakkı korunmuş olmaktadır.

"bu borluk-ka angız todku-n birim alım kerz-e men mısır bilürmen kaünıdu bilmez"[181] (Bu üzüm bağı anız vazifesini yerine getirmezse ben Mısır bileceğim -mesul olacağım-, Kayıntu bilmiyecek -mesul olmıyacak-).

Tarlanın yeni sahibinin haklarının korunması için ayrıca, satıcının akrabalarından herhangi bir itiraz gelmemesi için vesikalarda bazı şartlar yazılmış, şayet yine de itirazlarına devam ederlerse, o takdirde cezalar belirtilmiştir. Mesela, para ihtiyacını karşılamak için satılan bir üzüm bağında cezalar şunlardır.

---

176 Yamada, "Uighur Documents of Sale and Loan..." s., 74.

177 Arat, "Among the Uighur Documents II," s., 267.

178 "ming yıl tümen kün" (bin yıl, onbin gün) deyimi Çin Hukuk vesikalarında kullanılan bir değim olup, buradan Türklere geçmiştir. Çok uzun bir zaman bildiren kavram olduğundan, mülkiyetin tamamen tarlanın yeni sahibine geçtiğini göstermektedir.

179 Yamada, "Uighur Documents of Sale and Loan..." s., 74.

180 Arat, Among the Uighur Documents II," s., 267.

181 Radloff, *Uigurische*, No. 19.

"ulug süü-ke bir altun yastuk içker-i agılık-ka bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer eder-ke yaraşu at kışgut birip söz-ler-i yorumaz-un"[182] (Büyük Ordu'ya[183] bir altın yastuk, İç Hazine'ye bir gümüş yastuk, beğlerin herbirine bir binek atı verilip, -itiraz edenlerin- sözleri geçersiz olsun). Para ihtiyacı dışında satışı yapılan tarla vesikalarında, devlete ve resmi kişilere ceza verilmeyip, sadece satıcının akrabaları tarafından bir itiraz olunacak olunursa o zaman satışı yapılan tarlanın değerindeki iki tarlanın verilmesi şartı konulmuştur.[184]

İleride de göreceğimiz gibi, köle satış vesikalarında da ceza olarak, aynı değerdeki iki kölenin verilmesi şartı konulmuştur. Her ne kadar köle vesikalarında çok kesin olarak "iki köle"den neyin kastedildiği -adet dışında vasıf bildirilmemiştir- ortaya çıkmıyorsa da, tarla satış vesikalarında aynı değerdeki iki tarlanın ceza olarak verilmesi kesin olarak "eşit değerdeki- tarlaları ifade etmektedir.

"bu ok ögen-te (bu) ok yir tangça iki yir kutluk taş-ka yaradu birip alz-unlar"[185] (Onlar Kutluk Taş'a içinde böyle kanallar olan aynı değerdeki toprağın iki tanesini hazırlayıp versinler).

Yine bir başka tarla senedinde, satılan tarla, bir nehir boyunda bulunmaktadır. Bundan dolayı da, ceza olarak aynı nehir boyunda bulunan ve aynı değerdeki toprağın iki katının verilmesi şartı konulmuştur.[186]

Vesikalarda ceza kısmından sonra, şahitlerin imzaları ve vesikayı yazanın ismi yer almaktadır. Gördüğümüz kadarıyla iki vesikada satışı yapanlar aynı zamanda vesikayı yazan kişilerdir.[187]

Bazı tarla satışı ile ilgili vesikalarda şahit durumunda olan kişilerin, aynı zamanda satılan tarlaya komşu oldukları görülmektedir. Bu durum ise, satışı yapılan tarla, sınırları ile tesbit edildiğine göre, büyük bir ihtimalle tapulu olan bu yerlerin, bir de tarlaya komşu olan şahıslar tarafından tesbit edildiğini göstermektedir.

Bir tarla satış vesikası, diğerlerinden çok büyük farklılık gösterdiği için, bu vesikayı ayrı olarak işlemeyi uygun gördük. Bu vesika[188] büyük bir ihtimalle, köyünden şehire gitmiş bir kişinin hazırladığı vesikadır.

---

182 Arat, *yukarıdaki eser*, S., 267.

183 Vesikalarda "Ulug süü" (Büyük Ordu) olarak geçen bu kelime son zamanlarda Japon bilim adamları tarafından "Ulu Majeste" "Mogol imparatoru" olarak tercüme edilmektedir. Vesikaların yazıldığı bu devirlerde Uygurların Mogolların vassaliyetini tanıdıklarını biliyoruz. Belki bundan dolayı "Ulug süü" terimi Mogol Han'ı olarak kullanılmaktadır.

184 Radloff, *Uigurische*, No. 13, 30, 107, 108.

185 Yamada, "Uigur Documents of sale and Loan..." s., 74.

186 Radloff, *Uigurische*, No. 108.

187 Arat, "Among the Uighur Documents II," s., 267 ve Radloff *Uigurische*, No. 13, 19.

188 Radloff, *Uigurische*, No. 32.

Şehire giden ve masraflarının çok olduğunu, bu yüzden de lâyıkı ile yaşayamadığını yaşlandığını ve aynı zamanda borçlarıda bulunduğunu bildiren bir kişi, tarlasını satmak istemektedir. Satışını yapmak istediği tarlasını bir başka kişi ile ortak olarak kullanmakta olup, kendi hissesine düşen kısmında üç ameleşi bulunmaktadır. Tarlasını ilk önce, tarlayı ortak olarak kullandığı şahsa satmak istemektedir. Şayet bu kişi tarlayı almayacaksa o takdirde bir başkasına satacaktır. Tarlaya beraber sahip oldukları kişi, tarlanın kendisine ait olmayan kısmını da alacağını bildirmesinden sonra, satışı yapan kişi, tarlanın yeni sahibine, kimlere ne kadar borcu olduğunu bildirerek bunları ödemesini istemektedir.[189]

Görüldüğü gibi, şahıs tarlasını ilk önce ortak olarak beraber kullandığı şahsa satmak istemektedir. Bu durum da bize bu zamanlarda bir ortak mülkiyetin söz konusu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan, borçlu olan şahıs tarlanın yeni sahibinden şu borçlarının ödenmesini istemektedir: Şarap, buğday ve elbise.

Tarla satışı ile ilgili olarak son bir vesika üzerinde durmak istiyoruz. Bu vesika, satışı daha önce yapılmış bir tarla üzerine yazılmıştır.[190]

İnç Buka ve Arug isimndeki iki kardeş, büyük ağabeyleri Terbiş....[191] olduğu zaman bir senet vermişler. Bu senette Koçu'da ki Taysang bağ ve şehir bağları dışında bir kaç parça arazinin bedeli olan altıyüz yastuk paradan yüz yastuk'unu Terbiş'in çocukları ile yengelerine yaz-güz (herhangi bir zaman), kim gelirse gelsin götürüp teslim edeceklerdir. Şayet götürüp vermezlerse, senedi kim getirirse, hiç itiraz etmeden ödiyeceklerdir. Borçları ödiyinceye kadar, İnç Buka ve Arug, herhangi bir sebeple ortada bulunmazlarsa -ölürlerse veya kaçarlarsa- varisleri olan İnç Buka'nın küçük kardeşi Esen ile Arug'un oğlu olan Kara-togma ikisi bu senetteki parayı, vesikadaki şekline uygun olarak, hiç itiraza yer vermeksizin ödeyeceklerdir. Vesikada daha sonra İnç Buka, Arug, Esen ve Kara Togma'nın imzaları bulunmaktadır. Şahitlerin imzalarından sonra, vesikayı yazan Kara Togma, İnç Buka ve Arug'un her ikisinin sözüne göre yazdığını belirtmektedir.

Vesikada kopuk olan kelime için pek çok ihtimaller akla gelmektedir ve herhalde vesikanın niçin yazıldığını anlamamız için önemli bir kelimedir. Vesikada kopuk olan kelimeden sonra gelen kelime "olduğu zaman"dır. Çok muhtemeldir ki kopuk olan bu kelime "hasta" kelimesidir. Vesika, ağabeylerinden satın alınmış bir kaç arazi parçasının değerini ve taksitle alınmış olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, satın alınmış olan arazinin bir kısım bedelini henüz ağabeylerine ödememişlerdir. Fakat ihtimal ağabeyleri öldüğü için, onun çocuklarına veya yengelerine bu parayı vereceklerini kaydetmişlerdir. Şayet kendileri de ortadan şu veya bu sebeple kaybolacak -ölürlerse- olurlarsa, o takdirde paranın geri

189 Radloff, *Uigurische*, No. 32.

190 Radloff. *Uigurische*, No. 78.

191 Vesikanın bu kısmı çok yıpranmış olduğundan okunmamaktadır.

kalan kısmını, kendi varisleri tarafından ödeneceğini bildirmeleri için bu vesikayı yazdıkları ihtimali aklımıza gelmektedir.

Türklerde Mülkiyet anlayışı

Tarla satış vesikaları dolayısıyla, genel olarak Türklerde "mülkiyet anlayışı" hakkında biraz bahsetmemiz yerinde olacaktır zannediyorum.

Bilindiği gibi, Türklerde ilk devlet kurdukları Hunlar'dan beri, her boyun kendine ait yurtları ve yaylak, kışlakları mevcud olmuştur. Bunlar ise, kabile reisleri tarafından bilinir ve askeri bakımdan kabile reisleri tarafından korunurdu. Kafesoğlu, beğlerin izahını yaparken şunları söylemektedir: Bir boydaki iç huzuru sağlamak, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde kendi boyuna karşı yapılmış olan silahlı bir saldırıya karşı koymak için uğraş veren devletçe vazifelendirilmiş kişilere 'beğ' ismi verilmiştir. Boylar, siyasi unsurları içinde taşıyan bir birlik görünümündedir. Belirli arazi ve askerleri vardır. Bir boyun mülkü ve hayvan sürüleri başka boylarınkinden ayırt edilmektedir.[192] Taşınmaz mallar ve hayvanlar ferdi mülkiyet altında olup, bunların diğer boylardan ayırt edilebilmesi için hususi damgalar vurularak, bunların diğer boy hayvanlarından ayrılması sağlanmıştır.[193] Çin kaynaklarında, Türklerin her kabilesinin kendine ait bir arazileri olduğu kaydedilmiştir.[194] Bu toprakların mülkiyeti, kabileye ait olup, beyler tarafından idare edilir ve kabilede bulunan ailelere taksim edilirdi. Ailelere taksim edilmiş olan topraklar üzerinde, beylerin herhangi bir mülkiyet hakları bulunmamakta idi. Esasında mülkiyet anlayışının gelişmesi, Uygurlardan önce Göktürkler zamanında ortaya çıkmıştır. İlk örneğine Suci yazıtında rastladığımız bu anlayış şöyle ifade edilmiştir: "Zengin idim agılım on, at sürüm sayısız idi".[195]

Beyler ve kaganlar sadece bu topraklardaki verimi arttırmak için çaba sarfederler ve yeni topraklar elde edebilmek için gerektiğinde savaş yaparlardı. Çinden her sene yapılan ticaret anlaşmalarıyla alınan tohumluk buğdaylar ve ziraat aletleri, halkın daha iyi bir yaşam içinde olması içindir.

Beyler, toprakları ailelere vergi yahut kira bedeli olarak dağıtmaktaydılar. Kaganlar ve beyler arasındaki münasebetleri yürüten devletin yüksek kademesindeki memurlar idi. Bunlar Şad, Tegin, Tudun, Tarhan, İnal, Çur, İl-tapar gibi ünvanlar alınışlar ve halktan asker ile vergileri toplamak için beğ yahut kagan tarafından görevlendirilmişlerdir.[196]

---

192 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s, s., 202.

193 Abdülkadir İnan, "Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik hakkı ve konuk aşı meseleleri," *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Cilt I, s., 49.

194 Owen Lattimore, *Inner Asian Frontier of China*, Boston. 1962, s., 66.

195 H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1940, Cilt 1, s., 58.

196 Bu ünvanlar için bak, Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s., 101-103.

Her ikisi de göçebe toplum olan Türk ve Mogollarda miras hukuku, ferdi mülkiyet esasına dayanmaktadır. Orta Asya Türklerinde mülkiyet sistemi, bugünkü Anadolu'da ki mülkiyet sistemine yakın bir benzerlik göstermektedir. Orta Asya'da kışlaklar ve hayvanlar, ferdi mülkiyetin konusu olup, meralar ve yaylaklar ortak mülkiyetin kapsamına girmektedir. Radloff, kışlakların ferdi mülkiyete ait olduğunu şu cümlelerle belirtmektedir: "Kışlak sahalar, ferdi mülkiyet olduğundan umumiyetle tabii sınırla ayrılacak şekilde bölünmüştür. Yani, bunlar dere, göl, tepe, yamaç gibi coğrafi terimlerle hududlanır. Tabii sınırlar bulunmadığı zaman direk, taş gibi sunni işaretler dikilir. Bu sahaların sınırı bütün akraba ve komşularca bilinir, bu sahalara dokunulmaz ve bunlar soyların himayesinde bulunur. Kışlaklar bir şahsın mülkü sayıldığı halde, yaylaklar soyun müşterek malıdır."[197]

2- Oğul Satışları

a- Oğul Satışı Sebepleri

Oğul satışları da, diğer vesikalarda olduğu gibi, bir tarih ile başlamış ve sonra kimin hangi ihtiyaçtan dolayı, kime oğlunu sattığını gösterir bir cümle ile devam etmiştir. Oğul satışları şu çeşitli ihtiyaçlardan dolayı yapılmıştır.

1- Pamuklu bez

2- Gümüş para

3- Neslin devamı

4- Eşya ihtiyacını karşılayabilmek için

5- Geçim sıkıntısını giderebilmek için. Şimdi bu tip vesikalardan örnekler görelim.

"manga kukdamuni tamuni-ka yunglak-lig böz kergek bolup alpıştin alig tas böz ilig-te alıp öşüm-ning yungçi atlag on üç yaşar er oglan-nı alpış-ka togru tomlıdu sadım"[198] (Bana Kuktamuni Tamuni'ya kullanmak için pamuklu kumaş lâzım olduğundan, Alpiş'tan elli ince pamuklu kumaş alarak, on üç yandaki oğlum Yungçi'yi sattım).

"kutluk temür er togmış tokdamış olar-ka yunglak-lig yarmak kümüş kergek bolup sengekdez ak-a-tın altmış altun mübarek koç adlig oglum-nı men adası kutluk temür-ak-a-sı er togmış ak-a-sı tokdamış üçegü birle bolup toguru tomlıdu sadtım"[199] (Kutluk Temür, Er Togmiş ve Tokdamış, (bize) kullanmak için gümüş yarmak[200] lâzım olduğundan, Sengekdez Aka'dan altmış altın alarak, babası (ben)

197 Radloff, *Sibirya'dan*, İstanbul, 1954-57, s., 428.

198 Yamada, "Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons," *Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University*, Cilt 26, 1972, s., 190.

199 Radloff, *Uigurische*, No. 57.

200 "yarmak" para, sikke anlamında olup, genel bir değimdir. Değeri belirtilmek istendiği zaman burada olduğu gibi gümüş yarmak veya altun yarmak olarak belirlenir. Bak, L. Ligeti, "Un vocubulaire sino-ouigour des Ming," *Acta Orientalia*, Cilt 19 (1966), s. 281-82.

Kutluk Temür, ağabeği Er Togmış ve ağabeysi Toktomış, üçümüz oğlum Mubarek'i sattum).

"... umugsuz urısız kalgay tip bu iki oglan-lar-im-ta turmış atlıg oglum-nı sudbak-ka il törü-si birle ogul-luk birdim"[201] (... çocuğu olmıyan ve olacağından ümid etmiyen ..., iki oğlumdan birisini, Turmış'ı, ülkenin töresine göre Sutbak'a oğulluk olarak verdim). Bu vesikada, kesin olarak oğulun satıldığını görmüyoruz. Satılan oğul karşılığında herhangi bir menfaat de sağlanmamıştır. Fakat vesikanın devamındaki cümlelerden, diğer vesikalarda olduğu gibi, verilen bu çocuğun babalığının -yeni babasının- velâyeti altına girdiği ve onun öz çocuğu gibi hareket edileceği belirtilmiştir.

"manga kiitso tutung-ka yunglak-lıg tawar kergek bolup titso atlıg oglum-nı çıntso ayag-ka tegimlig-ke süt sewinçi[202] yarım yastuk alıp ogul-luk birtim"[203] (Bana, Kiitso Tutung'a kullanmak için eşya lâzım olduğundan, yarım yastuk süt sevinci karşılığında, Titso isimli oğlumu, hürmete layık Çıntso'ya sattım).

"men titso akam ançuk bile aytısıp akam-nıng boguz-ın yiged-geli alp bolmış-ka inim antso-nı togmış-ımız toynak şılawanti-ka süt sewinç-i yegrmi stir kümüş alıp ogul-luk birtimz"[204] (Ben Titso, ağabeyim Ançuk'un evinde yemek yapmak güçleştiğinden, kendisiyle konuşup, küçük kardeşimiz Antso'yu süt sevinci karşılığı, yirmi stir gümüşe, akrabamız olan Toynak Şılavanti'ye verdik). Görüldüğü gibi, bu vesikada oğulluğa verilen kişi, bir kardeştir. Herhalde bu ailede de baba ölmüş ve kardeşler ailenin ortak sorumluluğunu yüklenmişlerdir. Bu yüzden de, aralarında anlaşarak, küçük kardeşlerini oğulluğa verip, ihtiyaç içinde olan bir kardeşin durumunu güçlendirmektedirler. Burada kardeş olan kişi oğulluğa verildiğine göre, acaba ihtiyaç içinde olan kişinin kendi evladı olmadığından dolayı mı böyle bir yol seçilmiştir. Bu durumu vesikadan çıkartamıyoruz. Fakat büyük bir ihtimalle, ihtiyaç içindeki kişinin oğlu olmadığından böyle bir durum yaratılmıştır kanaatindeyiz. Zannımca, vesikadaki isimlerden bu ailenin Budist dinine mensup olduğu düşünülebilinir. Ayrıca, akrabaları olan kişinin ismi de, yine büyük bir ihtimalle Budist ismidir.

Oğullukla ilgili diğer bir vesika da, tahminimizce daha önce satın alınmış bir oğulun serbest bırakılmasıyla ilgilidir.[205] Bu vesikanın konusu kısaca şöyledir:

---

201 Radloff, *Uigurische*, No. 98.

202 "Süt Sevinci" deyimi için ileride geniş malumat verileceği için burada söz edilmemiştir.

203 Malov, *Uigurskie*, No. II.

204 Malov, *Uigurskie*, No. III.

205 Ramstedt, "Four Uigurian Document," in C.G. Mannerheim, *Asia from West to East 1906-1908*, Société Finno-ouigrienne, VIII Travaux ethnographiques, Helsinki, 1940, No. II.

Aile reisi olduğu anlaşılan bir kişi, çok ağır bir hastalığa tutulduğu ve ölmek üzere olduğundan, Hoço beyi olduğunu tahmin ettiğimiz[206] bir kişi ve damadı ile konuşarak, Kangshi'de doğmuş olan bir çocuğu, anne ve babası menfaat sağlasın diye serbest bırakmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, -vesikada kesin olarak yazılmamasına rağmen- ölecek durumda olan kişi, çocuğu daha önce oğul olarak almıştır. Çocuğu serbest bırakırkende, çocuğun anne ve babasından herhangi bir mal veya para alınamakta, bilakis, onlar menfaat sağlasın denmekle, oğullarına tekrar kavuşmaları belirtilmek istenmiştir. Zaten bir başka vesikada da gördüğümüz gibi "boş bitig"[207] (serbest bırakma) karşılıksız olarak yapılmaktadır.

Bu vesikanın diğer bir özelliği de "ben ve karılarım. A'dan W'e kadar (olan) yaşayan karıların..." tabirinin kullanılmış olması ve vesikanın sonunda, oğulu serbest bırakan kişinin vesikayı karılarına sorarak vermesidir. A'dan W'e deyimi, bugün bile kullandığımız A'dan Z'ye deyimiyle eş anlam taşımakta ve bütün karılarının ismini saymak yerine bu deyimi kullanarak bir genelleştirme yapılmıştır. Ayrıca, Türk toplumunda -islâmiyet öncesi- çok ender rastlanan bir çok evliliğin bu ailede hüküm sürdüğünü de görmekteyiz. Vesikanın sonunda, karılarına sorarak vesikayı vermesi, kadınların aile içinde sözlerinin ne kadar çok geçerli olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

Tarla satış vesikalarında da gördüğümüz, tarlanın "bin yıl on bin gün" yeni sahibinin mülkiyetinde kalmasını gösteren deyim, oğul satışı ile ilgili bazı vesikalarda da görülmektedir. Böylece satılan oğullar veya kardeşler, bir ömür boyunca yeni sahipleri tarafından mülkiyetleri kendi üzerlerinde kalmak şartı ile bir başkasına devredebilmektedirler.

b- Oğulun ve Babalığın karşılıklı olarak yerine getirecekleri vecibeler

Yeni evlat edinmiş olan şahıs (babalık), evladına karşı sadece onun maddi bakımdan bütün sorumluluğunu üzerine almış değildir. Ayrıca, evladın manevi sorumluluğunu da yüklenmiştir. Mesela, çocuk büyüyünce, ona daha iyi imkânlar sağlaması öngörülmüş, şayet bu hususu yerine getirmezse, çocuğun istediği şekilde hareket edebilmesini, daha doğrusu, serbest olabilmesini kabul etmiştir.[208] Bir vesikada, şayet çocuğa karşı akrabalar tarafından kötü davranılırsa o zaman, bu akrabaların sözlerini geçerli sayılmaması ve ayrıca yasa ile cezalandırılmaları kaydedilmiştir.[209] Babalık ayrıca oğluna karşı şu hususları da yerine getireceğini

206 Vesikanın cezalarla ilgili bölümünde, Hoço beyine at verilmesi öngörülmektedir. Bundan dolayı vesikada adı geçen Shınkui Tutung'un Hoço beyi olduğunu ve vesikanın Hoço'da düzenlenmiş olduğu söylenebilir.

207 "Bitig" herhangi bir satış veya borç verme vesikasına verilen umumi bir isimdir. "Boş bitig verme" ise *serbest bırakma* anlamını taşımaktadır. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları"nda bitig ile ilgili bir sıralama yapmış fakat "boş bitig" tabirini kullanmamıştır. Bak, Arat. *aynı eser*, s., 26.

208 Yamada, "Uighur Documents of Slaves..." s., 190.

209 Malov, *Uigurskie*, No. II.

vaad etmektedir. Öz oğlu gibi kendisini bir kızla evlendirecek, evlatlığa kabul ettiği bu çocuktan sonra şayet kendinin öz oğlu veya kızı olursa, kendi öz evladı gibi aynı muameleyi yapmağa devam edecektir.[210]

Bir başka vesikada, oğullığından başka, kendisinin bir de öz oğlu olduğu anlaşılan bir kişi, koynuş olduğu bir kayıtla, akrabalarının hatta öz oğlunun bile, yeni satın almış olduğu evladını inciltmemelirini ve ona kötü davranmamalarını söylemektedir.[211]

Çocuğun yeni sahibinin, çocuğa karşı yerine getirmesi lâzım gelen bir takım vazifeleri olduğu kadar, çocuğun da babalığına karşı yerine getirmesi lâzım olan bir takım hususlar vesikalarda belirtilmiştir. Bir vesikada çocuğun görevlerini açık olarak anlıyabiliyoruz. Oğul, babalığın verdiği yiyecekleri yiyecek, onun için çalışacak, doğru sözlü olacak ve baba-oğul ilişkilerine göre, ölünceye kadar hürmet edecektir.[212]

Oğulun ve babalığın karşılıklı olarak yerine getirecekleri vecibeler, aynı şekilde vesikalardaki cezalar kısmında da tekrar aksetmiştir. Bütün vesikalarda olduğu gibi, oğul satış vesikalarında da cezalar kaydedilmiştir. Verilen cezalar, hem oğulun hem de babalığın haklarını koruyor görünümündedir. Oğulun bütün mesuliyetini kabullenmiş olan babalık, büyük bir sorumluluğuda üzerine yüklenmiştir. Mesela, satış yapıldıktan kısa bir süre sonra hırsızlık, şahtekârlık yapan bir oğuldan sorumlu kişi yalnızca babalıktır.[213]

Oğul satışı ile ilgili vesikalarda ceza olarak şunlar kaydedilmiştir.

"kim kim-me bolup çaın çarım kılsar ulug süü-ke ak yastuk beg-ler-ke eder-ke yarıgu at birip sözleri yorınasun"[214] (her kim olursa olsun bir güçlük çıkartacak olursa, büyük ordu'ya ak yastuk, beglere binek atı versinler ve sözleri geçersiz olsun).

"ögödei süü-singe iki yurüng atan ötünüp amtı balık tarugalarınga eder-ke yaraşu at birip..."[215] (Ögedei ordusuna iki hadım edilmiş deve, şehrin darugacısına binek atı ...).

"kayu-sı bu saw-tın akıssar biz birer yastuk koyar birtişür"[216] (herhangi bir kimse bu sözlere karşı gelirse, biz herbirini bir yastuk'la cezalandıracağız). Bu vesikadaki cezanın veriliş şekli diğer vesikalarınkinden bir değişiklik göstermektedir.

---

210 Radloff, *Uigurische*, No. 98.
211 Malov, *Uigurskie*, No. 2.
212 Malov, *Uigurskie*, No. 3.
213 Radloff, *Uigurische*, No. 98.
214 Yamada, "Uighur Documents of Slaves...", s., 190
215 Malov, *Uigurskie*, No. 2.
216 Malov, *Uigurskie*, No. 3.

Yukarıdaki diğer vesikalarda cezalar umumiyetle devlete, yahut devletin görevlendirdiği bir kişiye ödendiği halde, burada verilen "yastuk" cezası karşılığını oğulun babalığı almaktadır.

Vesikalarda görülen bir başka değişik ceza usulü de, tarla satış vesikalarında da gördüğümüz, aynı değerdeki bir malın iki katının ceza olarak verilmesidir. Oğul vesikalarında da aynı değerdeki iki oğulun itiraz edecek akrabalar tarafından ceza olarak verilmesi öngörülmektedir.[217]

Elimizdeki oğullukla ilgili son vesikadaki verilen cezalar şunlardır. "içgerü agılık-ka[218] bir altun yastuk hoço beginge bir at balık beginge bir ud birip agır kın-ka teg-ün"[219] (Eğer onlar güçlük çıkartırlarsa, iç hazineye bir altın yastuk, Hoço begine bir at, şehrin begine bir sığır ile cezalandırılsınlar).

Süt Sevinci

Oğul satışı ile ilgili vesikalarda yukarıda da gördüğümüz gibi "Süt sevinci" deyimi geçmektedir. Satılan oğullar "Süt sewinçi" (Süt sevinci) karşılığında satılmaktadır. Şimdi bu deyimle ilgili bölümleri buraya yazdıktan sonra kelimeyi açıklamaya çalışalım.

"manga kütso tutung-ka yunglak-lıg tawar kergek bolup titso atlıg oglum-nı çıntso ayag-ka tegimlik-ke süt sewinçi yarım yastuk alıp ogul-luk birtim"[220] (Bana, Kütso Tutung'a kullanmak için eşya lâzım olduğundan, yarını yastuk süt sevinci karşılığında, Titso isimli oğlumu, hürmete layık Çıntso'ya sattım).

"men titso akam ançuk bile aytısıp akam-nıng boguz-un yigedgeli alp bolmış-ka inim antso-nı togmış-ımz toynak şılawanti-ka süt sewinç-i yegrmi stir kümüş alıp ogul-luk birtimiz"[221] (Ben Titso, ağabeyim Ançuk'un evinde yemek yapmak güçleştiğinden, kendisiyle konuşup, küçük kardeşimiz Antso'yu süt sevinci karşılığı, yirmi stir gümüşe, akrabamız olan Toynak Şılavanti'ye verdik).

"Süt sevinci" deyimi, Yamada tarafından "bir çocuğun büyümesinin fiyatı" olarak tercüme edilmiştir.[222] Gerçekten her iki vesikadaki mana, Yamada tarafından çok doğru olarak izah edilmiştir. Vesikaların yazılış tarihlerini bilmememiz

---

217 Radloff, *Uigurische*, No. 57. Burada aynı değerdeki oğuldan ne kast edildiği anlaşılamamaktadır. Şayet oğulun özel hususiyetleri varsa belki bunlar kastedilmiştir.

218 "içgerü" kelimesine Göktürkler zamanında da rastlamaktayız. "Enderun, saray içi" anlamına gelmektedir. "içgerü agılık" ise "saray hazinesi" anlamındadır. Bu kelimeler için bak, Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", s., 20.

219 Ramstedt, *Four Uigurian*, No. 2.

220 Malov, *Uigurskie*, No. 2.

221 Malov, *Uigurskie*, No. 3.

222 Yamada, "Uighur Documents of Slaves...", s., 243.

bu deyimin ne zamandan beri Uygurlar arasında var olduğunu öğrenmemize engel olmaktadır. Fakat her şeye rağmen vesikaların Onuncu yüzyılda yazıldığını bile kabul etsek, takriben bir asır sonrasında Selçuklularda da bu âdetin bulunması, hiç olmazsa bu deyimin Türkler arasında çok daha önceleri ortaya çıktığını göstermeğe bir delil olabilir.

1087 senesinde, Bağdat Halifesinin veziri, Sultan Melikşah'ın kızı ile evlenmek istemiş ve neticede " .'Türklerin evlenmede âdeti olduğu üzere 50.000 dinar süt hakkı (hakk el-rizâ) ve 100.000 dinar mihr' verilmek şartıyla karara varıldı,"[223] denilmiştir. Türkmenlerinde evlenirken terbiye hakkı olarak kızın babasına verilen ata "başlık", anasına verilen elbiseye "sütlük", kardeşlerine verilenede "ağırlık" denmektedir.[224] Görüldüğü gibi, vesikaların yazılış tarihine yakın olan Selçuklular zamanında deyim vesikalardaki anlamını taşımaktadır. Türkmenlerde gördüğümüz anlam biraz daha farklı olmuş fakat yine asıl manasını korumuştur.

c- Çin ve Mogollarda evlat edinme ve Uygurlarla mukayesesi

Uygurlardaki gördüğümüz evlat edinme meselesini biri çok uzun zamandan beri ilişkide bulundukları Çin ile, diğeri de kendilerine hocalık ettikleri Mogollarla karşılaştırmak belki de Uygurlardaki evlat edinme meselesine biraz daha açıklık getirebilir. Bir defa hemen şuna belirtmekte fayda var ki Uygurlardaki evlat edinme ile Çin ve Mogollardaki evlat edinme arasında büyük farklılıklar göze çarpmaktadır.

Çin'de evlat edinme âdetinin sebebi görebildiğimiz kadarıyla iki türlüdür. Bunlardan birincisi, çocuksuz aileler, soylarını devam ettirebilmek için bir erkek çocuğu evlat edinmişlerdir. Bu durum Çin toplumunda, halk arasında meydana gelen çok normal bir hadise olarak kabul edilmektedir. İkinci sebep ise, Çin imparatorları kendilerine şeref versin diye yarı müstakil devlet reislerini evlat edinirler veya onlara soyadını vermekle yetinirlerdi. Bu durum, Çin tarihi boyunca zaman zaman kullanılan bir siyasi tedbir olarak görülmektedir.[225]

Görüldüğü gibi, Uygurların evlat edinme hususiyetleri ile Çinlilerin ki birbirinden farklı bir görünüm göstermektedir. Hele bildiğimiz kadarıyla, herhangi bir Uygur Kaganının dışardan evlat edinme âdeti yoktur. Aksine, 822 senesinin Ekim ayında, Uygur Kaganı Bilge Kagan, Çin'e elçi göndererek dört resmi fermanla birlikte altı kız ve Karluklar'dan dört kişiyi Çin'e hediye etmiştir.[226]

---

223 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İkinci baskı, İstanbul, 1969, s., 163, not. 31.

224 Turan, *yukarıdaki eser*, s., 163.

225 Wu Hsing-tung, *Beş Sülâle Çağında Sha-T'o'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)*, Doktora Çalışması, Taipei, 1970, s., 58.

226 Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar*, s., 7.

Mogollarda durum daha da başkadır. Eğer bir kimsenin oğlu yoksa o takdirde evlat edinilmiştir. Şayet evlat edinenlerin daha sonra bir oğulları olursa veya bir başka sebepten dolayı evlatlığa kabul edilen oğullar, yeni sahiplerinin itimatlarını kazanamazlarsa, o takdirde, evlatlıklarını kovabilirlerdi. Aynı şekilde, evlatlık olarak giden oğulda her istediği zaman babalığını terk ederek, kendi öz babasının yanına dönüp, böylece evlatlık ilişkisini sona erdirebiliyorlardı. Yalnız, şayet evlatlık bu arada evlenmişse, o zaman evlatlığın serbestçe hareketleri engellenmiştir.[227]

Mogollarda ki bu durumda Uygurlardan farklılık göstermektedir. Uygurlarda evlatlığın babalığına ne şekilde bağlandığı ve karşılıklı olarak haklarının ne olduğunu yukarıda görmüştük. Ayrıca, babalığın yeni bir evladı dünyaya gelse bile, satın almış olduğu evlatlığı hiçbir şekilde, kendi öz evladından ayırmıyacağı konusunda da babalık tarafından garanti verilmiştir.

İnan, bir makalesinde, "evlat edinmenin menşeini, kölelik müessesesi değil, iptidai topluluklarda meşru sayılan "döl alma" âdeti olarak vasıflandırmaktadır.[228] Biz İnan'ın bu hükmünün Uygurlar için geçerli olduğu kanısına varamadık. İnan'ın bu hükmü belki Çinliler için geçerlidir fakat Uygurlar için asla. Çünkü oğul satışı ile ilgili vesikaların hiç birinde "döl alma" isteği ile evlat edinildiği hakkında bir kayıt yoktur. İnan'ın iptidai topluluklarda olabileceğini söylediği "döl alma" durumu, yukarıda Çinlilerde de gördüğümüz ancak ailenin soylarını devam ettirebilmek için başvurdukları bir yol olsa gerek. Ayrıca, aynı durumun, yani evlat edinmenin, Uygurlarda da çeşitli sebepleri yanında, ailenin soyunun devam etmesi için başvurulan bir husus olduğu inancındayız. Fakat bu kesinlikle "döl alma"yı içermemektedir.

Oğulu Rehin Verme Vesikaları

Oğul satışı ile ilgili incelemeğe çalıştığımız yedi vesikada, oğulun, bir ömür boyu babanın velâyeti altında kaldığını gördük. Elimizdeki iki tane "rehin verme" vesikasını da burada incelemeğe çalışmamızın sebebi, kısa bir süre olmasına rağmen, bir evladın, bir başkasına devredilmesi sebebiyledir.

Her iki rehin verme vesikasıda para ihtiyacından dolayı hazırlanmıştır. Birinci vesikada[229] bir şahıs oğlunu yarım yastuk karşılığında rehin olarak vermektedir. Fakat, vesikanın satış muamelesinin yapıldığı kısımda "bış otuz stır yarmak kümüş sanap altım" (yirmibeş stir yarmak gümüşü sayarak aldım) denmektedir. Şu halde, yarım yastuk gümüş, yirmibeş stir gümüş yapmaktadır.

Bu vesika bir oğul satışı olmadığından, oğulun ve babalığın birbirlerine karşılıklı olarak yerine getirecekleri vecibelerinden bahsedilmemiştir. Çocuğun bütün ihtiyaçları yine babası tarafından karşılanmaya devam edilecektir. Ancak, çocuğu

227 Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Türkçeye çeviren, Çoşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s., 77.

228 İnan, Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," s., 24.

229 Radloff, *Uigurische*, No. 51.

rehin alan kişi, evde normalin üstünde çocuğu çalıştırırsa, o zaman ülkede geçerli olan âdete göre, çocuğun tam bir evlatlık muamelesi görmesini kabullenmiştir. Bu vesikanın başında bulunması lâzım gelen tarih, vesikanın yıpranmış olmasından dolayı okunamamaktadır. Yalnız, vesikanın sonunda tekrar bir tarih vardır ve büyük bir ihtimalle bu tarih, vesikanın yazıldığı tarihtir. Vesikanın sonunda, tekrar satışın yapıldığına dair bir kayıt ile şahitlerin ve vesikayı yazanın ismi bulunmaktadır. Çok ender olarak rastladığımız bu durum, belki de Çin vesikalarında tarihin en sona yazılmasıyla ilgili olabilir. Yani Çinlilerden örnek alınmış olabilinir.

İkinci rehin verme vesikası ise, üç yıllığına bir çocuğun rehin verilmesi ile ilgilidir. Bu vesikada, üç yıllık rehin verme vesikasından farklı olarak burada çocuğun lehine bazı şartlar konulmuştur. Mesela, rehin alan kişi, çocuğa ilk sene önlük, bir giyecek -giyeceğin ne olduğu belli değildir- ve bir deri pabuç alacaktır. İkinci sene de bir iç çamaşırı ve üçüncü senede de bir kürk vereceğini taahhüt etmiştir. Çocuğun evdeki sorumluluğunu rehin alan kişi üslenmektedir. Şayet çocuk evdeki diğer aile ferdleri ile beraber olup yalan söylerse, yahut bu yalanı tek başına söylerse, hırsızlık yaparsa, bütün sorumluluk rehin alan kişinin üzerinde üzerinde olacaktır. Yalnız çocuk bu rehin verilen süre içinde ölürse, yukarıda belirtilen eşyaların yarı hakkını kaybetmekte ve ancak yarısını babası almaktadır.[230]

Bu vesika, Malov tarafından neşredilen üç vesikanın ilkidir. Bu vesika kanaatimizce çok özel bir durum göstermektedir. Şöyleki, oğul satış vesikalarında işlediğimiz (Malov, *Uigurskie*, No. 2) vesika ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Malov, *Uigurskie* No. 2 bir satış vesikası olduğu halde Radloff, *Uigurische*, No. 1 rehin verme vesikasıdır. Her iki vesikada geçen şahıslar aynı olup, vesikalardaki tamga (mühür) larda oğulun esas babası Kiitso Tutung'a aittir. Vesikaların yazılış seneleri ayrı tarihlerdir. Fakat rehin verme işleminin, satış işleminden önce olması ve dolayısıyla bu vesikanın önce yazılmış olması büyük bir kesinlik kazanmaktadır.

Rehin verme ile ilgili vesika Fare yılının ikinci ayında yazılmıştır. Satış vesikası ise Köpek yılının birinci ayında yazılmıştır. On İki Hayvanlı takvime göre, Fare yılı birinci yıl, Köpek yılı ise Onbirinci yıldır. Vesikalardaki bu tarihler de bizim tezimizi güçlendirecek mahiyettedir. Yani, çocuk önce üç yıllığına rehin olarak verilmiştir, daha sonra ise babası tarafından yine aynı kişiye satılmıştır.

Oğul satışları ile ilgili bu bölümümüzde son olarak bir vesikayı ele almak istiyoruz. Çünkü bu vesika, bir kadınla ilgilidir ve satış vesikasıdır. Yalnız görüleceği gibi, satılan kadın hakkında aile ile ilişkileri için bir söz söylemek durumunda olmamaktayız. Satılan kadın bir köle mi yoksa ailenin bir ferdi yani bir kız evlat mı? Bu hususta vesikadan bir sonuç alamaktayız. Yalnız ileride göreceğimiz gibi satılan bu kadının bir kadın köle olmadığı hükmüne varmak istiyoruz. Çünkü, köle satışlarında gördüğümüz kölenin cinsiyetinin belirlenme konusu burada işlenmemiştir.

---

230 Malov, *Uigurskie*, No. 1.

"biçin yıl çaxşapud ay iki yangı-qa manga tedmilig qar-a buk-a ikegü-ke qarçlık kergek bolup kutluk adlıg hatun kişi-ni sadıp kutluk temür-tin yüz elig qalın böz aldımız"[231] (Fare yılının Çakşaput ayının ikinci yenisinde - onbirinci günü- Temilig ve Kara Buka biz ikimize, harçlık lâzım olduğundan, Kutluk isimli kadını, Kutluk Temür'den yüz elli kalın bez alarak sattık).

Görüldüğü gibi burada satışı yapılan kişi bir kadındır fakat kesin olarak aile ile olan bağı bilinmemektedir.

3- Köle Satışları

a- Satılan kölelerin cinsiyetlerinin belirlenmesi

Köle satış vesikalarında rasyonel mübadele şekli görülüp, taraflardan biri ihtiyaç halindedir. Vesikalara göre bu ihtiyaçları iki kısımda toplamak mümkündür.

1- Para ihtiyacı

2- Pamuklu bez ihtiyacı.

Köle satış vesikalarında kölelerin cinsiyeti açık bir şekilde belirtilmiştir. "kul" ve "küng" kelimeleri, cinsiyet ayırımını yapan kelimelerin başında gelmektedir. "Kul" kelimesi daima "erkek köleler" için, "küng" kelimesi ise "kadın köleler"i belirlemek için kullanılmıştır. Bazı vesikalarda kullanılan "karabaş" (Siyah baş) kelimesi ise, köleler için kullanılan umumi bir isim olmuşutur. Bu karabaş kelimesi yalnız başına kullanıldığında kesinlikle bir cinsiyet bildirmemektedir. Fakat bu kelimenin başına cinsiyet bildiren kul ve küng kelimelerinden birisi yahut iş bildiren kelimeler geldiği zaman karabaş kelimesi de bir anlam kazanmaktadır. "Kız" ve "evçi" (hizmetçi kadın) kelimelerinden birisi karabaş kelimesinin önüne geldiği zaman, bu kölenin kadın olduğunu anlamaktayız. Aynı şekilde, "er" (erkek), "temirci" (demirci) kelimeleriyle de karabaşın erkek olduğunu söyliyebilmekteyiz. Bu yukarıdaki kelimelerden başka, "ogul" ve "hatun kişi" kelimeleri de yalnız başlarına kullanılarak, kölenin cinsiyetini bildirmektedir.

b- Para ihtiyacından dolayı köle satışları

Para ihtiyacından dolayı hazırlanan köle vesikaları da diğer bütün vesikalarda olduğu gibi bir tarih ile başlamıştır. Daha sonra, paraya ihtiyacı olduğunu belirterek, satacağı kölenin ismi ve cinsiyeti kaydedilmiş ve kölenin karşılığında ne kadar para aldığı belirtilmiştir.

"manga liw taipu-nung oglı kowçü-ke yunglag-lıg kümüş kergek bolup poking atlıg er kara başının kingsun ayag-ka teginilgke yiti elig stir yarmak kümüş-ke toguru tomlıdu satdım"[232] (Bana, Liw Taipu'nun oğlu, Kowçü'ye kullanmak için gümüş lâzım olduğundan, Poking isimli erkek kölemi, saygı değer Kingsun'dan kırk yedi stir gümüş alarak sattın).

---

231 Radloff, *Uigurische*, No. 16.

232 Radloff, *Uigurische*, No. 61.

"manga yap togrıl-ka ... kümüş kergek bolup kimz-un atlag ebçi karabaşımnı elig stir yarmak kümüş-ke ineçi-ke togru tomlıdu satdım"[233] (Bana, Yap Toğrıl'a ... gümüş lâzım olduğundan, Kimzun isimli kadın kölemi, Ineçi'den elli stir gümüş alarak sattım).

Bir vesikada esasında bir tarla satış vesikası olduğu için "tarla satış vesikaları bahsinde incelenmiş olmasına rağmen burada da tekrar kısaca üzerinde durmak istiyoruz. Bu vesikada bir üzüm bağının satışı yapılmakta idi.[234] Üzüm bağı satılırken bağda çalışan on altı işçi de beraber satılmıştı. Vesikada her ne kadar bu kişilerin köle olduklarına dair bir kayıt yoksa da, satılan bağ ile beraber satılmaları, bizim kanaatimize göre bunların köle oldukları yolundadır. Şayet bu insanların köle olmadıklarını düşünecek olursak, o takdirde, cemiyette çok fakir insanların bulunduğunu ve bunların bir başkasının yanında çalışıp, bağlı bulundukları efendileri tarafından, bir emtia gibi satılmaları söz konusu olmalıdır. Esasında, tahminimizce Wang Yen-te isimli bir Çinli seyyahın 981-984 tarihleri arasında gittiği Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarına yaptığı seyahatten sonra yazılmış olan bu vesikalar, Uygur cemiyetinin daha da gelişmiş ve prensiplere sahip olmuş olduklarını belirttiğinden, yukarıda ki vesikada sözü edilen on altı kişinin köle olarak bu bağda çalıştıkları hükmüne varmamızın daha doğru bir yol olacağını göstermelidir.[235]

Köle satış vesikalarında Çinden alınmış bir kölenin de satışının yapıldığını görüyoruz. Birbirini tamamlar mahiyette olan bu üç vesikanın birincisi, Uygurca ve Çince olarak iki dilde yazılmıştır. Şimdiye kadar hiç bir vesikada rastlamadığımız bu durum, vesikaların daha iyi açıklanmasına yardım ettiğinden dolayı her ikisinide burada tam metin halinde veriyoruz. Uygurca yazılan vesika sadece dört satırdan ibarettir ve vesikada bazı kopukluklar vardır. Bu yıpranmış olan yerler, vesikaları dil açısından incelemiş olanlar tarafından doldurulmuştur. Satırlardaki parentezler sonradan doldurulmuş olan kelimeleri içermektedir.

(luu) yıl sekiz-inç ay altı otuz-ka men adaı pintung
(nın)g satıgı tokuz yastuk çao-nı siwsaı taisi-tin
(tük)el sanap alıp bu bitig-ni birtim tanık baçau togrıl
(tanuk)k ilawu bu çug tamga men adaı-nıng ol men öşim bitidim.[236]

---

233 Radloff, *Uigurische*, No. 114.

234 Arat, "Among the Uighur Documents II,"

235 Wang Yen-te 981-84 tarihleri arasında Çin'den Uygurlara seyahat etmiş olan bir Çinlidir. Seyahatinde, Uygurlardan bahsederken, fakir insanlar olmadığını, herkezin bir işi olduğunu kaydetmiştir. Bak, Ö. İzgi, "The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (981-984), Doktora Tezi, s., 6.

236 Feng Chia-sheng-Tienishiev, "Three ancient Ouigur's document, concerning of selling the man (Pin-t'ung Shan-pin) hemself as slave, together with a Bill complaining against the Master," *Kao-gu Hue-bao*, Cilt 2, Pekin, 1958. Bu vesikada diğer pek çok vesika gibi bir kaç defa neşredilmiş ve dil bakımından ve o-

Ejderha yılının sekizinci ayının yirmi altısında ben Adai, Pintung'u satmak için dokuz yastuk çao'yu Siwsai Taişi'den[237] tamam sayıp alıp, bu senedi verdim. Şahit Baçau Toğrıl şahit İlawu. Bu çug[238] mühür ben Adai'nındır. Ben kendim yazdım.

Uygurca olarak yazılan bu vesikanın hemen yanında bir de Çince olarak düzenlenmiş olan vesika mevcuttur. Göreceğimiz gibi, Çince olarak yazılan vesika Uygurcasından daha detaylıdır ve Uygurca olarak yazılan vesikayı daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Çince vesikanın tercümesi şöyledir:

"... yılının sekizinci ayının yirmi altıncı günü Shan-pin'in satışı aşağıdaki maddeler mukabilinde oldu." "... dokuz ve onbirinci günlerde Shao-yü Ch'u'nun evinde ödeme yapıldığı zaman Yin-nien ve Tiao-liu şahitlik işini paylaştılar. Tashih-tu-ting, Chia-ch'ung'a gittiği ve ödemede bulunduğu zaman şahitliği Ting-hui ve Sung-wu yaptılar. O gün mübadele fiyatı sekiz t'ing çao'da durdu. Bu parayı A-t'i alıp gitmek üzere idi. Bu gurup içinde bulunan anne Chien-san-nan, Niang-tzı'yla yazısız anlaşamadılar. Pazarlıktan sonra mübadele fiyatı bir t'ing daha arttı. Bunun üzerine Ta-shih tu-tung iki liang'lıklardan ufak para daha verdi. O gün iki aile toplandılar ve pazarlığı bitirdiler. Bu yazıyı ben kendi elimle yazdım."[239]

Yukarıda görüldüğü gibi, Çince metin, Uygurcasından bir hayli daha tafsilatlı olarak yazılmıştır. Uygurca metinde beş kişinin ismi geçtiği halde, Çince metinde dokuz kişi bulunmaktadır. Çince ve Uygurca vesikayı yazan şahıs aynı olup Çincede A-t'i, Uygurcada Adai olmuştur. Çince olarak düzenlenen vesikada "... yılının sekizinci ayının yirmi altıncı günü Shan-pin'in satışı aşağıdaki maddeler mukabilinde oldu" cümlesinden sonra yazılanlar, yapılan satış şeklini belirlemektedir. Aynı zamanda, vesikada görüldüğü gibi, pazarlık söz konusu olup bu pazarlık aynı ayın dokuzuncu gününde başlayıp, onbirinci gününde bitirildiği hükmüne varmamıza yardımcı olmaktadır. Uygurca vesika, aslında diğer köle vesikalarına nazaran bir hayli eksik olarak düzenlenmiştir. Bunun sebebini açıkça bilmememize rağmen, bu kölenin satışıyla ilgili olan ikinci vesika, bize, yapılan

---

kunuş hataları düzeltilmeğe çalışılmıştır. Bu vesikalar üzerinde en son çalışmayı Yamada yapmıştır. Yamada, "Kaikotsu-bun Hintsu (Zenhin) baishin-kei sanshu," (Three Uighur Documents Concerning Buying and Selling of a Slave Named Pintung), *Toyoshi Kenkyu*, Cilt 27, No. 2 (1968), s. 79-104 ve "A Uighur Document for the Emancipation of a slave revised", *Journal Asiatica*, Sayı 269 (1981), ss., 373-383.

237 "Taişi"Çince "T'ai-shih" (hoca, öğretmen) manasında olup Uygurcaya geçmiştir.

238 "çug" demet manasına gelen bu kelimenin damga kelimesi ile beraber kullanılması ilk defa bu vesikada karşımıza çıkmaktadır. Damga ile beraber kullanılan bu kelimenin buradaki manası kesin olarak bilinmemektedir.

239 Feng-Tienishiev, *Pin*, 1.

bu satış hakkında tam bir bilgi vermektedir. Düzenlenen ikinci vesikada Adai Tutung'a (Tutung kelimesi ilk vesikada yazılmamıştır) para lâzım olduğundan, Pintung isimli Çinli erkek kölesini Siwsai Taişi'ye dokuz çao yastuk'a satmaktadır. Bu köle, yeni sahibinde "bin yıl onbin gün" kalabilecek, memnun olursa kendisi kullanacak, olmazsa bir başkasına devredebilecek veya satabilecektir. Satıcının akrabaları bu satışa itiraz edemiyecekler, şayet itiraz ederlerse ve zorla köleyi geri almaya kalkarlarsa, ceza olarak kölenin yeni sahibine iki köle verecekferdir.[240]

Birbirini tamamlıyan mahiyette olduğunu söylediğimiz bu üç vesikada tarih tesbiti yapmak için çok önemli iki unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, vesikanın sağ tarafında Altmış senelik devri kapsayan Çin tekvimindeki senelerden birinin adı olan K'eng-ch'en senesinin yazıldığı bir satır olduğunu görüyoruz. İkinci önemli unsur da, vesikanın içinde geçen "ançasi" kelimesidir.

"Ançasi" kelimesi ile ilgili şu bilgileri tesbit edebiliyoruz. Uygurcada Ançasi olarak yazılan kelime Çince An-ch'a-shih'dan başka bir şey değildir. An-ch'a-shih, bir çeşit müfettişlik anlamına gelip, Kubilay Han'ın tahta olduğu 1281 senesinde kaldırılmıştır. Ançasi 1281 senesinde kaldırıldığına göre, vesikanın yazılış tarihi bu seneden evvel olmalıdır. Yüan Sülalesi devrini içine alan üç tane K'eng-ch'en senesi vardır. Bu seneler, 1- Cengiz devrinde 1220, 2- Kubilay devrinde 1280, 3- Togan Temür devrinde 1340 tarihlerine isabet etmektedir. Vesikaların ikincisinde, Luu (Ejderha) yılının yazıldığını görmüştük. On İki Hayvanlı Türk takvimine göre 1280 senesi Luu (Ejderha) yılına isabet etmektedir.[241] Böylece bu vesikaların yazılış tarihlerinin kesin olarak 1280 senesi olduğunu söyliyebiliriz.

Para ihtiyacından dolayı hazırlanan köle satış vesikalarında, kölenin yeni sahibinin, köle üzerinde bütün haklara sahip olduğunu görmekteyiz.

"bu kutluk atlıg kadun kişi-ke ming yıl tümen künke-tegi kudluk temür erklig bolz-un taplaz-a öz-i tudz-un taplamaz-a adın kişi-ke sadz-un"[242] (Bu Kutluk isimli kadın kişi, bin yıl onbin gün Kutluk Temür'ün olsun. Eğer isterse kendisi tutsun (kullansın), istemezse bir başkasına satsın).

Satış yapıldıktan sonra da bu duruma itiraz edilmemesi için hükümler getirilmiştir. "mening yme küdegüm samsıba inim sıs-ı inim sıs-ı ou takı kim kayu çam çarım kılmaz-un-lar apam çam çarım kılsar-lar bu karabaşımın teningce iki karabaş birip yulup alz-un-lar"[243] (Damadım Samsıba, küçük kardeşim Sısi, küçük kardeşim Sısi Ou, güçlük çıkartmasınlar. Sonra kim güçlük çıkartırsa, benim bu kölemin aynısının iki tanesini versinler). Ceza olarak iki kölenin verilmesi durumu, Feng-Tienishiev, Pin 2 vesikasında da bulunmaktadır.

240 Feng-Tienishiev, *Pin* 2

241 Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941, s., 107.

242 Radloff, *Uigurische*, No. 16.

243 Radloff, *Uigurische*, No. 61.

Para karşılığında köle satışlarında dikkatimizi çeken bir durum olmuştur. Vesikalar normal olarak satıcının mührü ve vesikayı yazanın ismi ile bitmesi lâzım gelirken, bu vesikalarda metnin altında tekrar bir tarih konulmuş -vesikanın başında bulunan tarihten değişik) ve satılan köleye karşı alınan para miktarı belirlenmiştir. Bu paranın tamamen alındığı kaydedildikten sonra, şahitlerin isimleri, satıcının mührü ve vesikayı yazanın ismi bulunmaktadır.

"tonguz yıl altınç ay on yangıka men yap togrıl kimz-un atlıg karabaş satıgı elig stir yarmak kümüş-üg inençi-tin tükel altım tanuk takıcuk bu tamga meningol men edgü togrıl bitidim"[244] (Domuz yılının altıncı ayının onuncu günü, ben, Yap Togrıl, Kinzun isimli kölemin karşılığı olarak, İnençi'den elli stir gümüş parayı tamamen aldım. Şahit Takıçuk. Bu mühür benimdir. Ben Edgü Togrıl bitirdim -yazdım-).

"tanuk yapıg tanuk baçak togrıl tanuk bayaçuk tanuk kudug-çı asan kıday bu tamga men adaı tutung-nung ol men tengrim kuti sevinç bütün ayıtıp bitidim"[245] (Şahit Yapıg, şahit Baçak Togrıl, şahit Bayaçuk, şahit Kudugçı Asan -Esen- Kıtay. Bu damga ben Adaı tutungundur. Ben Tengrim Kuti Sevinç sorarak hepsini bitirdim -yazdım-).

"tanuk kotan togrıl tanuk kız turmış tanuk mas-ı (bu) tamga men kowçününgol men yuz begi esene aytıp bitidim bu karabaş-ta kim çam kılsar biz silu küdegü ... bediz-çi saşiçi maşi birle birür- biz takıku yıl törtünç ay tokuz yangık-a men kowçü poking atlag er kara baş satıg-ı yiti (elig) stir kümüş-üg tükel altın tanuk kız turmış tanuk kotan togrıl bu tamga men kowçu-ning ol men esene aytıp bitidim poking (atlag) er karabaş-ning baş bitiği ol"[246] (Şahit Kotan Togrıl, şahit Kız Turmış, şahit Ması. Bu mühür ben Kowçü'nündür. Ben yüz begi Esen'e sorarak bitirdim -yazdım-. Eğer bu köleye bir kimse güçlük çıkartırsa, biz Silu, damat, ... Bedizci (ressam), Saşici (?) Maşı, hep beraber ödiyeceğiz. Tavuk yılının dördüncü ayının dokuzunda, ben Kowçu, Poking isimli erkek kölemin fiyatı olan kırk yedi stir gümüşü tamamen aldım. Şahit Kız Turmış, şahit Kotan Togrıl. Bu mühür ben Kowçü'nündür. Ben Esen'e, sorarak yazdım. Puking (isimli) erkek kölenin baş bitigi -asıl vesikası-dır).

Vesikaların sonunda yer alan tarih ya vesikanın başında yer alan tarihten bir gün sonrasını, yahut iki gün sonrasını belirtmektedir.[247] Yapılan bu ikinci tarihlendirmenin ve diğer malumatların niçin yazıldığını söylemek pek mümkün

---

244 Radloff, *Uigurische*, No. 114.

245 Feng-Tienishiev, *Pin*, No. 2.

246 Radloff, *Uigurische*, No. 61 ve Yamada, "Uighur Documents of Slaves..." ss., 202-203.

247 Radloff, *Uigurische*, No. 61. Bu vesikanın altındaki tarih, vesikanın başındaki tarihten bir gün sonrasını, Radloff, *Uigurische*, No. 114 deki vesikada da iki gün sonrasını göstermektedir.

değildir. Bunun yapılan pazarlıkla ilgisi olabileceği gibi, belki de Çin vesikalarında bu yönde en çok etkilenen vesikalar oluşu yüzündendir.

c- Pamuklu Bez İhtiyacından Dolayı Köle Satışları

Köle satış vesikalarının pamuklu bez ihtiyacından dolayı yazılanlarına gelince, bunlardan birisi haricinde, diğerlerinde satılan kölelerin daima bir kişi tarafından satıldığı görülmektedir.[248] Fakat iki kişi tarafından yapılan köle satışında, satışı yapan kişilerin aynı aileye mensup olduklarını görmekteyiz. Yalnız bunların aralarındaki akrabalık derecesini tesbit etmemiz imkânsızdır. Bunların aynı aileye mensup kişiler olduğunu, vesikanın sonunda attıkları imzanın -nişan- ikisine ait olduğunu söylemelerinden anlamaktayız.[249]

Pamuklu bez ile ilgili vesikalarda, satışı yapılan kölelerin hepsi kadındır. Ayrıca bunların arasında bir tanesi de on iki yaşındaki bir kız köledir.[250] Pamuklu bez ihtiyacı için satılan kölelerin hepsinin kadın oluşu acaba bir rastlantı sonucumudur? Bu sorunun üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

Mevzuumuzun dışında kalan bir vesikada, satışları yapılmış olan iki köle, sahiplerinin haberi olmadan birbirleriyle evlenmektedirler. Burada erkek olan köle demircilik, kadın köle ise dokumacılık yapmaktadır.[251] Elimizdeki vesikalardaki kadın kölelerin yeni sahipleri de dokumacılıkla uğraşıyor olmalıdırlar ki, köleyi satın aldığı kişiye kölenin bedeli olarak pamuklu bez vermektedirler. Dolayısıyla, bu tip vesikalarda, kölelerin kadın oluşu ve kölesini satan kişinin de, pamuklu bez ihtiyacını karşılamak için kölesini satması ve karşılığında ihtiyacını gidermesi, bir rastlantı sonucu değil, bilakis, Uygur cemiyetindeki bir gerceği anlatmaktadır.

Vesikalarda satılan kölelerin karşılığında sahipleri tarafından alınan pamuklu bez miktarları birbirini tutmamaktadır. Bunun sebebi de, yazılan vesikaların hangi tarihlerde yazıldığını bilmememize bağlamak, yahutta günün şartlarına veya pazarlığın yapılmasındaki maharete bağlamak mümkün olmaktadır. Pamuklu bez ihtiyacından dolayı köle satışlarında da pazarlığın yapıldığını görmekteyiz.

"küskü yıl ...ay...yangı-ka manga kalımdu-ka ... böz kergek bolup bulat-tın yuz böz alıp men kalımdu-nıng kişi-tin ulam s(atıp) almış tulat adlığ küngüm-(ni) toguru tomlıdu sadtım"[252] (Fare yılının, ... ayında, ...gününde, bana Kalımtu'ya

---

248 Radloff, *Uigurische*, No. 16.

249 Radloff, *yukarıdaki eser*, No. 16.

250 Radloff, *Uigurische*, No. 110.

251 Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," ss., 66-67. ve Radloff, *Uigurische*, *No.* 73.

252 Yamada, Uighur Documents of Slaves...", s. 220-221 ve Radloff, *Uigurische*, No. 56.

(kullanmak için) pamuklu bez lâzım olduğundan, Bulat'tan yüz pamuklu bez alarak Tulat isimli kadın kölemi sattım).

Pazarlığın yapıldığını da şu vesikada görebiliyoruz. "sadıg böz-ni tiş-timiz kidin yorır altı singer[253] şuluk tamga-lık[254] sekiz on böz-ke kesişdimz"[255] (Pamuklu kumaşın fiyatı için biz konuşup şöyle karar verdik. Biz bugün cari olarak (geçen) altı singer suluk damgasıyla mühürlenmiş seksen pamuklu beze karar verdik). Para ihtiyacı için yapılan köle satışlarında da gördüğümüz gibi, demek ki bu tip vesiklarda da pazarlık yapmak söz konusu olmuştur. Bundan dolayı da yukarıda söylediğimiz gibi, satılan kölelerin karşılığında alınan pamuklu bezin miktarlarındaki değişikliğin bir sebebi de yapılan pazarlığın sonucu olmaktadır.

Alınan pamuklu kumaşların hangi birim ölçüsüne göre alındığına dair herhangi bir kayıda rastlıyamıyoruz. Fakat bir vesikada da, "sanap korılap"[256] (sayarak ve ölçerek) deyimi geçmektedir. Bundan dolayı da biz, birimi bildirilmemiş bir ölçünün kullanıldığı hükmüne varabilmekteyiz.

Diğer vesikalarda olduğu gibi, bu vesikalarda da satış yapıldıktan sonra, kölenin yeni sahibinin haklarının korunması için bazı önlemlerin alındığını görmekteyiz. Köle, bu vesikalarda da yeni sahibinin mülkiyetine geçmekte ve yeni sahibi tarafından isterse kendisi kullanmakta isterse bir başkasına devretmekte veyahut bir başkasına satmaktadır.

"bu küng-ke ming yıl tümen künkedegi bulat erklig bolz-un taplasar öz-i tudsun taplamasar adın kişi-ke ödkürü sadsun bu küng-ning çam-ı çarımı etser yalgan-ı bulsar men kalımdu bilürmen bulat silmez"257 (Bu kadın köle, bin yıl onbin gün Bulat'ın olsun. Eğer hoşlanırsa, kendisi tutsun, hoşlanmazsa bir başkasına devretsin veya satsın. Bu kadın köle için herhangi bir güçlük olursa, eğer bir sahtekârlık olursa, ben Kalimtu bileceğim -mesuliyetini yükleneceğim- (fakat) Bulat bilmeyecek -mesuliyetini yüklenmeyecek-).

Vesikaların ceza kısımlarında ise, devlete verilen herhangi bir ceza miktarı

---

253 "singer" kelimesi için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat büyük bir ihtimalle "köşeli" anlamına gelmektedir. Bak, Yamada, Uighur Documents of Slaves...", s., 211.

254 "şuluk tamgalıg" (Şuluk mühürlü), deyimini, köle satış vesikalarıyla ilgisi olmayan, fakat pamuklu kumaşlarla ilgili olarak başka vesikalarda da görüyoruz. "Lükçüng kidini yorır şuu-luk tamga-lık yüz yitmiş ikilig yorır böz" (Lükçüng'ün -Hoço- batısında kullanılan" damgasıyla mühürlenmiş yüz yetmiş iki pamuklu kumaş). Radloff, *Uigurische*, No. 107. "lükçüng kidin-inte yorır şuu-luk tamga-lık üç otu(z) böz" (Lükçüng (Hoço) ün batısında kullanılan Şuluk damgasıyla mühürlenmiş üç pamuklu kumaş). Radloff, *Uigurische*, No. 108.

255 Radloff, *Uigurische*, No. 110.

256 Malov, *Dva*, No. 2.

257 Yamada, "Uighur Documents of Salaves...", s., 221.

olmamış yalnız itiraz edilecek köleyi satan akrabalar, ceza olarak, iki köle vermeyi taahhüt etmişlerdir.[258]

Köleyi satan şahısların ailenin tek sorumlusu olduğu anlaşılmaktadır. Köle, her ne kadar ailenin ortak malı olarak kullanılmışsa da, satış yapılırken tek sorumlu olarak ailenin reisi görülmektedir. Bu aile fertleri ileride bir gurubun reisi yahut daha yüksek bir mevkiye geldiklerinde dahi bu satışa itiraz edemiyecekleri, satışı yapan aile reisi tarafından çok açık olarak belirtilmiştir.

Pamuklu bez ihtiyacına karşı yapılan köle satışlarındaki vesikalarda, satıcı tarafından nişan ve damga ayrı ayrı kullanıldığı gibi, bunların beraberce kullanılmış olduklarını da görmekteyiz.[259] Ayrıca, bütün vesikalarda şahitler, nişan -imza- kullanmışlardır. Vesikaların birisi haricinde yazılanlarda, hep köleyi satan kişiye sorulup vesika yazılmıştır. Yalnız bir vesikada, vesikayı yazan kişi, aynı zamanda, satıcının kendisi olduğunu görüyoruz.[260]

Vesikalarm ikisinin arka yüzlerinde, "bu baş bitig"[261] esen tigin-ning ol"[262] (Bu baş bitig Esen Tigin'indir) ve "kudluk-nıng baş bidigi ol"[263] (Kutluk'-un baş bitigidir) ibareleri vardır. Her iki vesikada da isimleri geçen Kutluk ve Esen Tigin, satışı yapılan kadın kölelerin isimleridir.

7- Vesikaların Genel Değerlendirilmesi

Son olarak Uygurlarda vesikalara dayanarak "vergiler" hakkındaki bazı düşüncelerimize geçmeden önce borç alıp-verme, kiralama, satış ve rehin verme vesikalarının genel bir değerlendirmesini yapalım.

Yarı göçebe bir devlet iken, çeşitli sebeplerden dolayı yıkılıp, güneyde yeni yerleşim bölgelerine göç eden Uygurlarda, hem yerleşikliğin özelliklerinden dolayı, hem de komşusu olan Çinin, kendilerinden önce bir hukuk ve sosyal nizamlarının olması neticesinde büyük bir gelişme olmuştur. Bu gelişmeyi aksettiren bazı vesikalar da bu eserin konusunu teşkil etmiştir.

Bilindiği gibi, yerleşikliğin en büyük özelliklerinden biri de şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, bir başka değişle, ticaretin gelişmesi ve hele bu ticarette paranın kullanılışı, hem mübadeleyi kolaylaştıran hem de rekabet ve pazarlığı ortaya çıkaran bir unsur olmuştur.

---

258 Radloff, *Uigurische*, No. 16 ve 110.

259 Radloff, *Uigurische*, No. 16 da (nişan), No. 110 da (damga), Radloff, *Uigurische*, No. 56 ve Malov, *Dva*, No. 2 de (nişan-damga) beraberce kullanılmıştır.

260 Radloff, *Uigurische*, No. 56.

261 "baş bitig" asıl ve esas vesika" anlamında kullanılmış bir deyimdir. Bak. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," s. 26.

262 Malov, *Dva*, No. 2.

263 Radloff, *Uigurische*, No. 16.

Uygurların alım-satım veya borç alıp-vermede muayyen bir para ve ölçü sistemleri mevcud olmuştur. Vesikalarda hem mal ile mal değişiminin, hem de paranın mübadele aracı olarak ortaya çıkması, Uygur cemiyetinin büyük bir gelişme içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü, mal ile malın değiştirilmesi daha çok ilkel cemiyetlerde görülen bir husus olup, Uygurların bu dönemi geride bırakarak, malın para ile değiştirilmesi söz konusu olmaya başlamıştır.

Borç olarak alınan mallar daima faiz karşılığında ilkbaharda alınmış ve ekseriyetle de mahsulün topraktan kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir. Böylece günlük ihtiyaç alımlarının umumiyetle mevsimlik olması, ziraatin çok gelişmiş ve bu işle uğraşanları tatmin edebilecek bir düzeye gelmiş olduğunu göstermektedir.

Borç para alımlarında, alınan borcun yine para olarak ödenmesi söz konusu olduğu gibi, menkul yahut gayri menkul mallarla da ödeneceği kayıt edilmiştir. Borç alınan paranın ödeme müddeti bazen belirtilmiş, bazen de bu müddet belirtilmemiştir. Fakat her iki halde de alınan borç para karşılığında, her ay faiz ödemesi yapılması, belki de ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir.

Tarla satış vesikalarında arazi ekseriyetle ortak olarak kullanılmaktadır. Fakat öyle anlaşılıyor ki, ailenin ortak malı, aile ferdleri arasında bölüşülmüş olarak kullanılmakta ve satış yapılırken satışı yapanlar, sadece kendi hisselerine düşen, yani kendi mülkiyetlerinde olan kısmın satışını yapmaktadırlar. Bu vesikalarda, satıcıların ve alıcıların ekseriyetle akraba ve bilhassa kardeşler olması, belki de babadan miras kalan toprağın parçalanmaması içindir.

Tarla satış vesikalarında, tarlanın yeni sahibinin araziye sahip olma hakkının zamanla sınırlandırılmamış (bin yıl on bin gün) olduğunu görmekteyiz. Bu durum ise, belki de, bizi şu sonuca götürebilir. Uygurlarda, taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı tamamen ortaya çıkmıştır ve tıpkı bugün olduğu gibi, mülkiyet hakkı zamanla sınırlandırılmamış bir tasarruf hakkı olduğu gibi aynı zamanda da, yeni mülk edinen kişinin, kullanma veya başkasına satma haklarına sahip olmasını sağlamıştır. Mülkiyet hakkı devredilen satış vesikalarında, vesikaya itiraz etmiyeceklerini bildiren kardeşler yahut akrabalar, aslında satılan bu mal üzerinde, büyük bir ihtimalle kanuni menfaatleri olan kişilerdir.

Satış vesikalarında ödemeler, vesikanın yazıldığı gün yapılmaktadır. Satıcı, tarlasını yahut bir başka malının bedelini vesikanın tamamlandığı gün almaktadır. Satıcı ve alıcı karşılıklı olarak birbirlerine, bedelin tamamen alındığını ve verildiğini söyleyerek bu durumu kaydetmişlerdir.

Uygur satış vesikalarında önemli bir nokta da şu olmaktadır. Satış vesikalarında, para ve pamuklu kumaş miktarlarının büyük ölçüde olmasına rağmen, borç verme vesikalarında durum tam ters bir şekilde yani para ve pamuklu borç verme miktarları ufak ölçüde olmaktadır. Bizce bu durum, o zamanki Uygur cemiyetindeki farklılığı ortaya koymaktadır.

Tarla kiralama vesikalarında, tarlanın mülkiyeti, yine kiraya veren şahıs üzerinde kalmaktadır. Bu yüzden de, tarlada yapılacak bütün işlerden sorumlu tutul-

maktadır. Bazı vesikalarda, kira bedeli olarak herhangi bir mal veya para verilmesi kaydedilmiş olmasına rağmen, bazılarında da tarlayı kiralıyan şahısla birlikte, tarlayı ekip biçerek ürüne ortak olmakta ve böylece tarlanında kirasını almış olmaktadır. Kiraya verilen tarlaların kira süreleri belirtilmemiştir. Ancak, anladığımız kadarıyla, kira karşılığı alınacak mal veya para ödemeleri ekseriyetle sonbaharda yapılmaktadır ve böylece kira süreside bitmiş olmaktadır.

Oğul satış vesikalarında, en önemli hususlardan birisi de, satışı yapılan oğul ve babalığın karşılıklı olarak bazı hususları yerine getireceklerinin kaydedilmesidir. Mesela, evlatlığa verilen oğul, yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecek, yalan söylemiyecek, hırsızlık yapmıyacaktır. Oğul, yeni ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna mukabil, babalık da yeni evladına karşı bazı sorumluluklar yüklenmiştir. Bunların başında, kendi öz evladı gibi davranacak ve onun bütün maddi ve manevi sorumluluklarını yüklenecektir. Hatta, ileride kendisinin bir evladı dünyaya gelse bile, yine onu öz evladından ayırt etmiyecektir ve çocuğu evlendirecek, onun yükselmesi için çalışacaktır.

Ferdlerin aralarında yaptıkları satış veya borç alıp-verme anlaşmamalarına itiraz edilmemesi için konulan kayıtlarda, ailenin diğer ferdleri de, dolaylı olarak vesikalarda kaydedilmiştir. Vesikayı hazırlıyan şahsın en yakın akrabalarından başlıyarak en uzak akrabalarına kadar bir sıralama yapıldığı gibi, önceleri sadece askeri alanda kullanılmış olan onluk, yüzlük gibi tabirlerin sivil hayat düzeni içine girmiş olduğunu ve ailelerin oluşturdukları bu gurupların da itiraz hakları önlenmiştir.

Satın alınan bir mala, satıcının akrabaları tarafından yapılacak itirazların önlenmesini öngören kayıtlar, şüphesiz satın alanın haklarını korumak için konulmuştur. Dolayısıyla, satışı yapılan malın bütün mesuliyetinin, satıcı tarafından yüklenildiği, sadece kendisini ilgilendiren bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır.

Borç verme vesikalarında, borcu verenin haklarının da korunmasından söz edilmiştir. Borcun ne zaman ve hangi faiz miktarı ile ödeneceği belirtildikten sonra, borcun ödenmediği takdirde, kimler tarafından ödeneceği kesin olarak belirtilmiştir. Mahalli örf ve âdete göre ceza ödeme söz konusu olmuştur. Muhtemelen devletin, şahısların birbirlerinden borç alımlarından ortaya çıkabilecek pürüzleri halletmek için bir ceza kanunu olmadığından, cezaların mahalli âdetlere göre verilmiş olması, ceza miktarlarındaki değişikliğin sebebi olarak gözükmektedir.

Satılan yahut kiralanan tarlaların bir kısmının üzüm bağı olduğunu gördük. Bu durum hiç şüphesiz, üzümcülüğün yahut şarap ticaretinin geniş ölçüde yapıldığını göstermektedir. Aynı şekilde, pamuk yahut pamuklu kumaş ile ilgili vesikaların çokluğu ve kadın kölelerin dokumacı olmaları da, Uygurlarda, dokumacılığın büyük bir zenaat kolu olduğunu göstermektedir.

Uygurlarda aile müessesesi, yerleşmiş köklü bir toplum yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ailede mutlak hakim babadır. Öldüğü zaman bu hakimiyet

ihtimal en büyük oğula geçmektedir. Fakat, vesikalarda gördüğümüz kadarıyla, satıştan veya borç almadan sonra, ailenin diğer ferdlerinin mesuliyetleri ortaya çıkmakta ve ailenin söz sahibi kişisinin vesikalardaki hükümleri yerine getirmediği zaman, bu kişi veya kişiler sorumlu tutulmaktadır.

Uygur cemiyetinde Budizmin çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Budist Sutraların Uygurcaya tercüme edilmeleri yanında, Budist rahiplerinin Uygur cemiyeti içinde özel bir yerleri olmuş ve "ayag-ka tegimlig" deyimi ile hürmete lâyık kişiler oldukları belirtilmiştir. Satış vesikalarında, tarla yahut kölelerin Budist rahipler tarafından alındığını gördüğümüz gibi, ayrıca, bu rahiplerin, Uygur toplumunda günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan ölçülerinden ayrı ölçülerinin olması, Uygurların Budizme ve dolayısıyla, bu dinin temsilcilerine bir ayrıcalık tanıdıklarını göstermektedir.

Bu vesikalar hakkında son olarak şunu söylemek istemekteyiz. Uygurlarda "bitkeçi", "sitigüçi", "bitikçi" denilen bir kâtip zümresinin olduğu bilinmektedir. Fakat vesikalarda hiç bir zaman bu şahısların yazıcılık yapmadıklarını görmekteyiz. Vesikalar umumiyetle, borç veren veya alan yahut satış yapan kişiler tarafından yazılmıştır. Demek ki artık kâtip zümresi, belki de sadece devlet dairelerinde görevlerini sürdürmüşler ve halk arasında okuma yazma arttığından bunlara ihtiyaç kalmamıştır.

III. BÖLÜM

KAO-CH'ANG (TURFAN) UYGURLARINDA VERGİ

Bu çalışmamızın sonunda Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarının sosyal hayatlarını ilgilendiren bir başka konuya, vergi meselesine, yine vesikalara dayanarak değinmek istedik. Uygurlara ait hukuk vesikaları, çeşitli yönlerden değerlendirilmelere tâbi tutulabilir ve vesikalar üzerindeki her çalışma, Uygurların ve dolayısıyla Orta Asya Türk tarihinin en önemli meselelerini tamamen ortaya koyabilme özelliğine bir yakınlaşma sağlıyabilir.

Hiç şüphesiz, aşağıda da görüleceği gibi, Uygurlarda vergi konusu henüz ortaya atılmış bir problem olmaktadır. Çünkü bütün vesikalar gözden geçirilememiştir ve daha da önemlisi vesikalarda adı geçen vergilerin mahiyetleri hakkında, bunların iyice açıklığa kavuşmasını sağlıyacak bazı destekleyici kaynaklar bulunmadıkça, bu önemli meselenin halledilmesi oldukça güç olacaktır.

Ferdlerin devletle olan münasebetlerini ortaya koyan vesikalar umumiyetle ferdlerin devlete ödedikleri vergilerle ilgili bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ferdlerin mensup oldukları topluluklar vasıtasıyla da bu münasebetler yapılmaktadır. Yani, ferdlerin tek tek devlete ödeyecekleri vergiler, topluluk tarafından kendi üzerine alınmış ve vergiler ödenmiştir.

Uygurlarda vergiler konusunda kısa da olsa iki Türk bilim adamı ilgilenmiş ve bazı neticelere varmak istemişlerdir. Ahmet Caferoğlu[1] ve Reşit Rahmeti Arat,[2] eldeki bilgilere göre vergi terimlerini açıklamaya çalışmışlar fakat kesin bir hüküm getirememekle birlikte bazen yanlış değerlendirmelerde getirmişlerdir.

Vesikalarda adı geçen vergi çeşitleri, görülebileceği gibi çoğunlukla toprakla ilgilidir. Bundan dolayı da kısaca bu devirdeki toprak ile ilgili bilgilerin burada kısaca tekrarlanması faydalı olacaktır.

Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ekonomisi, mağlup veya tâbi ülkelerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan alman vergilere dayanmaktadır. Hunlardan beri, devlet tarafından halktan vergi toplamak için şahıslar görevlendirilmiş olması, bilhassa devletin kendi halkından vergi toplamakta ne kadar ciddiyete sahip olduğunu gösteren bir delil olmaktadır. Göktürkler zamanında bu vergiler

---

1 Ahmet Caferoğlu, (Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1934, ss., 1-43.

2 Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," *Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı 1, Ankara, 1964, ss., 1-44.

amga veya *imga*[3] denilen, Uygurlar döneminde ise *ağıcı*[4] ismi verilen devlet hazinedarları tarafından toplanmıştır.[5]

Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Türk boyları, belli arazi sahalarını mülk olarak işgal etmişler ve boylar hükümdarın emriyle yahut göçebeliğin ortaya koyduğu şartlardan dolayı göç ettiklerinde yeni sahalar elde ettikleri zaman, bu yeni sahalarda kendilerine kışlak ve yaylak olarak verilirdi. Fakat bu topraklar hükümdardan alınmış olmakla beraber, devletin malı olmuştur. Yani, yalnız verilen bu devlet arazisi sahibi tarafından kullanılma iznine sahip olmuş fakat toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek gibi haklardan mahrum kalmıştır. Ancak, bu topraklar, ekilmek kaydıyla oğula miras olarak kalabilmekteydi. Yarı ve tam yerleşik hayata geçen göçebeler ise, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ekip biçtikleri takdirde, bu topraklar kendilerinin hususi mülkiyetleri haline geçmekteydi. Yani bir arazinin hususi mülkiyet haline gelebilmesi, kabilenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması veya bir şahıs yahut kabileye ait olmayan boş arazilerin benimsenmesi suretiyle teşekkül etmiştir. Bu hususi mülkiyet sahibi tam manasıyla bu toprağın sahibidir ve istediği şekilde tasarruf etme hakkına sahiptir.[6]

Yine bilindiği gibi, yeni alınan araziler hükümdarın mülkü sayılır ve bu araziler hükümdar tarafından oğullarına, sülalenin diğer azalarına taksim edilir ve böylece bu araziler o kişilere ait olurdu. Bu tip arazilere *inçü* denilmiştir. İnçü sahibi olan hükümdarın oğlu, kızı veya karısı vergi işlerine karışmazlar, bu vergi toplama işleri doğrudan doğruya *inçü divanı* memurları tarafından yapılırdı. İnçü arazisinin bir başka özelliği de, aşağıda da göreceğimiz gibi, hayvan vergisi olan *Kopçur*'dan muaf olmalarıdır. Bundan dolayı köylüler kendi topraklarının inçü idaresine girmesini tercih etmektedirler.[7]

Genel olarak halktan alınacak vergi nisbeti, bölgenin ürettiği malın cinsine ve topraktan alınacak verimin derecesine göre her yıl tesbit edilmiştir. Bundan dolayı

---

3 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s., 316.

4 Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," s., 21.

5 Göktürk ve Uygurlar döneminde görülen bu vergi memurları daha sonraki dönemlerde, bilhassa Altınordu sahasında daha da organize olmuş ve vergilerin toplanması yeni isimler altında memuriyetler kurularak toplandığını göstermektedir. Uygurlarda üzüm bağlarından alınan *salığ* vergisi, ihtimal Altınordu'da mahiyet değiştirmiş ve *Serşumar* adı ile "başsayıcı" veya *Saliğ memuru* yani "nüfus tahrircisi" olarak karşımıza çıkmaktadır. *Haneşümar*, "mesken ve hane tahrircisi", *Bağşümar* ise "bağ ve bahçe tahrir memurları" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bak, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1939, s., 216.

6 Tarla satış Vesikalarında bunun örneklerine bol miktarda rastlandığını yukarıdaki II. Bölüm'de gördük.

7 Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s., 279.

da kendisine devlet tarafından arazi verilen şahıs, sahip olduğu arazi üzerindeki halktan vergisini belli ölçülerde almak zorunda kalmış ve ferdlerle devlet arasında bir sürtüşme meydana gelmemiştir. Hatta şahıs veya topluluk yeni bir vergi konulduğu zaman buna itiraz etme kuvvetini de kendilerinde bulabilmişlerdir. Moğollar zamanına ait olmasına rağmen Nasir-ed-dini Tusi, bu devirdeki vergilerle ilgili olarak iyi arazi sahiplerinden onda bir, kötü arazi sahiplerinden yirmide bir ve yoksul olanların tamamen vergiden muaf tutulduklarını, mahsulleri iyi olanların onda veya yirmide bir, mahsulleri iyi olmıyanlarında hiç vergi vermediklerinden bahsederken, bu durumun eski usul ve kaidesi olduğunu da belirtmiştir.[8]

Şimdi, vesikalarda adı geçen vergi türlerini değerlendirmeye çalışalım. Vesikalarda vergileri üç ana bölümde toplamak mümkün olmaktadır. Bunlar, 1- Topraktan alınan vergiler, 2- Hayvan vergisi, 3- Mesken vergisi.

Topraktan alınan vergilerin en önemlisi ve vesikalarda en çok geçini *Kalan* vergisidir. Bu vergi çeşidine altı vesikada rastlanmaktadır.[9] Kalan vergisinin topraktan alınan bir vergi türü olduğunu anlıyabiliyoruz.

Kalan vergisinin bütün arazilerden alınıp alınmadığı hakkında kesin bir malumatımız yoksa da yalnız bir vesikada (*Uigurische*, No. 77) kalan vergisinden muaf bir araziden söz edilmiş olması bizi, bütün arazilerden bu verginin alınmadığı doğrultusunda bir yargıya varmamızı sağlamaktadır. Bu vesikaya göre, arazi üzerinde söz sahibi olan 14 kişinin isimleri sıralanmış ve toprakta çalışanların namına istekte bulunulmuştur. Fakir ve kalan vergisi ödemekle yükümlü olan bu kişilerin artık kalan vergisi ödemeye güçlerinin yetmediğinden söz edilmekte ve bu arada kalan vergisinden muaf bir arazinin ikiye bölünerek yarısının bu kişiler tarafından ekilip biçilmesine izin verilmesi istenmektedir.

Kalan vergisi ile ilgili olarak yazılmış bir başka vesika da Tugluk Temür (1347-1365) zamanında yazılmış ve bir nevi şikayet mektubu mahiyetindedir. Vesikada Tugluk Temür'den önceki hükümdarlar sıralanmış ve bunlar zamanında elçilerin gelerek kendilerinden kalan vergisini aldıklarını fakat *inçü bağcılardan*[10] kalan vergisi almadıklarını kaydettikten sonra, Tugluk Temür'den şu istekte bulunmaktadırlar: Biz önceki bu hanlar zamanından beri, büyük küçük kardeşlerimiz bu bahçeyi işleyip *alban yasak* vergisi vermeden hanlarınıza emek verip geçinmiştik. Şimdi ise, Irk Sında (isimli kişi) bizim bahçemize ortak oldu. Onun için az olan vergimiz çoğaldı. Biz büyük ve küçük kardeşler, bu yıl da vergimizi verdik. Bir kişi

8 Nasir-ed-dini Tusi, "İlhaniler devri idare teşkilatına dair," Çev. Şerafeddin Yalkaya, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 2, İstanbul, 1939, s., 10.

9 Radloff, *Uigurische*, No. 14, 21, 22, 33, 38 ve 77, ve Arat, "Uygurca yazmalar arasında," s., 101.

10 Burada *inçü*, hükümdar ailesine ait olan bir arazi parçasından çok insanları, halkları ifade etmektedir. Bak, John Masson Smith, "Mongol and Nomadic Taxation," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s., 55.

iki alban vergisi versin denilirse, bahçeler hanımızın olsun ve bir alban bizim olsun (hanımızın) yarlığını bekliyoruz.[11]

Bu vesikada aşağıda da göreceğimiz gibi, bazı başka vergilerinde isimleri geçmektedir. Bunlardan *yasak vergisi*, Mogollar zamanında ortaya çıkmış olan vergilerden biridir.[12] *Alban vergisi* ise, yine Cengiz Han döneminde Mogollar tarafından konulmuş bir vergi çeşidi olup, topraktan alındığı kesindir. Fakat bizim vesikamızda gerçek manası tam olarak anlaşılmamaktadır. Zaten öyle anlaşılıyor ki, bu vesika, eski Türk geleneği ile Mogol unsurlarının karıştığı bir döneme rastladığı için çözülmesi güç bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Kalan vergisi ile ilgili olarak vesikalardan çıkarabildiğimiz sonuca göre, çoğu zaman vergi bedelinin bez olarak ödendiğini görmekteyiz. Kalan vergisi, daha sonraki devirlerde de bilhassa İlhanlılar zamanında da karşımıza çıkmaktadır. Mogollar, büyük bir insan topluluğunu kendi idareleri altına aldıktan sonra bunları kendi an'anelerine göre onluk, yüzlük, binlik'lere ayırmışlar ve bilhassa askeri ve posta teşkilatlarındaki harcamalar için kalan vergisini uygulamaya koymuşlardır. Kalan vergisi, daha sonra Cengiz Han zamanında alimler ve yargıçlar sınıfı için muaf tutulmuştur.[13]

Vesikalarda geçen bir başka vergi türü de Salığ vergisi'dir. Bu vergi, üzüm bağlarından alınan bir vergi çeşidiri. Bu vergi de dört vesikada geçmektedir.[14] Bilindiği gibi, Turfan Uygurlarında bağcılık ve dolayısıyla şarapçılık çok gelişmiş ve bundan dolayı da devlet bu üretimden vergi almaya başlamıştır. Bu verginin ne şekilde ödendiği hakkında kesin bilgi edinmemiz vesikalardan mümkün değilse de, salığ vergisi ile ilgili olmayan bir başka vesikada bir kişi şarap ürettiği için bunun vergisi olarak yarım bez verdiğini bildirmektedir.[15]

Yasak vergisi: Yukarıda kalan vergisi dolayısıyla bir vesikada bu verginin isminin geçtiğini belirtmiştik. Yalnızca iki vesikada[16] geçen bu vergi, Mogollar yolu ile Türklere geçtiğini söyliyebiliriz. Bu vergi çeşidi, Altınordu ve Timurlular zamanında da kullanılmıştır.

Kobçır vergisi: Beş vesikada[17] görülen bu vergi çeşidi, hayvanlardan alınan bir vergi türüdür. Kalan vergisi kadar yaygın olan Kobçır vergisi, göçebelerden alınan bir vergi çeşidi olmuştur.

---

11 Arat, "Uygurca yazmalar arasında," s., 106.

12 Smith, *aynı eser*, s., 50.

13 Smith, *aynı eser*, s., 55-59.

14 Radloff, *Uigurische*, No. 2, 14, 25, 30.

15 Radloff, *Uigurische*, No. 38.

16 Radloff, *Uigurische*, No. 22 ve Arat, "Uygurca yazmalar arasında," s., 105.

17 Radloff, *Uigurische*, No. 35, 39, 53, 69, 88.

Şehre at toplamak için gelen Han'ın adamlarından birine, âdet hilafına, kobçır vergisi karşılığında, bu adamlara emanet olarak verdiği atların kobçır vergisi karşılığı olarak saydığını belirten bir vesikadan anladığımız kadarıyla, bu vergi çeşidi, daha ziyade hayvan olarak ödenmekte ise de yine başka vesikalardan çıkartabildiğimiz sonuçlara göre para ve darı gibi maddelerinde verilebildiğini görmekteyiz. *Ağnam vergisi* olarak da bilinen *kobçır vergisi*, İlhanlılar döneminde, senede iki taksitle toplanır ve yüz hayvandan bir hayvan alınırdı. İlhanlılar döneminde öyle görünüyor ki, bu vergi mahiyet değiştirmiş ve Mengü Han zamanında ahaliden toplanan nüfus vergisine kobçır denilmiştir.[18]

Vesikalarda geçen bir başka vergi türü de Birt vergisidir. Bu vergi yalnızca bir vesikada geçmektedir.[19] Yalnız bu vergi devlet hazinesine gitmeyip, şahısların kölelerinden aldığı bir vergi çeşidi olarak gözükmektedir.

Vesikalarda son olarak geçen vergi türü *Tütün vergisi*'dir. Bu vergi, *mesken vergisi* olarak da bilinmektedir. Yedi vesikada[20] geçmekte olan tütün vergisi, devlete bez ve elbise olarak ödenmekte olduğunu görmekteyiz.

Tütün vergisi, büyük bir ihtimalle evde oturan kişilerin adedine göre alınmaktaydı. Çünkü, bir başka göçebe toplum olan Mogollar, Çin'de hakimiyet kurdukları dönemde, Çinlilerden nüfus başına vergi alma usulünü tatbik etmeye çalışmışlar fakat Çinli memurlar bu usule karşı çok ciddi bir şekilde direnmişlerdir. Evde oturan insan sayısına göre vergi alma usulü, Türkler ve Mogollarda yani göçebe toplumlarda görülürken, yerleşik toplum olan Çin ve Karahıtaylar'da ev başına vergi alındığını görüyoruz. 12. yüzyılda görülen ev başına vergi alınak usulünün ihtimal Karahıtaylıların tesiriyle 19. yüzyılda Orta Asya Hanlıklarından Hokand hanları devrinde Taşkend'te de verginin ev başına alındığını görmekteyiz.[21] Uygurlarda tütün vergisinin kişi başına alındığına dair bu vesikalardan kesin bir sonuç çıkartmak imkansız olarak görülüyorsa da yine aynı devirde yazılan başka tipteki Uygur vesikalarından bu sonuca gitmemiz mümkün olmaktadır. Çünkü, bilindiği gibi, bu devirde nufus sayımı yapılmaktadır ve sayım "büyük deftere" kayıd edilmektedir. İşte elimizde olan iki tane nufus sayımı ile ilgili vesikada "büyük deftere yazılı kimselerden başka bir kimsenin mevcud olduğu meydana çıktığı takdirde ölüm cezasına çarptırılacaktır" denilmektedir.[22] Yapılan bu sayımda eksik bildirimin bu kadar ağır bir ceza ile cezalandırılması hiç şüphesiz evlerden alınan vergilerle ilgili olmalıdır.

---

18 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s., 217.

19 Radloff, *Uigurische*, No. 80.

20 Radloff, *Uigurische*, No. 14, 21, 27, 31, 38, 42, 88.

21 V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, s., 169.

22 Radloff, *Uigurische*, No. 40, 41.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu vergiler aynî olarak toplanmaktadır. Bundan başka bu vergilerden bazı arı doğrudan doğruya vergi toplamakla görevli kişiler vasıtasıyla toplanıp hazineye devrediliyor, bir kısmı ise, toprağın üzerinde çalışan çiftçi tarafından, toprak sahibine veriliyor. Bu durumda belki burada toplanan verginin ilk bakışta hazineye gitmiyor gibi görülüyorsada, bu toprak sahibinin hükümdarın istediği zamanda, toplanan verginin dolaylı yoldan dahi olsa devletin elinde olduğunu göstermektedir.

EKLER

Borç Alıp – Verme Vesikaları

Vesika 1: Borç Darı Alma Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 168
Vesika 2: Borç Susam Alma Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 173
Vesika 3: Borç Mısır Alma Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 179
Vesika 4: Borç Pamuk Alma Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 183
Vesika 5: Borç Pamuklu Bez Alma Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 185
Vesika 6: Borç Koyun Keçesi Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 188
Vesika 7: Borç Para Alma Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 191
Vesika 8: Borç Buğday Alma Vesikası	Yamada, On the manuscripts from East Turkestan ....,

Kiralama Vesikaları

Vesika 9: Pamuk Tarlası Kiralama Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 193
Vesika 10: Ekim Yapılıcak Tarla Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 198
Vesika 11: Ekim Yapılacak Tarla Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 202
Vesika 12: Bahçe Kiralama Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 205
Vesika 13: Sığır Kiralama Vesikası	Yamada, Loan Contracts, s. 207

Satış Vesikaları

Vesika 14: Tarla Satış Vesikası	Arat, Among the Uighur Documents II, s. 267
Vesika 15: Tarla Satış Vesikası	Yamada, Uighur Documents of sale and loan contracts Brought by Ottani s. 73–74
Vesika 16: Tarla Satış Vesikası	Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları, s. 66–67
Vesika 17: Oğul Satışı Vesikası	Yamada, Adopted Sons, s. 190
Vesika 18: Kadın Satış vesikası	Yamada, Adopted Sons, s. 197
Vesika 19: Oğul Satış Vesikası	Yamada, Adopted Sons, s. 223
Vesika 20: Erkek Köle Satış Vesikası	Yamada, Adopted sons, s. 202
Vesika 21: Kadın Köle Satış Vesikası	Yamada, Adopted sons, s. 206
Vesika 22: Evlatlık Verme Vesikası	Yamada, Adopted Sons, s. 246
Vesika 23: Vasiyetname	Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları s. 62
Vesika 24: İki Kölenin Evlenmesi Vesikası	Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları s. 64

Not : Uygur Hukuk vesikalarından örnekler verdiğimiz bütün metinler vesikaların en son okunuşlarını yapan ilim adamlarına aittir.

Borç Darı Alma Vesikası

Metin

bars yıl altınç ay iki otu-ka manga yigedmiş
-ke tüş-ke üur kergek bolup çagan-ta waptsu
-nun küri-si üz-e iki sık üur altım yangı-ta
yaraılıg tüş-i birle köni birürmen birginçe yokbar
bolsar men oglum kawsung köni birz-ün tanuk bayan
tanuk kumanu bu tamga biz ikegü-nüng ol men
wapdsu-tu bitidim
yigedmiş-ning ... bitigi

Tercüme

Pars yılı, altıncı ay, yirmi ikinci günü, bana Yigedmiş'e
faizi ile darı lâzım olduğundan, Çagan'dan, Faptsutu'nun
ölçüsüyle iki şık darı aldım. Yenide (hasat zamanı)
uygun bir faiz ile beraber tamamen geri vereceğim. Geri
verinceye kadar, eğer ben gözükmezsem (ortadan kaybolursam, ölürsem)
oğlum kawsung tamamen geri verecek. Şahit Bayan,
şahit Kumanu. Bu mühür biz ikimizindir. Ben
Faptsutu bitirdim (yazdım).
Yigedmiş'in ... vesikasıdır.

Borç Susam Alma Vesikası

Metin

küskü yıl altınç ay on yangık-a
manga kaisidu-ka tüş-ke künçid
kergek bolup il temir-tin bir küri
künçid altım küz iki küri kün-
çid birürmen birmedin keçürser men il
yangınça tüşi birle birür birginçe
bar yok bolsar men inim kasuk ew
-teki-ler bile köni birsun-ler tanuk
kapan tanuk bür-kek bu nişan
mening ol men kaisidu öşüm
bitidim.

Tercüme

Fare yılı, altıncı ay, onuncu gününde
bana, Kaisidu'ya faizi ile susam
lâzım olup, İl Temir'den bir küri
susam aldım. Güz'ün (sonbahar) iki küri susam
vereceğim. Eğer vermezsem, ülkenin
âdetlerine göre faizi ile birlikte vereceğim. Verinceye kadar
gözükmezsem (ortadan kaybolursam. ölürsem) küçük kardeşim Kasuk ve
evdekiler (ailem) tamamen geri vereceklerdir. Şahit
Kapan, şahit Bürkek. Bu nişan
benimdir. Ben Kaisidu kendim
bitirdim (yazdım).

Borç Mısır Alma Vesikası

Metin

takıku yıl tördünç ay
tokuz oduz-ka manga ...
ögrüz temirke ... tarıg
kergek bolup badrun-tın iki
kür(i) (tarı)g aldım k(üz)
yangıda oduz tempinbir kap
sücüg köni birürmen birginç(e)
bar yok bolsar men inim Kusı
ew-tekiler birle köni birsün
-ler (tanuk) be temir t(anu)lı
misir kar-a bu nişan men
ögrüş temir-ning ol
men yükesiri bididim.

Tercüme

Tavuk yılı, dördüncü ay,
yirmi ikinci günü, bana ...
Öğrüz Temir'e ... mısır
lâzım olup, Badrun'dan iki
küri mısır aldım. Güz (Sonbahar)ün
otuz tembin bir kap (eden)
şarap vereceğim. Verinceye kadar
gözükmezsem (ortadan kaybolursam, ölürsem), küçük kardeşim Kusi
evdekiler (ailem) tamamen geri verecekler.
(şahit) Be(?) Temir, şahit
Mısır Kara. Bu nişan ben
Öğrüz Temir'indir.
Ben Yükesiri bitirdim (yazdım).

Borç Pamuk Alma Vesikası

Metin

tonguz yıl üçünç ay altı yrgimi-ke
manga usin-e-ke kebez kergek bolup sauriya
siri-tin tört tang kebez tüş-ke altım
küz yangı-ta yiti tang kebez köni birürmen
birginçe bar yok bolsar men inim budruk evdekiler
birle berürmen birmidin keçürser men il yangınça
asıg-ı birle birürmen bu nişan men tanuk buyan kay-a
tanuk sasi kudluk kay-a
bu nişan men usin-e-ning ol
men togluk tonga ayıdıp bitidim.

Tercüme

Domuz yılı, üçüncü ay, ondördüncü günü
bana, Usine'ye pamuk lâzım olduğundan Sauriya
Siri'den faizi ile dört tang pamuk aldım.
Güz'ün (sonbaharda) yedi tang pamuk geri verecegim.
Verinceye kadar gözükmezsem (ortadan kaybolursam, ölürsem) küçük
kardeşim Budruk, evdekiler (ailem)
tamamen geri verecekler. Eğer vermezsem ve (zamanını) geçirirsem
mahalli örf ve adette (göre)
faizi ile birlikte vereceğim. Bu nişan benimdir. Şahit Buyan Kaya
Şahit Sasi Kutluk Kaya
Bu nişan (imza) ben Usine'nindir.
Ben Togluk Tonga sorarak bitirdim (yazdım).

Borç Pamuklu Bez Alma Vesikası

Metin

yılan yıl üçünç ay iki yangıka manga
kıryakuz-ka böz kergek bolup
yanba-tu-tın iki bag
böz aldım yangıta iki ş(ık)
... birürmen birmedin keçürs(er)
... men il yangınça tüşi bile
köni bir (ür) men bi(r)ginçe bar yok
bolz-a men mening samdukü-teki po-ni
bile tegi ülüş-lüg yarim angız
yir-te manga teger bolüg ülüş
-lüg yirim birsün tanuk
tapmış tanuk mısır bu
nişan men kıryakuz -nıng ol
men turçi kıryakuz-ka aydıp
bitidim.

Tercüme

Yılan yılı, üçüncü ay, ikinci günü, bana
Kıryakuz'a pamuklu bez lâzım olduğundan
Yanbatu'dan iki tane iki bağ
pamuklu bez aldım. Yeni'de (Sonbaharda) iki şık
... vereceğim. Eğer vermezsem ve (zamanını) geçirirsem
... ben mahalli örf ve adete göre faizi ile
tamamen vereceğim. Ben verinceye kadar gözükmezsem (ortadan kaybolursam, ölürsem)
insanlar Samduku'daki Poni
ile bölüştüğümüz yarım anız(lık)
yerin bana ait (hisseme düşen)
yerimi versin. Şahit
Tapmış, şahit Mısır. Bu
nişan (imza) ben Kıryakuz'undur.
Ben Turçi, Kıryakuz'a sorarak
bitirdim (yazdım).

Borç Koyun Keçesi Alma Vesikası

Metin

ud yıl ikinti ay bir yangıka manga
büdüs tutung-ka koçında kidiz kergek
bolup arslan singkur öl-te bir kidiz altı
böz-ke altım bilen barmış arkış yanmış-ta
altı böz birip ıdurmen arkış-tın ıdmasar
men birer ay birer böz asıg bilen köni birür
men kaç ay tutsar bu ok yangça asıgı
bilen köni birürmen böz birginçe yokbar bolsar
inim alı köni birz-ün tanuk yeke taş ogul
bu tamga men büdüs tutung-nung ol.

Tercüme

Sığır yılı, ikinci ay, birinci günü, bana
Büdüs Tutung'a koyun keçesi lâzım
olup, Arslan Singkur Öl'den bir keçeyi altı
pamuklu bez (fiyatına) aldım,. Kervanın dönüşünde hepsini
vereceğim ve altı pamuklu kumaşı yollıyacağım. Kervan (geldiğinde)
yollamazsam
ben, her ay için, her bir pamuklu kumaşın faiziyle vereceğim.
Kaç ay elimde tutarsam, faizi ile birlikte
tamamen geri vereceğim. Pamuklu bezi geri verinceye kadar gözükmez-
sem (ortadan kaybolursam, ölürsem),
küçük kardeşim Ali tamamen versin. Şahit Yeke Taş Oğul.
Bu mühür ben, Büdüs Tutung'undur.

Metin

(kü)skü yıl törtünç ay bir yangıka
manga bolmış-ka asıg-ka kümüş
(ker) gek bolup kara ogul-ta altı stir
(kü)müş altım kaç ay tutsar men ay
(sa) yu birer yarım bakır kümüş asıg
... birle köni birürmen birginçe yok
(bar)r bolsar men kişim tüz-ük köni
birz-ün tanuk borlukçı tanuk er buka
(bu) tamga men bolmış-nıng ol men
... gına tutung ayıdıp bitidim.

Tercüme

Fare yılı, dördüncü ay, birinci günü
bana, Bolmış'a faizi ile gümüş
lâzım olup, Kara Oğul'dan altı stir gümüş aldım.
Kaç ay elimde tutarsam, her ay, her bir
gümüş için birbuçuk bakır faiz vereceğim.
Eğer, verinceye kadar ortalıkta olmazsam (ölürsem)
karım Tüzük, tamamen geri verecektir.
Şahit Borlukçu, şahit Er Buka.
Bu mühür ben Bolmış'ındır. Ben
... gına Tutung'a sorarak bitirdim (yazdım).

Borç Buğday Alma Vesikası

Metin

it yıl altınç ay yiti yangık-a
manga k(a)lımtu-ka buğday kergek
bolup irinçkül-tin iki yarım
tagar bugday altım bu bugday-ka
on altı yaşlıg yegrmi yaşlıg
katun kişi-ni iki bir y(a)r(a)du
kişi-ni yitinç ay-nıng on
biş-te xuaçu-ka tegürüp birür
ol kim kün-te birmeser men
kün teri bile birür men
birginç-e bar yok bolsar men
inim çaksırı ew-teki-ler bile
köni birsün-ler tanuk toyın
bu nişan men k(a)lımdu-nıngol
bu nişan men tanuk toyın-nıngol
bu nişan men tanuk esen buk-a-nıngol
men k(a) lımtu öşüm bidtim.

Tercüme

Köpek yılı, altıncı ay, yedinci günü
bana Kalımtu'ya Buğday lâzım
olup, İrinçkül'ten iki yarım
Tağar buğday aldım. Bu buğdayı
onaltı (ve) yirmi yaşındaki
yetkili kadın kişiler
yedinci ayın on
beşinde Hoça'ya götürüp verecekler.
Eğer bu (o) günde vermezsem (yollamazsam)
faizi ile birlikte ödiyeceğim.
Ödiyinceye kadar gözükmezsem (ölürsem)
küçük kardeşim Çaksırı, evdekiler (ailem)
tamamen geri versinler. Şahit Toyın.
Bu imza ben Kalımtu'nundur.
Bu imza ben şahit Toyın'nındır.
Bu imza ben şahit Esen Buka'nındır.
Ben Kalımtu kendim bitirdim (yazdım).

Pamuk Tarlası Kiralama Vesikası

Metin

takıgı yıl ikind(i) ay on yanıgk-a
manga bay t(e)mür-ke kebez tarıku
yir kergek bolup t(e)miçi-ning
po suw-takı uduru bolukın on
tang kebez yak-a-ka tudtum bu
bu on tang kebez-ni küz yangıda
başı taşı birle birür men bu
boluk-ning negü kim salkı sekidi
bolsar men t(e)miçi bilür men bay
t(e) mür bilmez tanuk nom kulı
tanuk bolon bu nişan men t(e)miçi
ning ol men t(e)miçi ök
bitidim.

Tercüme

Tavuk yılı, ikinci ay, onuncu gününde
bana Bay Temür'e pamuk tarlası (için)
yer lâzım olduğundan, Temiçi'nin
Po nehrinin diğer tarafındaki bahçesini
on Tang pamuk karşılığında kiraladım.
Bu on tang pamuğu sonbaharda
herşeyi ile geri vereceğim. Bu
bahçede (yapılacak) herhangi bir iş olursa
ben Temiçi bileceğim (yapacağım). Bay
Temür bilmez (yapmıyacak). Şahit Nom Kulı
Şahit Bolon. Bu imza ben Temici'nindir.
Ben Temici doğru olarak bitirdim (yazdım).

Ekim Yapılacak Tarla Kiralama Vesikası

Metin

biçin yıl aram ay iki
yangı-ka manga temür buk-a-ka
tarıg tarıku yir kergek bolup
k(a)iimtu-ning çengiz-takı ilçi
bile-kii teng ülüş-lüg yirin
iki şık yak-a-ka tudum bu
yir-ke eningz todka-n birim
alım kelz-e men temür buk-a bilür
men kaiimtu bilmez ulug birim
kelz-e il ak-a-lıg bolur tanuk
mısır tanuk sanga bu nişan
men temür buk-a-nıng ol men
kaiimtu temür buk-a-ka
ayıdıp bitidim.

Tercüme

Maymun yılı, Aram (birinci) ay, ikinci
gününde, bana Temür Buka'ya
ekim yapılacak yer lâzım olup
Kaimtu'nun Cengiz'deki İlçi
ile eşit olarak bölüştüğü yeri
iki şık fiyata tuttuk (kiraladım). Bu
yerde anız için yapılacak birşey olursa
ben Temür Buka bilirim (yapacağım).
Ben Kaimtu bilmez (yapmıyacak). Büyük bir iş (hadise)
olursa İl Ağa'lığın (Ülkenin en büyüğü) (işi) olur. Şahit
Mısır, şahit Sanga. Bu imza
ben Temür Buka'nındır. Ben
Kaimtu, Temür Buka'ya
sorarak bitirdim (yazdım).

Ekim Yapılacak Tarla Kiralama Vesikası

Metin

takıku yıl ikindi ay sekiz ygrmike
manga ilçike tarıg yarıku yir kergek
bolup kâiimdu-nıng yul togan-takı yarım
eŋgız yir-in anuk-ın (t)udtum bu yir-ke
neçe urug badsar ikegü tengündürüp
tarır biz bolmış tüş yana teng ül(e) şür
biz bu yir-ke birem alım kelser ikegü
teng bilür biz bu söz-ke tanuk kar-a
bakşi tanuk çisim bu nişan men ilçi
-ningol men mısır sila ayıdıpbitidim.

Tercüme

Tavuk yılı, ikinci ay, onsekizinde
bana, İlçeke'ye ekilecek yer lâzım
olup, Kaimtu'nun Yul Togan'daki
yarım anızlık yerini hazır (olarak) tuttum. Bu yere
ne kadar tohum ekilse, ikimiz eşit olarak ekeceğiz (ve)
biçeceğiz. Biz yine ürünü eşit bölüşeceğiz
bu yere borç gelse ikimiz
eşit olarak bileceğiz (ödiyeceğiz). Bu söze şahit Kara
Bakşi. Şahit Çisim. Bu imza ben İlçi
nindir. Men Mısır Sila sorarak bitirdim (yazdım).

Bahçe Kiralama Vesikası

Metin

yont yıl ikindi sekiz
oduz manga k(a)iimtu-ka
edl(e)p yigü borluk kergek
bolup mısır-nıng sökü-teki
borlup-sın aldım bu borluk
-ka angız todka-n birim alım
kerz-e men mısır bilürmen q(a)iimdu
bilmez tanuk bar buka tanuk
ilçi bu nişan men mısır-nıng
ol men k(a) iimti
mısır-ka ayıdıp
bitidim.

Tercüme

At yılı, ikinci (ay) yirmiikisinde
bana Kaimtu'ya
ekmek için bahçe lâzım
olup, Mısır'ın Sökü'deki
bahçesini aldım. Bu bahçe
de anız için ne lâzım
gelirse ben Mısır bileceğim (yapacağım). Kaiimtu
bilmez (yapmıyacak). Şahit Bar Buka. Şahit
İlçi. Bu nişan ben Mısır'ın
dır. Ben Kaiimtu
Mısır'a sorarak
bitirdim (yazdım).

Sığır Kiralama Vesikası

Metin

yont yıl ikindi ay
tokuz yangıka manga tülek
temür-ke tergen ud
kergek bolup umar
-nıng ala udın tergen
aldım bu ud-nıng
terin-ge küz yangıt-a
iki şık tarıg üç şık
yür birürmen bu ud
-nıng ölser ıdsar
men umar birür men yok
bolsar men bilürmen
bu udnı onunç ay
bakı(r)çk-ka teningç(e)
işledmek buldum
tanuk nom kulı tanuk
köküs kay-a bu nişan
mening ol men tülek
temür öşüm bitidim.

Tercüme

At yılı, ikinci ay,
dokuzuncu günü, bana Tülek
Temür'e kiralık sığır
lâzım olduğundan, Umar'ın
benekli sığırını kiraladım.
Bu sığırın kirasını
güz başında (sonbaharda)
iki şık mısır, üç şık
darı (olarak) vereceğim. bu sığır
ölürse ve terkederse
ben Umar (tekrar) vereceğim.
Eğer (sığır) kaybolursa ben bileceğim.
Bu sığırı onuncu ay da
aldığım gibi sağlam (olarak) vereceğim.
Şahit Nom Kulı. Şahit
Köküs Kaya. Bu nişan (imza)
benimdir. Ben Tülek
Temür kendim bitirdim (yazdım).

Tarla Satış Vesikası

Metin

tonguz yıl bişinç ay-on altı-ka manga terbiş
-ke yunglag-lıg çao yastuk kergek bolup
adom-nıng manga ülüş-te teggen taysang-takı
on altı er kömer borluk-ta manga teger çırkuş
-tın alıp öngtün sıngar-ın alıp yarım borlukum-nı
udçı buk-a esen ikegü-tin yüz yastuk çao alıp
toguru tomlıdu satdım bu kün-tin münça ming
yıl tümen kün-ke tegi udçı buk-a esen ikegü
erklig bolz-un taplaz-a öz-ler-i etlep yisün
taplamaz-a adın kışı-ke ödkürü satz-un bu bitig
-ni kılmış kün öz-e buborluk sadıg-ı çao-nı
tükel sanap birtimiz buborluk yolınta men terbiş
-nıng agam inim yigenim tagayım kim kim-m-e bolup
çam çarım kılmaz-un-lar apam birük erklig beg
işi yat y(a)rl(ı)gınça küçin tudup çam çarım
kılsar-lar
ulug suü-ke bir altun yastuk içker-i agılık
-ka bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer
eder-ke yaraşu at kişgut birip söz
-ler-i yorımaz-un
bu nişan mn terbiş-ning ol
bu nişan mn tanuk ilçi buk-a-nıng ol
bu nişan mn tanuk or kaya-nıng ol
bu nişan mn tanuk udçı-nıng ol
bu nişan mn tanuk udmış-nıng ol
mn terbiş öz-üm bitidim

Tercüme

Domuz yılı, beşinci ay, onaltıncı günü, bana Tedbiş'e
kullanmak için çao yastuk lâzım olduğundan
Taysang'da babamdan miras kalan
Çirkus'tan başlıyarak, bana ait olan, üzerinde onaltı üzüm baj
işçisinin çalıştığı, üzüm bağımın ön tarafını
Udçi Buka ve Esen'e ikisine yüz yastuk çao'ya
tamamen sattım. Bu günden başlıyarak
bin yıl on bin gün bu üzüm bağına Udçi Buka ve Esen
sahip olsunlar. Eğer onlar isterse kendileri tutsunlar
istemezlerse bir başkasına satsınlar. Bu vesikanın

tamamlandığı gün, üzüm bağının satış fiyatına eşit olan Çao'yu sayarak tamamen aldım. Biz Udçi Buka ve Esen ikimiz tamamen sayarak verdik.Bu üzüm bağı hususunda ben Terbiş ağabeyim, kardeşim, yiğenim, dayım her kim olursa olsun güçlük çıkartmayacağız. Fakat bir beğin kuvvetine dayanarak güçlük çıkartırlarsa
onlar
Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, İç Hazine'ye bir gümüş yastuk, beğlerin her birine birer binek atı verip sözleri geçersiz olsun.
Bu imza ben Terbiş'indir.
Bu imza ben şahit İlçi Buka'nındır.
Bu imza ben şahit Or Kaya'nındır.
Bu imza ben şahit Udçi'nindir.
Bu imza ben şahit Udmış'ındır.
Ben Terbiş kendim bitirdim (yazdım).

Tarla Satış Vesikası

Metin

koyn yıl ar(a)m ay bir yangıka m(e)n Kara Yan Yig Bürt-(ke)
yungl(a)k-lık tawar k(e)rgek bolup atın b.. üm yok üçün
kitin kırata kız-ı kit(e)rig-te içim kançuk bile tüz
ülüş-lüg üç sık yirim Atı Kutluk Taş-ka toguru
tomlıdu sadım satıg kuabusın ince söz-leşdim(i)z üç
yuz biş otuz kuabuka üsüştüm(ü)z bu bitig kılmış kün
üz-e m(e)n Kutluk Taş üç yuz biş otuz kuabunı bir
egsüksüz tükel san(a)p birtim men Yig yme tükel san(a)p
altım bu yır-nıng sıçısı örü yıngak ögen atırar öng
tün yıngak Törçet yiri adırar kodı yıngak ögen
Lusaı yirin-ke Bagra ögen atır(a)r kitin yıngak Yanyak
Inal yiri atırar bu dört sıcılıg yir üz-e ming
yıl tüm(e)n künkedeki Kutluk Taş erklig bolz-un taplasar
öz-i teriz-ün taplamasar adın kişi-ke ödkürü sadz-un
m(e)n Yig Bürt-nüng inim içim kam kat(a)şım ayıtmaz-un
isdemez-ün takı bir-ök erklig beg işi küçin tudup
kam küç kılıp yulglı alglı sakınsar-lar bu ok
ögen-te bu) ok yir tenginçe (iki) yir Kutluk Taş-ka yaradu
birip alz-un-lar bu bitig tuda Kutluk Taş korsuz
bolz-un m(e)n Yig Bürt-nüng inim içim kam k(a)daşım
korluk bolz-un-lar tanuk Beg Er Sengün tanuk Bönge
tanuk süngüs bu tamga m(e)n Yig Bürt-nüngol.

Tercüme

Koyun yılı, Aram (birinci) ayı, birinci günü ben, Kara Yan Yig Bürt'te
kullanmak için eşya lâzım olduğundan ve diğer ihtiyaçlar için
Kuzey bölgesinde Kizi Kiterig'de küçük kardeşim Kançuk ile
bölüştüğümüz üç şık yerimi Ati Kutluk Taş'a tamamen
sattım. Kuabu (pamuklu kumaş (?) nun fiyatı için biz aşağıdaki gibi
birbirimizle konuştuk: üç
yüz yirmi beş kuabu (pamuklu kumaşa) anlaştık. Bu vesikanın yazıl-
dığı gün
ben Kutluk Taş üçyüz yirmi beş kuabu (pamuklu bez) yu bir
eksiksiz (tamamen) sayarak verdim. Ben, Yig, yine tamamen sayarak
aldım. Bu yerin sınırları, yukarıda bir kanal ayırır,
doğuda Törçet'in toprağı ayırır, aşağıda (güneyde) bir kanal
Lusaı yerini, Bağra kanal (ile) ayırır, batıda Yanyak Inel (inal)'ın

toprağı ayırır. Bu dört sınırı belli yer, bin
yıl onbin gün Kutluk Taş'ı kuvvetli kılsın. Eğer hoşlanırsa
kendisini ekip biçsin hoşlanmazsa bir başka kişiye devretsin (veya)
satsın.
Bana Yig Bürt'te küçük ve büyük kardeşlerim, akrabalar (soru) sor-
masınlar ve
araştırmasınlar. Bir kuvvetli beğin ve onun gurubunun himayesinde
akrabalarım, güç kullanmaya ve almaya (ele geçir-
meye) niyet etmesinler
(eğer ederlerse) Kutluk Taş'a bu kanal ile bölünmüş aynı değerdeki
bu yerin iki (katını)
versinler. Bu vesika ile Kutluk Taş zararsız
olsun. Ben Yig Bürt'ün küçük ve büyük kardeşlerim, akrabalarım
zararlı (kârsız) olsunlar. Şahit Bek Er Sengün, Şahit Bönge
şahit Süngüs. Bu mühür ben Yig Bürt'ünündür.

Metin

koyın yıl aram ay on sekiz-ke biz inç buka
arug ikegü tarbış apam... erken-te bitig
birtimiz erdi koçu-taki taysang borluk balık
borluk taştın kaç bölük yir-ning sadığı
altı yüz yastuk çao içindin yüz yastuk birip
kalgan biş yüz yastuk çao kaldı bu çao-nı
ogul tigin yengemiz-ke yaz küz kim kelser
tegürüp birürbiz tegürüp birmeser biz bu
bitig-ni kim alıp kelser negü yme tıldamayın
büdürüp birürbiz bu bitig-deki çao-nı birginçe
bin inç buk-a arug iştin taştın bar yok
bolsar-biz birle alguçı tungsu taybavşın men
inç buka-nıng inim esen men arug-nıng
oğlum kar-a togm-a ikegü bu bitig-teki
çao-nı bitig yosunça negü-ke m-e tıldamayın
çam-sız köni birür-biz
bu nişan men inç buk-a-nıng ol
bu nişan men arug-nıng ol
bu nişan men bavşın esen-ning ol
bu nişan men bavşın kara togm-a-nıng ol
bu nişan men tanuk torçı-nıng ol
bu nişan men arug-nıng ol
bu nişan men tanuk tölek kay-a-nıng ol
men togm-a bularnı inç buka arug ikegü-ning söşinçe bitidim

Koyun yılı, Aram (birinci) ayın on sekizinde, biz İnç-buka ile
Arug, ikimiz büyük kardeşimiz Tarbış... olduğu zaman sened
vermiştik. Koçu'daki taysang bağ ve şehir
bağları dışında, bir parça arazinin bedeli olan
altı yüz yastuk paradan yüz yastuk'unu vermiş ve
geride beş yüz yastuk kalmıştı. Bu parayı
çocukları ile yengemize, yaz-güz, her zaman, kim gelirse,
götürüp teslim ederiz. Götürüp vermezsek, bu
senedi kim getirirse, hiç itiraz etmeden,
tamamen öderiz. Bu vesikadaki parayı verinceye kadar
biz İnç-buka ile Arug her hangi bir sebeple ortada
bulunmazsak, beraber aldığımız varisimiz olan ben
İnç-buka'nın küçük kardeşim Esen ile ben Arug'un
oğlum Kara-Toğma, ikisi bu seneddeki
parayı, vesikadakine uygun şekilde, hiç bir sebep ve
itiraza mahal vermeksizin, hepsini ödiyeceklerdir.
Bu imza ben İnç-buka'nındır.
Bu imza ben Arug'undur.
Bu imza ben varis Esen'indir.
Bu imza ben varis Kara-Toğma'nındır.
Bu imza ben şahit Torçı'nındır.
Bu imzaben Arug'undur.
Bu imza ben şahit Tölek-kaya'nındır.
Ben Toğma bunları İnç-buka ile Arug'un ikisinin sözlerine göre yazdım.

Oğul Satış Vesikası

Metin

tonguz yıl ikinti ay üç yangı-ka
manga kukdamunı t(a) munı-ka yunglak
-lıg böz kergek bolup alpış
-tın elig tas böz ilig-te
alıp öşüm-ning yungçı atlag
on üç yaşar er oglan-nı
alpış-ka togru tomlıdu sadım
ilig-te alıp bu bidig-ni
kılmış kün üze men alpış
tükel sanap birdim men kukdamunı
yme tükel sanap aldım bir egsüg
-süz bu yungçı-ka ming yıl tümen
kün-ke-tegi alpış erklig bolz-un
taplasar öz-i tudsun taplamasar
adın kişi-ke ödkürü sadsun
bu yungçı-nıng song bayan
oksırı yalkanı bolz-a tekir karş-a
-sı bolz-a onlukı yüşlüki bulup
çam çarım kılsar men kukdamunı
bilir men alpış bilmez kim kim
m-e bolup çam çarım kılsar
ulug süü-ke ak yastuk beg
-ler-ke eder-ke yaragu ad
birip söz-leri yorumasın
bu nişan tamga men kukdamunı
-nıngol tanuk ödkek tanuk ilçi buk-a
tanuk tüşdemür bu nişan men tanuk
ödkek-ningol
bu nişan men (ta)nuk (il)çi-buka-ningol
bu nişan men tanuk tüşdemür -nıngol
bu nişan men togan. kdkan-nıngol
men şila kukdamunı-ka inçke aydıp
bidirtim.

Domuz yılı, ikinci ay, üçüncü günü
bana Kukdamuni'ye kullanmak
için pamuklu bez lâzım olup, Alpiş'ten
elli ince pamuklu bez alıp
benim Yungçı isimli
on üç yaşındaki erkek oğlumu
Alpış'a sattım.
Bu yazının yazıldığı zaman
ben Alpış hepsini tamamen verdim.
Ben Kukdamuni, yine
hepsini sayarak aldım. Hiç birşey eksik değildir.
Bu Yungçi, bin yıl onbin
gün Alpış'ın olsun.
İsterse kendisi tutsun, istemezse
bir başkasına satsın.
Bu Yungçi, hemen yahut daha sonra
hırsızlık yapar ve hata işlerse
onluk ve yüzlük meydana getirirse,
ve güçlük çıkartırsa ben Kukdamuni
bileceğim. Ben Alpış bilmiyeceğim.
Her kim herhangi bir güçlük çıkartırsa,
Büyük Ordu'ya ak yastuk, beğlere
herbirine birer binek atı
verip sözleri geçersiz olsun.
Bu imze-mühür ben Kukdamuni'nindir.
Şahit Ödkek, şahit İlçi Buka
şahit Tüşdemir. Bu imza ben şahit
Ödkek'indir.
Bu imza ben şahit İlçi Buka'nındır.
Bu imza ben şahit Tüşdemir'indir.
Bu imza ben Togan. kdkan'ındır.
Ben Şila, Kukdamuni'ye sorarak
bitirdim (yazdım).

Kadın Satış Vesikası

Metin

biçin yıl çaxşapud ay iki yangı
-ka manga tedmilig kar-a buk-a
ikegü-ke karçlıg kergek bolup
kudluk adlıg kadun kişi-ni sadıp
kudluk temür-tin yuz elig kalın böz
aldımız bu yuz elig böz-ni
sadıg kılmış kün üz-e biz
tedmilig kara buk-a ikegü tükel
sanap altımız men kudluk t(emür)
yme tükel sanap birdim bu kudluk
atlıg kadun kişi-ke ming yıl
tümen künke-tegi kudluk temür erklig
bolz-un taplaz-a öz-i tudz-un
taplamaz-a adın kişi-ke sadz-un
biz tedmilig kar-a buk-a ikegü
-nüng akamız inimiz onluk-umuz
yuz-lük-ümüz kim-çe kim-me bolup
çam çarım kılmaz-un erklig beg
işi ilçi (ya)l (aw) aç küç-in tudup
çamlasar-lar yulayın alayın tiser
-ler bu kudluk teng iki kişi yaradu
birip söz-leri yormışun çamluguçı
kişi kü korluk bolz-un kudluk temür
korsuz bolz-un tanuk töredü tanuk
turur mungsuz tanuk turçı tanuk toyın
bu nişan biz tedmilig kar-a buk-a ikegü
-ning ol men togm-a bakşı tedmilig
kar-a (b) uk-a ikegü-ke inçke ayıdıp bitidim
bu nişan men tanuk töredü-ning ol
bu nişan men tanuk mungsuz-nıng ol
bu nişan men tanuk turçı-nıng ol
bu nişan men tanuk toyın-nıng ol
(Arka sayfa) kudluk-nıng baş bidigi ol.

Maymun yılı, Çakşaput (onikinci) ay, ikinci günü
bana (bize) Tedmilik ve Kara Buka
ikimize harçlık lâzım olduğundan
Kutluk isimli kadın kişiyi satıp
Kutluk Temür'den yüz elli kalın bez (pamuklu bez)
aldık. Bu yüz elli bezi (pamuklu bezi)
satın aldığımız gün biz
Tedmilik (ve) Kara Buka ikimiz tamamen
sayarak aldık. Ben Kutluk Temür
yine, tamamen sayarak verdim. Bu Kutluk
isimli hatun (bayan) kişi bin yıl
on bin gün Kutluk Temür'ü kuvvetli
kılsın. Hoşlanırsa kendisi tutsun
hoşlanmazsa bir başka kişiye satsın.
Biz Tedmilik (ve) Kara Buka ikimi-
zin ağabeyimiz, kardeşimiz onluğumuz
yüzlüğümüz kim olursa
güçlük çıkarmasınlar. (Eğer onlar) kuvvetli beğin
elçi (ve) yalavaçın gücüne güvenip
güçlük çıkartmaya kalkarlarsa
bu Kudluk'un aynısının iki kişisini verip
sözleri geçersiz olsun. Küçlük çıkartan
kişi kârsız olsun. Kutluk Temür
zararsız olsun. Şahit Töredü. Şahit
Turur Mungsuz. Şahit Turçı. Şahit Toyın.
Bu imza biz Tedmilig ve Kara Buka ikimi-
zin'dir. Ben Tongma Bahşı, Tedmilig
(ve) Kara Buka ikisine sorarak bitirdim (yazdım).
Bu imza ben şahit Töredü'nündür.
Bu imza ben şahit Mungsuz'undur.
Bu imza ben şahit Turçı'nındır.
Bu imza ben şahit Toyın'ındır.
(Arka sayfa) Kutlug'un baş (asıl) vesikasıdır.

Oğul Satış Vesikası

Metin

..... yıl üçünç ay tört yangı
(ka) ... kut(luk) temür er togmış
tokdamış olar-ka yunglak-lıg yarmak
kümüş kergek bolup sengekdez ak-a-tin
altmış altun alıp mübarek koç adlıg
oglum-nı men adası kutluk temür ak-a
-sı er togmış ak-a-sı tokdamış üçegü birle
bo(lup) (to) guru tomlıdu sadtım men bu
ogul-ka ming yıl tümen kün-ke-tegi
sengekdez ak-a erklig bolsun
taplasar öşi tıdsun taplamasar
adın kişi-ke ötkürü sadsun biz
-n(ing) (o)n-lukumuz yüz-lükümüz eligçimiz
birim-çimiz akamız inimiz kim kim
m-e bolup çam çarım kılmaşım-lar
apam birök çamlasar-lar bu kişi
teningçe iki kişini birip söz-leri
yo(rımaş)un-lar tanuk sum-a tanuk
karakunaz tanuk kıpçak bu nişan biz-ning
ol men asık bolmış olar
-ka inçke ayıtıp bitidim bu bitig
... ning beği adar-nıng tegresin
-te bitidim
bu nişan men tanuk sum-a-nıngol
bu nişan men tanuk karakunaz-nıngol
bu nişan men tanuk kıpçak-nıngol.

... yılı, üçünçü ay, döndüncü günü
(bize) Kutluk Tamür, Er Togmış
(ve) Toktamış'a kullanmak için yarmak
gümüş lâzım olduğundan, Sengektes Aka (Ağa) dan
altmış altın alıp Mübarek Koç isimli
oğlumu ben Kutluk Temür, ağabeyim
Er Togmış (ve) ağabeyim Toktamış üçümüz bir olup
tamamen sattık. Benim bu
oğluma bin yol on bin gün
sengekdez Aka sahip olsun.
hoşlanırsa kendisi tutsun, hoşlanmazsa
bir başka kişiye devretsin veya satsın. Bizim
onluğumuz, yüzlüğümüz, alacaklımız
borçlumuz, ağabeyimiz, kardeşlerimiz her kim
olursa olsun güçlük çıkarmasınlar.
Eğer güçlük çıkartırlarsa bu kişiye
eşit iki kişiyi verip sözleri
geçersiz olsun. Şahit Suma. Şahit
Karakunaz. Şahit Kıpçak. Bu imza bizim
dir. Ben Aşık Bolmış onlara
sorarak bitirdim (yazdım). Bu vesikayı
... beği Adar'ın huzurunda
bitirdim.
Bu imza ben şahit Suma'nındır.
Bu imza şahit Karakunuz'ındır.
Bu imza ben şahit Kıpçak'ındır.

Erkek Köle Satış Vesikası

Metin

takıku yıl törtünç ay s(ekiz) (yang)ıka manga
liw taipu-nung oglı kowçü-ke (yü)nglak-lıg kümüş
kergek bolup pokung atlg er (k)arabaşımın
kingsün ayag-ka tegimligke (yiti) elig s(e)tir
yarmak kümüş-ke toguru tomlıdu (s)atdım bu
satıg yiti elig s(e) tir kümüş-üg bu b(i) tig kılmış kün
üz-e men king-un ayag-ka tegimli(g) (t)ükel sanap
birtim men kowçü yme tükel s(anap) (a)ltım bu
pokung atlg karabaş üz-e king (sun) ayag-ka
tegimlig erklig bolz-un taplasar öz-i tudz-un
taplamasar atın kişi-ke ödk (ürü) (s)atz-un mening
yme küdegüm samsıba inim sış-i inim sış-i
ou takı kim kayu çam çarım kılmaz-un-lar apam
çam çarım kılsar-lar bu karabaş(ımı)n tenginçe iki
karabaş yaradu birip yulup alz-un-lar (tanu)k kotan togrıl
tanuk kız turmış tanuk mas-ı (bu) tamga men kowçü
-nüngol men yuz begi esene aytıp b(i)tidim bu karabaş (-ta)
kim çam kılsar biz silu küdegübediz-çi
saşiçi maşi birle birürbiz
takıku yıl törtünç ay tokuz yang (ık)a men kowçü poking
atlag er kara baş satıg-ı yiti (elig) s(e) tir kümüş
-üg tükel altım tanuk kız turm(ış) (t)anuk kotan
togrıl bu tamga men kowçü-ningol m(en) (e) sene aytıp bitidim
(Arka sayfa) poking (atlag) er karabaş
-nıng baş bitigi ol.

Tavuk yılı, dördüncü ay, sekizinci günü, bana
Liw Taipu'nun oğlu Kovçü'ye kullanmak için gümüş
lâzım olduğundan Poking isimli erkek kölemi
hürmete layık Kingsun'a kırküç stir
yarmak gümüşe tamamen sattım. Bu
satıştaki kırküç stir gümüşü bu vesikanın yazıldığı gün
ben hürmete layık Kingsun tamamen
verdim. Ben Kovçü yine tamamen sayarak aldım. Bu
Poking isimli (erkek) köle hürmete (layık) Kingsun'u
(layık) kuvvetli kılsın. Hoşlanırsa kendisi tutsun
hoşlanmazsa bir başkasına devretsin veya satsın. Benim
yine damadım Samsıba, ağabeyim Sışi
Ou, kimse güçlük çıkartmasınlar, eğer
güçlük çıkartırlarsa bu (erkek) kölenin değerinde iki
köleyi alıp versinler. Şahit Kotan Togrıl,
şahit Kız Durmuş, şahit Ması. Bu mühür ben Kovçü
nündür. Ben yüz beği Esen'e soràrak bitirdim (yazdım). Bu köle için
kim güçlük çıkartırsa, biz Silu, damat Bedizci (ressam)
Saşiçi (?), Maşi hepimiz öderiz.
Tavuk yılı dördüncü ay, dokuzuncu günü, ben Kovçü, Poking
isimli erkek kölemin satışından kırküç stir gümüş
ü tamamen sayarak aldim. Şahit Kız Durmuş, şahit Kotan
Togrıl. Bu mühür ben Kovçü'nündür. Ben Esen'e sorarak bitirdim.
(Arka sayfa) Poking isimli erkek köle
nin baş (asıl) vesikasıdır.

Kadın Köle Satış Vesikası

Metin

(tongu)z yıl (al)tınç a(y) yiti yangıka manga yap togrıl-ka
... kümüş kergek bolup kimz-un atlag ebçi karabaşı(m)
-nı elig s(e)tir yarmak kümüş-ke ineçi-ke togru tomlıd(u)
(sat)dım bu karabaş s(a) tıgı kü(mü)ş-ni bitig kılmış kün
üz-e men ineçi tükel sanap birtim men yap togrıl yme
tükel sanap aldım bu karabaş üz-(e– ...ine(çi)
er(klıg) bol(z)-un tapl(asar) öz-i tutz-un taplamasar (a)d(ın)
... ötkürü s(a)tz-un bu karabaş yul-ınta men (ya)p to(grıl)
... içim inim togmış-ım kadaş-ım yigen-im tagay-ı(m)
kim kayu çam çarım (kılmaz)un-lar apam birök çam çarım
k(ılsar)-lar bu karabaş tenginçe iki karabaş yaradu bir (ip)
yulup alz-un yuldaçı kişi korluk bolz-un bu bitig tut(a)
ineçi korsuz bolz-un tanuk elig tanuk takıçuk tanuk tarım
tanuk tobula bu tamga (meni) ngol men edgü togrıl aytıp bitidim
tonguz yıl altınç ay on yangıka men ya- togrıl kimz-un
atlıg karabaş s(a)tıgı elig stir yarmak kümüş-üg ineçi
-tin tükel altım tanu(k) takıçuk bu tamga meningol men edgü togrıl
bitidim.

Tercüme

Domuz yılı, altıncı ay, yedinci günü, bana Yap Togrıl'a
... gümüş lâzım olup Kimzun isimli kadın kölemi
elli stir yarmak gümüşe İneçi'ye tamamen sattım.
Bu kölenin satışı yapıldığı (ve) gümüşün ödendiği gün
ben İneçi tamamen sayıp verdim. Ben Yap Togrıl yine
tamamen sayarak aldım. Bu köle üzerinde İneçi
kuvvetli olsun. Hoşlanırsa kendisi tutsun, hoşlanmazsa
bir başkasına satsın. Bu (kadın) kölenin satışında ben Yap Togrıl'ın
ağabeyim, kardeşim, akrabam, atalarım, yiğenim, amcam (dayım)
kimse güçlük çıkarmasınlar. Eğer güçlük çıkartırlarsa
bu (kadın) kölenin aynısının iki tanesini verip
bu işi yapanlar) zararlı olsunlar. Bu vesikayı (elinde) tutan
İneçi zararsız olsun. Şahit Elig, şahit Takıçuk, şahit Tarım
şahit Tobula. Bu mühür benimdir. Ben Edgü Togrıl sorarak bitirdim.
Domuz yılı, altıncı ay, onuncu günü ben yap Togrıl, Kimsun
isimli kölenin satışından elli stir yarmak gümüşü İneçi
den tamamen aldım. Şahit Takıçuk. Bu mühür benimdir. Ben Edgü
Togrıl
bitirdim (yazdım).

Evlatlık Verme Vesikası

Metin

ud yıl sekiz-inç ay bış yegrminge men titso akam
ançuk bile aytısıp akam-nıng boguz-ın yigedgeli
alp bolmış-ka inim antso-ni togmış-ımz
toynak şilawanti-ka süt sevinç-i yegrmi stir
kümüş alıp ogul-luk birtimz men toynak şilawanti
yme ogul-um sambodu bile tüz ülüş-lüg kılıp
ogul-lanu altım men titso bitig kilmiş kün
üz-e yegrmi stir kümüş tükel altım men toynak
şila yme tükem birtim bükünki kün başlap inim
antso-nı ilip tartıp çam çarım kılmaz men men
toynak şila yme mini-te song barım-ım-takı
negü urbak-ım telük-üm bay erser ogul-um
sambodu tüz üleşip alz-un-lar kayu-sı
bu saw-tın akışsar biz birer yastuk koyar
birtişür biz tanuk basan yalavaç tanuk
beg turmış bu bitig-ni yaksamdu tu(tu)ng bay yeke
şila tailimdu şila-lar-nıng öksinte kıltımz
s .....
bu tamga biz ikegü-nüng ol men elgür tu(tu)ng
aytıp bitidim.

Tercüme

Sığır yılı, sekizinci ay, onbeşinci günü, ben Titso ağabeyim
Ançuk ile konuşup, ağabeyimin (evinde) yemek yapmak güç olduğundan
(parasızlık dolayısıyla yemek yapmak güç olduğundan)
küçük kardeşim Antso'yu akrabamız
Toynak Şılavanti'ye süt sevinci karşılığı (olarak) yirmi stir
gümüş alıp oğulluk verdik. Ben Toynak Şılavanti
oğlum Sambodu ile aynı haklara sahip olarak
oğulluk (olarak)aldım. Ben Titso bu vesikanın yazıldığı gün
yirmi stir gümüşü tamamen sayarak aldım. Ben Toynak
Şila yine tamamen verdim. Bugünkü günden başlıyarak küçük kardeşim
Antso için ben güçlük çıkartmıyacağım. Ben
Toynak Şıla, yine yemeklerimden
elbiselerimden, (mülkiyetimdeki ?) mallardan oğlum
Sambodu ile bölüşüp eşit olarak alsınlar. Herbir kimse
bu sözlere karşı gelirse, biz birer yastuk veririz
(ve) cezalandırırız Şahit Basan Yalavaç, şahit
Beg Durmuş. Bu vesika Yaksamdu Tutung, Bay Yeke
Şila, Tailimdu Şila'nın huzurunda hazırlandı.
s .....
Bu mühür biz ikimizindir. Ben Elgür Tutung
sorarak bitirdim (yazdım).

Vasiyetname

Metin

küskü yıl sekiz-inç ay sekiz yigirmike
men tüşimi agır igke tegmiş-ke
edgü ayıg bolgay men tip kişim
sılang-ka bitig kotdum minte
kin er-ke beg-ke tegmetin evim
-ni tutup oglum altmış kay-a-nı
asırap yorız-un oglum kosang esen
kay-a olar ögey anamız biz-ke
tegir alır-biz tip almaz-un katıl
-maz-un-lar apam birük alır-biz
tip çamlasar-lar ulug suü-ke
bir altun yastuk oglan tigid
-lerke birer kümüş yastuk
içgerü agılık-ka bir yastuk
içgerü agılık-ka bir at birip
agır kıyın-ka tegip söz-leri
yorımaz-un bu bitig-ni sutz-a
ked kay-a tutung tükel-e kimtsü
başlap kuvrag tavgaç yeke ikiçi
başlap budun kataş-larım asan-a
olar üskinde birtim tanuk inge
tanuk kara toyın bu tamga mening ol
men kaysın ayıdıp bitidim
bu tamga men tavgaç yeke-ning ol
bu tamga men asan-a-nıng ol.

Tercüme

Sıçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde,
ben Tüşimi ağır hastalığa tutulduğum
iyi veya fena olacağımı düşünerek, karım
Sılang'a vasiyetname bıraktım. Benden
sonra başka bir kimse ile evlenmeden, evimi
idare edip, oğlum altmış Kaya'nın
terbiyesi ile meşgul olsun. Oğullarım Kosang, Esen
-Kaya, onlar üvey annemiz bize
aittir, alacağız diye, müdahalede
bulunmasınlar. Eğer alacağız diye,
dava ederlerse, Büyük Ordu,ya

bir altın yastuk, şehzadelere
birer gümüş yastuk,
iç hazineye bir yastuk,
iç hazineye bir at vermek suretiyle,
ağır cezaya çarptırılsın ve sözleri
geçmesin. Bu vasiyetnâme Sutz-a
Ked-Kaya Tutung, Tükele ve Kimtsü
başta olmak üzere, cemâat ile Tavgaç-Yeke ve İkiçi
başta olmak üzere, halk ve yakınlarımdan Asana
onlar huzurunda verdim. Şahit İnge,
şahit Kara Toyın. Bu mühür benimdir.
Ben Kaysın sorup yazdım.
Bu mühür ben Tavgaç-Yeke'nindir.
Bu mühür ben Asana'nındır.

İki Kölenin Evlenmesine Ait Vesika

Metin

bars yıl tokuz-unç ay altı otuz-ka
biz utuz-nung baltur atlıg temirci
karabaş toyın-çuk-nung ay-sılıg
atlıg ebçi karabaş bözçi bu ikegü
begi-ler-inge ayıtmatın er ebçi
bolmış-lar kin men toyın-çuk
utuz bilen eşitip atırmatın
toyın-çuk-nung ebçi karabaş-nıng
birtin toyın-çuk ok alır-men
men utuz-nung temirçi karabaş-nıng
birtin men utuz ok alır-men men
utuz kulum-nung negü erser bar
tip toyın-çuk-ka ebçi-ke çam kılmaz
-men men toyın-çuk mening küng-nüng negü
erser bar tip utuz-ka kul-ka
çam kılmaz-men tanuk sarıg tanuk çaysu
tanuk ötüken temür bu tamga biz ikegü
-nüng ol men mongul-buka ayıtıp bitidim.

Tercüme

Kaplan yılı, dokuzuncu ayın yirmi altısında
biz, Utuz'un Baltur adlı demirci
kölesi ile Toyınçuk'un Ay-sılıg
adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi
beylerinden izin almadan, karı ve koca
olmuşlar. Sonra biz, Toyınçuk ile
Utuz, bundan haberdar olunca, onları birbirinden ayırmadan,
Toyınçuk'un kadın kölesinin
vergisini ben Toyınçuk,
ve Utuz'un demirci kölesinin
vergisini de ben Utuz almağa karar verdik.
Ben Utuz kulum hakkında Toyınçuk'a ve
kölesine karşı her hangi bir iddiada bulunmam.
Ben Toyınçuk da kölem hususunda Utuz'a ve kölesine
karşı her hangi bir davada bulunmam.
Şahit Sarıg, şahit Çaysu,
şahit Ötügen Temür. Bu mühür bizim
ikimizindir. Ben Mongul-Buka sorup yazdım.

BİBLİYOGRAFYA

Alinge, Curt. *Moğol Kanunları*, Türkçeye çeviren, Çoşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.

Arat Reşit Rahmetli, "Uygurca Yazmalar Arasında," *Türk Tarih Arkeologiya ve Etnoğrafya Dergisi*, Ankara, 1936.

———, Türklerde Tarih Zaptı, "İkinci Türk Tarihi Kongresi" (20—25 Eylül 1937) Zabıtaları, İstanbul, 1943.

———, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," *Journal De la Société Finnoougrienne*, Helsinki, 1964.

———, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl 1, Sayı 1, Ankara, 1964.

———, "Der Herrschertitel ıduq-qut," *Ural Altaische Jahrbücher*, Wiebsbaden, 1964.

———, " Among the Uighur Documects II," *Ural Altaisahne Jahrücher*, Wiesbaden, 1965—66.

———, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965.

Ayiter, Ferit, "Eski Türk Hususi hukukuna ait bazı notlar," İstanbul Üniversitesi, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 1—4.

Barthold, w., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına hazırlayanlar, Dr. K.Y.Kopraman-Dr. A.İ. Aka, Ankara, 1975.

Bretschneider, Emil, *Mediaeval Researchec from Eastern Asiatic Sources*, 2 Cilt, London, 1967.

Caferoğlu, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları," *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1934.

———, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1968.

Chang, jen-t'ang, *T'ang devrinde Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler.* (618—745), Doktora Çalışması, Taupei, 1968.

Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersbourg, 1903.

———, Pelliot, Paul, "Un traite manichéen retrouve en Chine," *J.A.*, 1913.

Cleaves, Francis Woodman, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu," *HJAS*, Cilt XII, 1949.

———, "An Early Mongolian Loan Contract from Oara Ooto," *HJAS*, Cilt 18, Sayı 1—2, 1955.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Doktora Tezi, İstanbul, 1967.

Donner. Otto, *Resa ı Central Asien 1898*, Helsingfors, 1901.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

Ecsedy, Hilda, "Uighurs And Tibetans in Pei-t'ing," *Acta Orientalia*, Cilt 17, 1964.

———, "Old Turkish titles Chinese Origin," *Acta Orientalea*, Cilt 18, 1965.

Eröz, Mehmet. *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İktisat Fakültesi Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1977.

Feng, Chia-sheng, Yüan-tai Wei-wu-erh-wen Ch'i-yüeh erh-chung (Yuan zamanında Uygurlara ait bir toprak vesikası), Pekin, 1954.

———, —Tienishiev, E., "Three ancient Ouigur's document, concerning of selling the man (Pin-t'unt Span-pin) himself as slave, together with a Bill compyaining againts the Master," *Kao-gu Hue-bao*, Cilt 2, Pekin, 1958.

Gabain, a. Von., "Uigurische Studien," *Ungarische Jahrbücher*, Cilt 10, 1930.

———, *Alttürkische Grammatik*, Leipsig, 1941.

———, "Alttürkische datierungsformen," *Ural Altaische Jahrbücher*, Cilt 2, sayı 3—4, 1955.

Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz/Timur*, Çev., Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.

Grünwedel, Albert, "Bericht über archeologische Arbeiten in Idikut-schari und Umgebung im Winter 1902—1903," *Sonderberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1906.

Haneda, Akira, "Problems of the Turkicization," *Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, Tokyo, 1978.

Hattori, Shiro, "The studies of the Turkic Languages in Japon after World War II," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, Ankara, 1973—74.

İnan Abdülkadir, "kazak - Kırgızlarda Yeğenlik hakkı ve konuk aşı meseleleri." *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt I, 1941—42.

İzgi, Özkan, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (1981—1984)*, Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1972.

———, "Sung devrinde Kao-ch'ang'dan Çin'e giden Elçiler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, 1975.

———, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne ve Kitanlar arasındaki Münasebetler." İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7—8, 1977.

———, XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, 1978.

———, "Çinlilerin, Göktürkler ve Uygurları yerleştirme siyasetleri," *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 1980.

———, "Çin'de İslâmiyetin yayılışı ve gelişmesi," *Milli Kültür*, Cilt 2, Sayı 1, 1980.

———, "Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi tarihlerine göre Soykütüklerinin incelenmesi." Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *Araştırma Dergisi*, Sayı 13, Erzurum, 1985.

Jarring, G., *An Eastern Turkic-English Dialect Dictionary*, Lund, 1946.

Juten, Oda, "Uighuristan," *Acta Asiatica*, No. 34, Tokyo, 1978.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1984.

Kagava, M., *Sai-iki Koko-zufu*, 2 cilt, Tokyo, 1915.

Kaşgarlı Mahmud, Divân-ü Lugat-it-Türk, Neş., ve Türk., Ter., Besim Atalay 4 Cilt, Ankara, 1939—44,

Klementz, d., Radyoff, W., *Nnachrichten über die von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften zu Petersburg im Jahre 1898 ausgeführte Expedition nach Turfan*, Petersburg, 1899.

Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontier of China*, Boston, 1962.

Le COQ, Albert von., "A short accound of the origin Journey and results of the first Royal Prussian (second German) Expeditions to Turfan in Chinese Turkistan," *Journal of the Royal Asiatic Society*, London, 1909.

———, *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition*, Leipzig, 1926.

———, "Die vierte Deutsche Turfan-Expedition," *Turan*, Budapest, 1926.

———, *Buried Treasures of Cninese Turkestan, An Account of the Activites and Adventures of the Second and Third German Expeditions*, translated by Anna Barwell, London, 1928.

Ligeti, Louis, "Un vocubulaire sino-ouigour des Ming," *Acta Orientalea*, Cilt 19, 1966.

Liu En-lin, "Talas Seferi hakkında yapılan bir inceleme," *VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1972.

Mackerras, Colin, *The Uighur Empire (744—840), According to the T'ang dynastic Histories*, Canberra, 1968.

Malov, sergei Efimovich, "Dva Uigurskikh Dokumenta," *Barthold Festschrift*, Taşkent, 1927.

———, "Uigurski rukopisnye dokumenty äkspeditsii S.F. Oldenburga, *Zapiski Instituta Vostokovedeniia*, Leningrad, 1932.

Minorsky, V., *Hudud al-'Alâm; The Regions of the World, A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, London, 1937.

———, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazı on China*, Tne Turks and Undia, London, 1942.

———, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uygurs," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Sayı 12, 1948.

Mori, Masao, "The clause of warrant in the Uighur documents of Sale and purchase," *Toyo Gakuho*, Cilt 44, Sayı 2, 1961.

———, "A study on Uighur Documents on Loans of Consumption," *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Sayı 20, 1961.

———, "Sici ve Ssu-chıh," Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 10—11, 1968.

Morohashi, T., *Dai Kan-wa Jiten* (Büyük Çince-Japonca Lügat), 13 Cilt, Tokyo, 1955—60.

Müller, Friedrich Wilhelm Karl, "Uigurische Glossen," *Ostasiatische Zeitschrift*, Cilt 8, 1919—20.

Orkun, Hüseyin Namık, "Türk Hukuku Tarihinin Uygur Vesikaları," *Türk Hukuku Tarihi, Belgeler*, Ankara, 1937.

———, Eski Türk Yazıtları, 4 Cilt, İstanbul, 1940.

Ögel, Bahaeddin, *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar*, (1967—68 Ders Yılı Notları), Derleyen Ramazan Baskın, Ankara, 1968.

———, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2 Cilt. İstanbul, 1971.

Pelliot, Paul, "Rapport sur mission au Turkestan Chinois 1906—1909," *Comptes rendus des seances de l'Acad., des Iuscript et Bell-Lettres*, Paris, 1910.

———, "Kao-tch'ang, Ooco, Houo-tcheou et Oara-khodja," avec une note additionelle de M.Robert Gauthiot, *JA.*, Cilt 19, 1912.

———, *Notes on Marco Polo*, 2 Cilt, Paris, 1959.

Pinks, Elisabeth, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960—1028)*, Wiesbaden, 1968.

Polo, Marco, *The Book of Sır Marco Polo*, Tr. and ed. with notes by Sır Henry Yule, London, 1903.

Pulleybank, Edwin, G., "A Sogdian colony in inner Mongolia," *T.oung Pao*, Cilt 40, 1951.

Radloff, Wilhelm, *Versuche eines vörterbuches der Türk-Dialecte*, 4 Cilt, Leipzig, 1888—1911.

Radloff, Wilhelm, *Die Alttürkischen Inscriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1897.

———, *Uigurische Sprachdenkmaler. Materialien nach dem Tode des verfassers mit Erganzungen von S. Malov Herausgegeben*, Leningrad, 1928.

Rasonyi, l., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

Ramsredt, G.J., "Four Uigurian Document," in C.G. Manhenerheim, *Asia from West to East 1906—1908*, Société Finno-ouigrienne, VIII Travaux ethnographiques, Helsinki, 1940.

Schlegel, V., *Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun.* Übersetzt und erlautert Von G. Schlegel, Helsingfors, 1896.

Smith, John Masson, "Mongol and Nomadic Taxation." *HJAS*, Cilt 30, 1970.

Stein, Aurel, *Anciect Khotan*, Oxford, 1907.

Suzuki, Chusei, "China's relations with inner Asia: The Hsing-nu, Tibet," *The Chinese World Order*, John K. Fairbank editor, Harvard East Asian Series 32, 1969.

Takeo, Abe, Where was the capital of the West Uighurs," *Silver Jubilee Volume of the Zınbun-Kagaku Kenkyusyo*, Tokyo, 1954.

Tekin, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar tarafından Devlet dini olarak kabulü," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1965.

———, *Maytrısimit; Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma, Uygurca İptidai bir dram*, Ankara, 1976.

Thomsen, Wilhelm, "Aus Ostturkestans vergangenheit," *Ungarische Jahrbücher*, Berlin-Leipzig, 1925.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.

Tsai, Wen-shen, *Li-te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Doktora Çalışması, Taipei, 1967.

Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

———, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İkinci baskı, İstanbul, 1969.

Tusi, Nasır-ed-din, "İlhanîler devri idari teşkilâtına dair," Çev. Şerafettin Yaltkaya, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 2, 1939.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1939.

Wittfogel, Karl A., Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao (907—1125)*, Philadelphia, 1969.

Wu Hsing-turg, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Doktora Çalışması, Taipei, 1970.

Yamada, nobuo, "The private seal and mark on the Uighur Documents," *Aspects of Altaic Civilization*, Ed. by Denis Sinor, *Uralic and Altaic Series*, Cilt 23, 1963.

———, "Uighur Documents of Sale and Loan Contracts Brought by Otani. Expeditions," *Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko*, No. 23, 1967.

———, "Isutanburu Daigaku toshokan shozo higashi Torukisutan Shutsudo monjo-rui —Toku ni Uguru monjo ni tsuite—," (On the manuscripts from East Turkestan Preserved in the Library of İstanbul University, especially on uighur Documents) *Seinan Ajika Kenkyu*, No. 20, 1968.

———, "Kaikotsu-bun Hintsu (Zenhin) baishin-kei san-shu," (Three Uighur Documents Concerning buying and selling of a slave named Pintung), *Toyoshi Kenkyu*, No. 27, 1968.

———, "Four notes on several names for Weights and Measures in Uighur Documents," *Studia Turcica*, Budapest, 1971.

———, "Uiguru-bun dorei monjo oyobi yôshi monjo," (Uighur Documents of slaves and adopted sons), *Osaka Daigaku Bungakubu Kiyo*, No. 16, 1972.

———, "Kaiimtu monjo no koto," (The Oayımtu MSS.), *Tôyôshi Kenkyû*, Cilt 34, 1976.

———, "An Uighur Document for the Emancipation of a slave revised," *Journal Asiatica*, Sayı 269, 1981.

Yang Lien-sheng, *Money and Credit in China*, Harvard University Press, Cambridge, 1952.

———, "Numbers and Units in Chinese Economic History," *Studies İn Chinese Institutional History*, Harvart Universety Press, Camdridge, 1963.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976.

Yen-Lü Ch'u-ts'ai, *Hsi-yu-lu*, Tr. Igor de Rachewiltz, Camberra, 1962.